

Zelfportret als legkaart

Hella S. Haasse

bron

Hella S. Haasse, *Zelfportret als legkaart*. De Bezige Bij, Amsterdam 1954 (tweede druk)

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/haas013zelf01_01/colofon.htm

© 2007 dbnl / Hella S. Haasse

*The world that I regard is myself; it is the microcosm of my own frame
that I cast mine eye on; for the other, I use it but like my globe, and turn
it round sometimes for my recreation.*

SIR THOMAS BROWNE

Een

ZODRA de dag aanbreekt, meestal nog vóór het ogenblik waarop wij vanzelf opduiken uit de slaap, komt de kleine cavalcade uit de kinderkamer aan iedere vorm van geleidelijk ontwaken bij voorbaat paal en perk stellen. Twee paar snelle beentjes trappelen over het zeil, twee energieke kleine lichamen storten zich op ons. Ik houd mij slapende, maar zij laten zich niet voor de gek houden. Door mijn oogleden heen zie ik boven mij het onderzoekende waakzame gezichtje van de jongste: onder verwarde krullen breed voorhoofd, bolle wangjes, twee blinkende bedrieglijk onschuldige ogen. Terwijl zij dromerig en schalks tegelijk naar mij tuurt, als een van die barok-engeltjes bij wie zij in molligheid en buitelzucht niet achterstaat, knijpt zij mij deskundig hard in mijn arm en eist: mamma opstaan, pap koken.

De oudste heeft een rutschbaan ontdekt, de dekenhelling tussen mijn opgetrokken knieën en het bed, en laat zich daar gillend van plezier met veel overbodig gespartel telkens opnieuw langs omlaagglijden. Er is geen ontkomen meer aan, wij moeten er iut. In de buizen van de waterleiding het ruisende en gorgelende geluid, signaal van ochtendadviteit bij zij- en bovenburen. Op straat nadert het flessengerinkel van de melkboer. De kinderen trekken de overgordijnen open, melden dat de zon schijnt, dat er vogels in de tuin zitten. Het kleintje, wijdbeens voor de glazen deur, herhaalt tot in het oneindige de bezwerende tweetonige kreet in mineur die zij iedere ochtend tot de vogels richt: Duifie... kom nou...

Dit is het ogenblik waarop dromen en halfdromen verbannen, ideeën, visioenen en projecten die zich in de korte spanne tijds tussen

slapen en waken op de voorgrond van het denken dringen, aandacht, vormgeving eisend, tijdelijk teruggewezen moeten worden. Nu komt, langzaam maar onafwendbaar, het oppermachtige mechaniek van de werkdag op gang, de motor die van pool tot pool door alle etmalen heen de menselijke bedrijvigheid aanzet. De vroege ochtend is nog chaos. In een onderdeel van een seconde moet de eerste beslissende slag geleverd worden om tegenzin en moedeloosheid, de afweerhouding van de onwillige geest voor de Sisyphus-arbeid die te wachten ligt, te overwinnen. Alles komt aan op de moed waarmee men aanhaakt in het raderwerk van de dag. Wacht men tot men willoos meegesleurd wordt, dan is het te laat, dan zijn alle kansen op waardig, dat wil zeggen bewust handelend bij de zaak betrokken zijn, voorgoed verkeken.

Volgt de dagelijks herhaalde wedloop met de wijzers van de klok, die onverbiddelijk aantonen hoe snel het aantal minuten tussen acht en negen uur slinkt. De kinderen, onbewust van tijd, springen in hun hemdje door het huis, zij herontdekken een spel waar zij de vorige avond in zijn blijven steken. Het gaat er nu om hen zover te krijgen dat zij zich laten wassen en aanlededen, of dat zelf doen, terwijl het ontbijt klaargemaakt en de tafel gedekt wordt. Veters zitten in de knoop, de kam is weg, er bestaat een plotselinge onoverwinlijke afkeer van een klaargelegd kledingstuk, de kousen zijn binnenst-buiten aangetrokken. Intussen rinkelt keer op keer de bel: de post, de vuilnisman, de melkboer. Op de afkoelende pap vormt zich langzaam maar zeker een glazig vlies. Daar staat het buurtje al op de stoep dat met de kinderen samen naar school gaat. De borden komen leeg, nu begint de uittocht. Jassen aan, zakdoeken mee, melkgeld, een bloem uit de tuin voor de juffrouw. Als scheepjes die te water gelaten worden, verdwijnen zij, in een vaart, zonder omkijken uit huis.

Na de enkele maten rust van het echtelijke ontbijt - het snel en verstrooid tot zich nemen van brood en thee, terwijl de post wordt doorgelezen, een handvol miscellanea, aanmaningskaarten van bibliotheken, catalogi van boekhandels, fraai uitgevoerde prijscouranten van warenhuizen en wijnhandels, verzoeken om bijdragen voor hul-

digingscomité's (de laatste als vermakelijk pendant van de regelmatig verschijnende bewijzen van giro-afschrijvingen ten bate van het huishouden) - kan ik het slagveld overzien. Zover het oog reikt, de wanorde na het opstaan in beperkte woonruimte. Ordenen dus, wat onherroepelijk binnen een etmaal weer chaos zal zijn.

De dagelijkse werkelijkheid van de vrouw: etensresten, vet afwaswater, vuil zeepsop, haardotten, stofnesten, kapotte kledingstukken, van urine verzadigde luiers, kachelgruis, kruimels en schillen, ordeloze bedden, rommelige kamers; stapels gebruikt vaatwerk, het materiaal voor de komende maaltijden: zanderige groenten en aardappels, rauw vlees; het vooruitzicht van een eindeloze reeks onvermijdelijke, tijdrovende handelingen en bezigheden. Dwingender dan dit alles, de noodzaak naar lichaam en geest een transformator te zijn in het met de meest verschillende voltages geladen stroomnet van de omgeving. De bereidheid op ieder uur van dag en nacht met mildheid en overtuiging te zeggen: wat is er, kom maar hier, ik zal helpen, stil maar, ik doe het wel.

Steeds meer begin ik te beseffen dat men, om dit een leven lang met onverflauwde toewijding en innerlijke voldoening tot stand te brengen, moet beschikken over een grote argeloosheid, een haast plantaardige sereniteit of een uitzonderlijk sterk vermogen tot zelfhandhaving-onder-alle-omstandigheden. Het rusteloze verstand, de weetgierige en veroveringslustige geest verzetten zich van nature tegen de remmende invloed die er uitgaat van dit eindeloos herhalen van handelingen, die op zichzelf tot het uiterste toe vervolmaakt kunnen worden, maar die nooit nieuwe perspectieven openen.

Hoe het inzicht, dat al deze dingen noodzakelijk zijn en goed gebeuren moeten, te rijmen met het verlangen naar een andere, wijdere horizon, hoe veilig te laveren tussen Scylla en Charybdis: dagdromen en neurose?

Ik heb er wel oren naar. Het lijkt op een denkbeeld waar ik jaren lang mee heb rondgelopen. Wanneer ik op dit voorstel inga, krijg ik de gelegenheid die opzet uit te werken. Aangezien ik dit eigenlijk graag

wil doen, onderdruk ik de twijfel die mij er tot nog toe steeds van heeft weerhouden aan iets dergelijks te beginnen. Ik zeg tegen mezelf dat het plan blijkbaar *niet* absurd en wel te verwezenlijken is, ik meen vrij nauwkeurig te weten wát ik wil uitdrukken en *hoe*. De innerlijke stem die waarschuwt dat dergelijke gedachtenspingsels, hoe fascinerend ook, meestal te ijl blijken voor weergave zwart op wit, tracht ik het zwijgen op te leggen.

Ik geef mij voor de zoveelste maal rekenschap van wat ik zou willen ondernemen: schrijven over het verleden op zodanige wijze dat mijn week getuigen zal van mijn voortdurend intens bezig-zijn met het heden. Een compositie met twee thema's: de mens en de werkelijkheid.

De onveranderlijke werkelijkheid van het lichamelijke bestaan, van geboren worden en sterven, van ziekte en dood en pijn, van de seksualiteit, van groeien, rijpen en verdorren, de werkelijkheid van eten en drinken en slapen en van alle handelingen klein en groot die in verband staan met de instandhouding van de soort en de gang van het dagelijkse leven. Dan die andere, even onontkoombare, werkelijkheid, bepaald door tijd en omstandigheden, door een lange reeks van factoren die, waar het hun importantie en onderlinge verhouding betreft, gedurende de spanne tijds van een mensenbestaan voortdurend aan verschuivingen onderhevig zijn. De eerstgenoemde, lichamelijke, werkelijkheid is de constante, die niet wezenlijk verschilt van de werkelijkheid van de Cro Magnon-mens, van Toetankhamen of Karel de Grote, of wie dan ook. Het geweldige niet of nauwelijks onder woorden te brengen verschil tussen nu en toen, en om nauwkeurig te zijn, ook in het heden tussen ons en anderen, wortelt in die *tweede* werkelijkheid, de werkelijkheid van geloof en wetten, taboe's, zeden en gewoonten en systemen, en bovenal, in een derde, individueel bepaalde, werkelijkheid, die te enenmale ongrijpbaar is, een ijle aura van dromen en stemmingen en zielstoestanden.

Wat ik zou willen - excusez du peu - is *dit*: het verhaal schrijven van de mens (noem hem Adam of Elcerlyc of hoe dan ook) en zijn verschillende werkelijkheden in de stroom van de tijd. De geschiedenis van een zesduizendjarig bewustwordingsproces, verteld als de groei van kruipstadium tot volwassenheid van één menselijk individu, ver-

eenvoudigd tot één leven, traag vergeleken bij die andere beweging de tijd, die zich hier in een bijna grotesk versneld tempo zou moeten ontrollen, het opkomen en vergaan van beschavingen, het onophoudelijk veranderen van de wereld. Bij het omslaan van de laatste bladzij dient de noodzaak van Elcerlyc's verdere rijping tot mondigheid boven alle twijfel verheven, het vibreren van de bonte kaleidoscoop: ‘wáár, wannéér?’ tot het tweede plan teruggebracht te zijn.

Maar hoe dit alles te verwezelijken in de vorm van een ononderbroken verhaal? Elcerlyc groeit op: hij is kleuter in de praehistorie, kind in het oudste Egypte, knaap in Babylon, puber in Athene, een jonge man in het Rome van de Keizertijd, en alle stadia van zijn vroege volwassenheid doorleeft hij: Byzantium, de Kruistochten, hij is in Rouaan als Jeanne d'Arc verbrand wordt, en in Londen onder de eerste Elizabeth, hij zwerft in het Duitsland van de dertigjarige oorlog, door Catharina's Heilig Russisch Rijk, hij is bij het Parijse volk dat de Bastille bestormt, vecht vóór of tegen Napoleon, leeft het leven van de negentiende-eeuwse wevers en mijnwerkers en dagloners, trekt als emigrant naar Amerika, en hervindt in 1914 de oude wereld op de slagvelden in Noord-Frankrijk; hij is getuige van de verschuivingen en omwentelingen die in de loop van een kwart eeuw het wereldbeeld voorgoed veranderen, hij hoort de dreun van marcherende voeten over het Rode Plein en over de Potsdammerplatz, hij kent de massagraven van Bergen-Belsen, de kampen in Siberië, en ziet de reuzenpaddestoel van vuur en rook zwellen boven Hiroshima; ten slotte, in media vita, staat hij voor de keuze die een beroep doet op zijn zelfkennis en verantwoordelijkheidsgevoel: zijn innerlijke chaos via raketten en ruimteschepen en technische wonderen uitzaaien in het heelal, of alle wilskracht en creativiteit richten op het bewoonbaar maken van die eigenlijk nog onontdekte, nooit verkende planeet, *Terra*.

Deze Elcerlyc is geen Ahasverus. Hij beweegt zich onbevangen door de tijd. Hij is zich niet of nauwelijks bewust van de omvang van zijn levensduur, van de étappes die hij aflegt. Zijn aandacht geldt onder alle omstandigheden de ervaringen in de direct waarneembare werkelijkheid. Hij leeft vóór alles in zijn lichaam. Langzaam, ten koste

van veel pijn en twijfel, groeit hij naar het inzicht dat er geen ontkomen is aan die tweede, zwaardere, geboorte naar de geest.

Dat zijn verleidelijke gedachten bij het afstoffen en opruimen - ik zit voor een paar maanden zonder hulp - bedwelmender dan de crooners en kinderkoren die de omroepverenigingen 's morgens ten bate van de huisvrouw in de aether brengen. Maar de instelling verandert, het beeld verspringt. Wat mij in theorie wel mogelijk scheen terwijl ik met stoffer en blik rondkroop over de marten vloerbedekking in de voorkamer: dat ontwerp voor een werkstuk, die stimulerende begeleiding-in-het-denken van de automatisch verrichte handeling van het vegen (gedachtenbeelden die ik nu voortaan onwillekeurig zal associëren met het patroon van de mat, dat panorama van vlekken en oneffenheden en verkleuringen, anthraciet-fragmentjes, gemorste kralen en potloodslijpael, een in kaart gebrachte microcosmos) maakt even later, bij andere werkzaamheden: melkflessen buiten zetten, droog wasgoed van de lijn nemen, een potje leeggooien, plotseling de indruk praktisch volstrekt onuitvoerbaar te zijn. Voor de zoveelste maal registratie in het bewustzijn van dat altijd weer verrassende inzicht: dat men van ogenblik tot ogenblik een ànder is, dat onze werkelijkheid onophoudelijk om ons heen verandert, in ons zintuiglijk en geestelijk waarnemingsvlak verschuift, waar wij bij wijze van spreken zelf bij staan, zoals voor een treinreiziger het landschap achter de coupéramen onophoudelijk maar in die metamorphose niet-te-volgen verandert. De gedachte aan dat boek dat ik zou willen schrijven als ik kòn, blijft mij bij tijdens het bedden opmaken. In het heldere licht uit het Noorden in de slaapkamer komen scepsis en zelf-critiek het aanlokkelijke project ondermijnen. Terwijl ik de dekens instop aan het voeteneinde, en, later, potjes en flesjes orden op de glazen opstand van de wastafel, herkauw ik dat besef van eigen onmacht. Het gezicht van zeepresten op de porseleinen richels naast de kraan, het ver-verwijderd gerinkel van een telefoon bij de burens. Ik moet de slager opbellen, ik moet niet vergeten zeep op te schrijven in het kruideniersboekje. De schillenboer staat voor de deur. Ik haal de bak vol half verrotte groentenafval. Er bestaat een merkwaardige ver-

trouwelijkheid, verstandhouding, tussen huisvrouwen en de mannen die door hun dagelijks werk op de een of andere manier betrokken zijn bij dat wat men het huishouden noemt. Leveranciers van levensmiddelen, loodgieters en behangers en glazenwassers, tonen in de regel warme en verwarmende belangstelling en begrip, berustend op kennis van zaken.

Nee meneer, ik wens geen abonnement op die veelkleurige glimmende, uit louter gezelligheid samengestelde damesweekbladen die u mij tot een waaier gespreid zo lokkend vóórhoudt. Ik vergeef het die overal ter wereld in verbijsterend grote oplagen verspreide krantjes en tijdschriften niet, dat zij de sfeer waarin de doorsnee vrouw leeft, háár werkelijkheid, die dienst aan het fysieke bestaan van de mens, tot een ideaal doel-op-zichzelf verheffen, dat zij haar willen dwingen de zin van wat zij doet te zoeken in een rose of hemelsblauw bijgekleurd romantisch beeld van datgene waar zij al dag en nacht met haar neus bovenop zit, dat zij haar telkens weer pogen te verleiden tot een vlucht die helemaal geen vlucht is, maar een geblinddoekt altijd maar dieper verdwalen in de horigheid. Emancipatie dus, in maatschappelijke zin? In de wereld waarin wij leven, schijnt dat middel mijsoms erger dan de kwaal. Zij, die voor de vrouw de andere werkelijkheid, die van het zg 'volle leven' opeisen, wijzen een weg aan die ook onherroepelijk doodloopt. De meeste vrouwen hoeven op het stuk van overtuigingen en ideeën en inzichten betreffende het maatschappelijk bestel niets af te leren, om de eenvoudige reden dat zij er die niet op nahouden en ook volstrekt niet pretenderen dat zij dit doen. Zij staan nog altijd met beide benen op de grond, de geduldige vruchtbare aarde waarop zij zich thuisvoelen, tussen de gewone dingen die aan haar zorg zijn toevertrouwd. Naïef en nuchter, onbewust-wijs en emotioneel, taai en week tegelijk - hoe zouden zij anders moeten zijn om hùn werkelijkheid te verdragen, het nooit eindigende schoonmaken, opruimen, verzorgen, verplegen, dat eeuwig-durende bezigzijn met de huiselijkheid, heimelijkheid, intieme lichamelijke van de mens. In die werkelijkheid gevangen, zonder een zingeving die haar en haar taak waardigheid schenkt, blijft de vrouw dienstbaar.

Maar maakt zij zich, vrijwillig of gedwongen, die andere werkelijkheid, die van de buitenwereld, eigen, dan wachten haar alle decepties, afdwalingen en verblindingen van de ‘vrije’ mens, de man. Dan zal zij ongelukkig zijn, omdat zij voorgoed is losgesneden van haar wortels, die immers diep in de werkelijkheid van het lichamelijke bestaan liggen. Tussen die twee werkelijkheden is geen compromis mogelijk. De een sluit de ander uit. Iedere vrouw die probeert naar de nu heersende opvattingen een ‘volledig’ mens te zijn, weet dat.

De vrouw zal nooit voor vol aangezien worden (ook niet door zichzelf) als behoedster en vertegenwoordigster van de menselijke lichamelijke werkelijkheid, zolang het leven op aarde bepaald wordt door die andere werkelijkheid, die imaginaire Toren van Babel van gebruiken en wetten en systemen, die zich, ondanks de gepropageerde bedoelingen, in de wolken verheft ver van de meest wezenlijke noden en behoeften van de homo sapiens. In de werkelijkheid der abstracties is er geen (andere dan theoretische) rol toebedeeld aan vrouwen, kinderen, paupers en paria's, zwakken en naamlozen. Op zijn hoogst zijn zij pionnen op het schaakbord van ingewijden en belanghebbenden.

De vrouwenbladen voldoen ongetwijfeld aan een behoefte. Maar het zou beter zijn wanneer die bladen zich ten doel stelden juist die speciale behoefte (aan ‘romantiek’, wensdromen en zelfbedrog als gulden omlijsting van een realisme zonder weerga) te verminderen of te veranderen in verderstreckende verlangens, in plaats van die - uit louter commerciële oogmerken - te bevredigen.

Vrouwenbladen zijn bovendien machtige wapens in dienst van de paalde ideologieën. Zolang men de vrouwen maar telkens weer voorhoudt hoe belangrijk de wereld is die men haar gunt, zullen zij en masse genoeg nemen met een bestaande orde en het maatschappelijke bestel niet helpen ontwrichten.

Een vrouw besteedt energie, tijd en geld aan wat haar van buitenaf als waardevol of nuttig of zelfs noodzakelijk wordt gesuggereerd. Een vrouw die in de mening verkeert, dat haar levensgeluk is gemoeid met het bezit van textiel, bepaalde huishoudelijke artikelen en het zus en niet zo serveren van dit maar niet dat (Hoe hoort het eigenlijk? Uw vriendinnen doen het ook. Háár was ziet sneeuw wit naast de mijne!

Ja, dat leuke bontjasje kocht ik van mijn cassabonnen! etc. etc.)zal een maatschappelijk bestel in stand helpen houden dat haar het aanschaffen van die dingen en dus het meedoen dwz *volwaardig* zijn, mogelijk maakt. De werkelijkheid waarvoor zij wordt geronseld is die waarin het conformisme van het welgesteld-zijn als hoogste deugd geldt.

Het huishouden, die eeuwige kringloop van routine-handelingen en alledaagse lichamelijke, die op den duur pijnigende (schijnbare) gelijkvormigheid, trivialiteit, on-verbeterlijkheid, die een vrouw, wanneer zij losgeraakt is van het blinde aanvaarden, kan vrezende en vervloekende als niet te overkomen obstakels tussen haar en een mogelijke ontplooiing, biedt haar, vanuit een andere gezichtshoek bekeken, nooit-vermoede kansen. Zij kan immers, zelfs als zij dit zou willen, haar taak niet opgeven, niet door weggaan, overlaten, of vlucht in dagdromen (uitstel, nooit afstel!). Zij draagt haar eigen werkelijkheid met zich mee, waarheen zij ook gaat, wat zij ook doet; ieder blokkerende van de weg tussen, zichzelf en het probleem, iedere schijn-oplossing, blijft in haar leven waarneembaar als onlust. Er verandert niets wanneer zij niet zelf verandert, wanneer zij niet slaagt in die metamorfose met haar eigen gegeven werkelijkheid als punt van uitgang. Hoe kan men verwachten de openbaring te vinden in een andere werkelijkheid dan die waar men voortdurend, door te leven, bij betrokken is? Als de waarheid zich aan ons vertoont, manifesteert zij zich vlakbij, in de vertrouwde materie van eigen omgeving, omstandigheden, eigen binnenwereld. Zij wordt bij tijd en wijle verblindend zichtbaar, wanneer men de vlucht als zinloos, onbruikbaar, ja onmogelijk herkend heeft, wanneer men de moed kan opbrengen tot leven in het opene; blootgesteld, ge-exposeerd, bereid tot ontvangen, verwerken, groeien, de enig waarachtig bevredigende menselijke activiteit.

Er is een zekere overeenkomst tussen de taak van de vrouw en wat men de Sisyphus-arbeid van de mensheid pleegt te noemen. De bewust-wording stelt eisen aan het altijd heimelijk gezochte, tegelijkertijd gevreesde en vereerde en ook onder de voet gelopen en onderdrukte vrouwelijke beginsel in de mens.

Zou de vrouw, door zich rekenschap te geven van haar functie *niet* van wijfjesdier, *niet* van namaak-man, maar van *mens*, kunnen bijdra-

gen tot een zuivere en daarom aanvaardbare manifestatie van dit, tot bevredigend evenwicht in het leven op aarde, zo nodige principe?

Het denkbeeld van dat boek laat mij niet los. De uitgever door wiens voorstel ik eigenlijk weer op dit idee gekomen ben, noemt in zijn brief het nog niet bestaande werkstuk een soort van ‘Boek der Geschiedenis’, een titel bij gebrek aan beter, meer bedoeld als een poging om de inhoud te kenschetsen. Dit vage en pompeuze etiket schijnt te zinspelen op noodlottige overmoed mijnerzijds: historie in vogel-vlucht, en dan nog geromantiseerd. Een reeks tableaux vivants, of erger nog, uit onmacht moedwillig vereenvoudigde of vertekende beelden van het verleden zoals ‘men’ zich dat pleegt voor te stellen. Het verhaal van mijn Elcerlyc wijkt terug achter een zone vol voetangels en klemmen. Is het werkelijk nog nodig dat ik mijzelf metterdaad bewijs dat ik dit niet kan?

Waar moet ik beginnen, wanneer ik een werkschema zou willen maken? Bij het eerste ontwaken tot bewustzijn van een kind, ergens, lang lang geleden, in een dicht wild woud onder laaghangend loof, of in een vlakte, ternauwernood tegen weer en wind beschut door een uit riet en takken gevlochten scherm, of in de monding van een grot in het gebergte. Een handvol jagers met wijfjes en kinderen, bij elkaar hokkend om een vuur, tussen twee etappes van de zwerftocht die heel het leven duurt. Dit is het eerste dat het kind leert onderscheiden: de lucht van de mensenlichamen, de bekenden, de stamgenoten, een lucht die het altijd herkennen zal als vertrouwd. Hebben zij eigen namen gehad, die nomaden, eeuwig op zoek naar nieuwe jachtgebieden, naar drinkwater en een onderkomen voor de nacht, naar veilige winter- en zomerverblijven? Heeft dat kind ooit een andere taal geleerd dan een reeks neus- en keelklanken om honger of dorst, angst of pijn aan te duiden? De wereld: grommen en bijten, morren, slaan en krabben, schreeuwen, kreunen, hijgen. De gloed van vuur op een rotswand, de grote schaduwen van de jagers, die gehurkt in de warme as steek- en snijwapens maken uit keischerven. Het verbeteren vechten om flarden en brokken van de jachtbuit. Vlakten en heuvels, moerassen en wouden en rivierdalen, altijd anders, altijd

eender in de kringloop van de jaargetijden, in wind en regen en sneeuw en verschroeiende hitte

In korte woorden, klankstoten haast, die associaties wekken aan het primitieve bewustzijn, zou hier weergegeven moeten worden hoe dat kind uit het stenen tijdperk het hem omringende ziet in termen van gevaar en veiligheid. Gevaar: wilde dieren en koude en honger en het weerloze alléénzijn. Veiligheid: mensen en vuur in de buurt, beschutting boven het hoofd of in de rug, de aanwezigheid van eten en drinken. Hoe een beeld te tekenen van de zich eeuwig herhalende reeksen handelingen en spanningstoestanden, waaruit dat leven bestaat, het uitzetten van vallen, het belooeren en bespringen van wild, de strijd met andere zwerfstammen om jachtbuit en kampgrond, en binnen het groepsverbaad, in altijd andere onderlinge schakering: rivaliteit en opstand, twist, afgunst, wreedheid en voorkeur. Ik zou in staat moeten zijn aan te duiden hoezeer de natuur, al het *niet*-menselijke, magisch geladen schijnt te zijn, onberekenbaar, oppermachtig, alleen (en dan nog onvolledig) op een toekomstig gebeuren te betrappen in het ontluiken of afvallen van het loot, het zwellen van de rivieren, de signalen van zon en wind en wolken.

Kon ik maar die voortdurende corrigerende nuchtere innerlijke weerstand overwinnen, mij laten gaan in beschrijvingen van de vijandige vervaarlijkheid van praehistorische landschappen, in het verzinnen van een ‘story’ waarin die lange strijd, hink-stap-sprong, een vóór, twee achteruit, van de mens om de heerschappij over natuurgeweld en dier en plant wordt uitgebeeld. Bezat ik maar het vermogen om tussen de regels door te suggereren wat zich in geen boekdelen woorden laat uitdrukken: de toenemende intensiteit van de gewaarwordingen en hun ‘vertaling’ in het denken, de groeiende zelfverzekerdheid van wie zich bewust wordt te *zijn* - kortom, heel dat moeizame proces van menswording naar lichaam en geest, zou ik in een verhaal willen beschrijven op zodanige wijze, dat men er het trage voortkruipen van de tijd uit proeft, door al die duistere eeuwen, van vóór de geschiedschrijving heen.

Verder dan deze poging om een eerste hoofdstuk voor dat boek over Elcerlyc schetsmatig te ontwerpen, zal ik nooit komen. Niet

door gebrek aan feitenkennis of fantasie. Strikt genomen weet niemand meer dan dit: dat een opgegraven bot of schedelfragment of een bewerkt stuk steen ouder of jonger moet zijn dan een andere soortgelijke vondst. De rest is veronderstelling. Onbegrensd daarentegen is het gebied waar de mogelijkheden en waarschijnlijkheden liggen opgetast, die labyrinten van de dichterlijke verbeelding, vol oncontroleerbare herinneringen en associaties, waar de tekening van een mammoetjacht, eens gezien in een encyclopaedie en toen vergeten, misschien later, vermomd als visioen van het verleden, weer opduikt, maar waar bepaalde bewustzijnstoestanden, die waarschijnlijk een rechtstreekse erfenis zijn van de oermens-onze-voorvader toch ter verwerking in een weergave-van-dat-verleden, als t  twintigste-eeuws worden gewantrouwd. Het is niet zo moeilijk in dat wonderlijke reservoir van halve en hele kennis, intuïtie, zelfbedrog, plagiaat, mammoetromantiek en onvervalste scheppende fantasie ‘nur hinein zu greifen’. Wat mij ontbreekt, wat in laatste instantie iedereen ontbreekt die over het verleden (welk verleden dan ook) wil schrijven, is het vermogen die ongreepbare en onbegrijpelijke voorbije werkelijkheid te doen herleven. Op zijn best kan ik weergeven de echo van een echo van een echo, de weerspiegeling van de reflexie van een, ander ver spiegelbeeld. Wat ik aan verleden kan oproepen, ontleent zijn zin en betekenis aan de er in besloten gelijkenis alleen. En die gelijkenis: bewust-verbeeld inzicht, de vrucht van ervaring... Ik heb de steen losgewoeld, de laatste, die de lawine tegenhield.

Laat ik nog eens proberen voor mij zelf zo kort mogelijk te formuleren wat ik had willen uitdrukken in die reeks van levende-beelden-bij-kunstlicht van alle cultuurtijdperken tot vandaag de dag toe: dat de werkelijkheid van het fysieke bestaan van de mens in zestig of méér eeuwen ternauwernood veranderd is, en dat de voor het veranderen beslissende ándere werkelijkheden door de homo sapiens zelf in een poging tot zingeving geschapen en in stand gehouden worden; dat daarom alle initiatief ten gunste van draaglijker leven en samenleven op aarde moet voortkomen uit de menselijke geest, de menselijke wil, de menselijke creativiteit en nergens anders vandaan; en dat onze enige hoop ligt in het altijd weer opnieuw strijden tegen

de opperheerschappij van dogma's, welke dan ook, die dat initiatief remmen of schaden.

Tegenstem: Is dit zo? Met evenveel zekerheid zou men kunnen beweren, dat de mens zijn eigen obstakels en kwellingen scheppen *moet*, dat hij die nodig heeft, omdat die individuele en collectieve eeuwigdurende worsteling voorwaarde is tot zijn groei. Maar misschien zijn die twee mogelijkheden slechts schijnbaar met elkaar in tegenspraak.

De mens en zijn werkelijkheden, het alpha en omega van de schrijver. Naast dat aspect verbleken - althans voor mij, op dit moment - de aantrekkelijke bijkomstigheden, de vermommingen, de requisieten en ensceneringen. Maar wat weet ik, wat kan ik weten van *de* mens en *de* (oneindigvoudige) werkelijkheid? De mens ten opzichte van wie ik de meeste waarnemingsmogelijkheden bezit, ben ik zelf. De werkelijkheden waar ik onophoudelijk mee geconfronteerd word, zijn mijn eigen werkelijkheden. Waarom de verrekijker hanteren, wanneer de onmiddellijke omgeving nog terra incognita blijkt te zijn?

Twee

DE vroegste bewuste herinneringen: groene tintelende bewegende vlekken hoog boven mijn hoofd, de kronen van de reuzen-waaierpalm in de Plantentuin van Buitenzorg. Ik zit of lig in een wagentje dat door mijn moeder wordt voortgeduwd. Dat moet geweest zijn in 1919 of 1920. Ik was ongeveer twee jaar oud. Omstreeks die tijd gingen mijn ouders met verlof. Het beeld van een stuk scheepsdek met hoornvormig gebogen witte ventilatiepijpen valt dus daar ergens op zijn plaats in de kaleidoscoop van die eerste jaren.

Wij woonden in Rotterdam. Ik herinner mij een groot besneeuwd park in de schemering van een wintermiddag. Tussen de kale bomen een paviljoen, een muziektent of zoiets, en achter de heggen, network van takken, reeksen lichtjes: in de huizen worden een voor een de lampen aangestoken. Ik wandel aan de hand van mijn vader, zuigend op een polkabrok, een hard, kantig naar vanille smakend stuk kandij.

Thuis: meubels in de zogenaamd Oud-Hollandse stijl, zwarte gedraaide, of uit houten balletjes opgebouwde stoelpoten en -leuningen, gevlochten zittingen. Aan de muren constellaties van Chinese borden, krissen en sarongs, de geijkte tropeeën van de Indischgast.

Bezoeken aan mijn grootouders van vaderskant, beiden geboren en getogen Rotterdammers, en aan hun huis vol attracties: roodpluchen voetenbanken, met koperen stoven er in, het Javaanse kamponghuisje zo groot als een schoenendoos, uit dunne bamboe gevlochten, met een deurtje waar zelfs een kinderhand niet doorheen kon, de zeven porseleinen Chinezen op een rij, wier hoofden, op penntjes gestoken, los op hun schouders lagen - men kon die hoofden

ad infinitum verwisselen en ze, hoe dan ook, door een vingerduw eeuwig ja en amen laten knikken - de Braziliaanse reuzenspin, de torren en vlinders, opgeprikt achter glas, het trommeltje met boterbabbelaars, het glas koude zoete thee op het aanrecht in de keuken.

De andere grootouders in Amsterdam, in een grachtenhuis als een labrynt. Ik kwam er heel zelden. Aan één van die schaarse bezoeken heb ik een herinnering bewaard. Wij logeerden daar, als ik mij niet vergis, ter gelegenheid van een familiediner. In het vreemde bed, in de onbekende door het schijnsel van een waxinelichtje met grillige schaduwen gevulde kamer, gilte ik, uit een droom opgeschrikt, in wilde angst om mijn moeder, die beneden aan tafel zat. Zij kwam en bleef bij mij, tot mijn grootmoeder - in krakende tafzij, glinsterend van sieraden, met een glas wijn in de hand - blind en doof voor mijn protesten haar van mij weghaalde.

Mijn geliefkoosde speelgoed bestond uit een aantal namaak-beesten, geërfd van een ouder nichtje. Er was een groot varken bij met kortgeschoren zalmkleurig zijden haar, en een spaniel met één wit en één zwart oor, en melancholieke bruinglazen ogen. Eens gooide ik al deze dieren uit het zolderraam, omdat ik op straat het draai-orgel hoorde spelen en de gebruikelijke cent in een papiertje niet bij de hand was. Ter gelegenheid van mijn derde verjaardag werd ik op mijn paasbest vereeuwigd. In optocht ging het naar het atelier van de fotograaf. Het meisje droeg in een wasmand mijn beesten achter ons aan. Ik heb dat portretje nog: geflankeerd door varken en hond en een dozijn andere speelgoed-dieren: een kind met kunstig gekweekte pijpkrullen (de marteling van te moeten slapen met een hoofd vol papillotten) en de ironische, niet onwelwillende glimlach van een hooggeplaatst personage dat representatieplichten waarneemt.

Plotseling kreeg ik een broer. Ik herinner mij de schok. Ik werd met het meisje meegestuurd om boodschappen te doen. Zij wees mij in de lucht een grote, langzaam en laag over de huizen zeilende vogel. 'Kijk, daar gaat de ooievaar. Die heeft net wat voor je thuisgebracht, een verrassing.' De verrassing lag in een wieg met lila strikken.

Mijn broer was nog een zuigeling toen wij weer teruggingen naar Indië. Van die tweede zeereis is mij méér bijgebleven. In ieder geval

herinner ik mij heel goed een excursie in Tangerang. Vóór mijn vader in het zadel reed ik op een ezel door nauwe steile straten. De zon scheen verblindend op witte raamloze muren aan weerszijden. De ezel had gekleurde wollen pompoenen aan zijn hoofdstel. Hij wasemde een sterke lucht uit, vermengd met de geur van het leer van zadel en tuig. Over een muur hingen rode bloemen. Een jongen met een fez op het hoofd sprong, telkens weer, hijgend omhoog, reikend naar de takken. Tenslotte kreeg hij er een paar beet. De bladeren van de bloemen voelden koel in de hand en geurden bedwelmend. Maar voor wij bij de boot terugkwamen, waren ze al verwelkt.

Wij reisden op een klein passagiersschip, de Patria. Ik dwaalde de hele dag over het dek, in de nabijheid van de volwassenen die alleen of in groepen op hun rieten stoelen met verlengstukken-voor-de-benen lagen te praten, te lezen of voor zich uit te staren. Achter de hoge, blinkend geschuurde, koperen drempels stond ik binnen te kijken in het voor mij verboden gebied, de rooksalon en het trappenhuis waardoor men naar de eetzaal kon afdalen. Het rook aan boord naar rubber en bier en teer en vage etenswalm. In de hut was het benauwd. Het stampen van de machines deed de wanden trillen. De karaf van het wastafelglas rinkelde onophoudelijk. Onder de patrijspoort siste het schuim. De weerschijn van de zon op het water wierp op de witgespoten cabinemuur een cirkel van flitsend licht. Op het dek zat ik urenlang achter de verschansing gehurkt, door de openingen tussen de stangen starend naar de gemarmerde blauwgroene golven in de diepte. Kwallen in alle kleuren van het spectrum dreven eenzaam of groepsgewijze in de doorzichtige bovenste waterlagen als monsterbloemen, vervuld van het geheimzinnige leven van de zee. Er stond een piano op het dek. Van tijd tot tijd ging daar een van de passagiers zitten spelen. Een bepaalde wijs kwam telkens weer terug, werd meegezongen: Daar komen de schutters, daar komen ze an...

In Soerabaja ging ik naar de kleuterschool. Ik herinner mij alleen nog maar dat ik daar vele dagen doorbracht met het in duizenden snippers scheuren van kranten. Het wil me niet meer te binnen schieten waar-

voor die snippers werden gebruikt. Het scheuren was een fascinerende bezigheid, die ik ook thuis met hartstocht bedreef. In de kleine achtergalerij van ons huis trok ik al het beschikbare papier uit elkaar tot de kleinst mogelijke stukjes, die ik dan de volgende dag in een kussensloop mee naar school nam. Het beeld van die achtergalerij, met uitzicht op de bijgebouwen, de put, de strook grint die we tuin noemden en de dikke vracht van rose en wirtse bruidstranen tegen de pagger, blijft voor mij verbonden aan de melodieën van twee kinderliedjes die ik toen bij voorkeur, zonder ophouden, zat te neuriën Moriaantje zo zwart als roet... en O, mijn lieve zwartkop. Ik moet ook telkens denken aan mijn moeder, die in kimono heen en weer loopt naar de spenkast, met haar sleutelmand aan de arm, aan de kruidenierswaren in grove bruinpapieren tuitzakken, aan de zoete zware smaak van die kleverige bruine suiker die men goelah djawah noemt.

Kinderloze kennissen van mijn ouders namen mij eens mee naar een balmasqué in de soos. Van het feest zelf herinner ik mij maar weinig, des te meer van wat daar aan voorafging, het uitzoeken van een kostuum in een grote winkel vol carnavalspraal, waar dieren- en clownskoppen van papier-maché op de planken van de kasten grijnsden, zijden maskers in trossen omlaag bengelden, tarlatan, goud- en zilverlamé over de toonbanken stroomden. Ik werd een vlinder, met vleugels van gaas en trillende voelsprietten. Hoogtepunt: dat ogenblik op de avond van het feest, dat ademloze, met de armen voorzichtig naar weerskanten opgeheven staan wachten in de voorgalerij, een kersvers, ongerept blauw en zilveren vlindertje, schitterend in het lamplicht. Alles wat daarna kwam, een anticlimax. De zalen van de soos: een chaos van serpentines en confetti, vlaggen en slingers, ballons die, ontsnapt, hoog tegen de zoldering hingen of, leeggelopen, als verschrompelde vodden overal verspreid lagen. Een doolhof van palmen in potten, van schots en scheef dooréén geschoven stoelen en tafels. Het - na de onder toezicht van de volwassenen nog vrij stijlvol verlopen polonaise - ordeloze hossen en springen van honderden kinderen deed de over de dansvloer gestrooide talk in wolken omhoogstuiven. In de greep van kleffe handjes verflenste het gaas, de vleugels raabten ver-

bogen bij het kruip-door-sluip-door spelen, de voelsprietten hingen geknakt na een dulle ronde In Holland staat een huis. Ik verloor ook de strikken van mijn schoenen. Eén voor één moest ik de attributen van mijn vlinder-zijn prijsgeven. Geen limonade, geen taartjes, in steeds nieuwe overvloed door snel her- en derwaarts schietende djongossen rondgereikt, konden een tegenwicht vormen voor het verlies van mijn waardigheid.

In die tijd had ik een vriendje dat Marinus heette. Omdat zijn vader zee-officier was, woonde hij in de marine-wijk in Tandjong Priok: blokken vrijwel gelijkvormige witte huizen met paviljoens in nog kale tuinen, onderling verbonden door rechte straten en zijstraten. Tussen het huis van Marinus en de zee was alleen een asfaltweg, waarop hier en daar nog jonge regenbomen een ijle schaduw wierpen. Vooral deze bomen vormden voor ons een onuitputtelijke bron van vermaak. Niet omdat ze mooi waren in hun bloeitijd: pralende reuzentuilen tegen de van zonnegloed tintelende hemel. Integendeel, wij wachtten met ongeduld tot de laatste bloesem was afgevallen, tot de lange harde peulen met pitten er in van de takken omlaag hingen. Om de vorm van die peulen noemden wij de bomen dan ook Laarzenbomen. Wij zochten onder de stammen naar die door de zonnehitte gedroogde doppen waarin men de pitten kon horen rammelen.

Bij Marinus in de achtergalerij hing een rekstok. In een poging de verrichtingen van mijn vriend aan dit toestel te evenaren, viel ik eens achterover op de tegels. Ik kreeg een bijzonder grote buil op mijn hoofd, die met enig ceremonieel door Marinus' moeder in de schemerdonkere spenkamer met Hollandse roomboter-uit-blik werd besmeerd. Tijdens de rustige middag die het noodzakelijke gevolg van dit ongeluk was, ontdekten wij het Boek. Het lag in de logeerkamer, onder in de kast: oude afleveringen van eenaardrijkskundig tijdschrift in een halfvergane leren band. Argeloos bladerend stuitte wij plotseling op een plaat die ons de adem benam. Op een eenzame rots in zee vier skeletten, twee grote en twee kleine. Wij wisten zelfs niet van afbeeldingen wat een geraamte was. Hoewel wij dus niet begrepen wat de plaat eigenlijk voorstelde, klopte het hart ons in de keel. Wij vroe-

gen inlichtingen aan de baboe, die op degalerij stond testrijken; met een schepje vulde zij beurtelings haar twee ijzers met gloeiende houtskool.

‘Oeah, orang-orang mati’, zei ze alleen, enigszins verachtelijk, toen wij met het boek kwamen aandragen.

Dode mensen dus. Dood. Gebogen over de afbeelding herhaalden Marinus en ik fluisterend dat woord. Dode mensen. Dode kinderen.

Wij bladerden verder, maar de andere platen interesseerden ons niet meer. Wij verlangden met een heimelijk fel verlangen naar datgene waar we bang voor waren. Marinus deed het eerst een greep terug. Het plaatje op de bladzij, daar waar het boek openviel, had geen andere functie dan die van richtingaanwijzer. Het kwam - dat wisten wij - nog na ‘de’ plaat. Verder tenig dus. Die gevlekte pagina kwam voor ‘de’ ... Dáár. Op de kale rots, de beenderen. De schok was niet minder groot dan de eerste keer, maar anders. Er was een element in van huivering wekkend genoeg. Wij sloegen het boek dicht en grepen toen opnieuw op goed geluk tussen de bladzijden. Daarmee was een nieuw spel geboren, een spel waar wij niet met anderen, ouderen, over spraken. Adieu rekstok, vaarwel laarzenbomen!

Mijn verjaardag valt in Februari. Ik was dus al zes en een half jaar, toen ik naar de eerste klas van de lagere school ging. Uit praktische overwegingen kozen mijn ouders de school die het minst ver van ons huis lag. Dat dit een katholieke school was, vonden zij een kwestie van ondergeschikt belang. In de geheimen van Aap, Noot, Mies en van het telraam werd ik dus ingewijd door de nonnen. Gewapend met lei, griffels en sponzendoos stapte ik iedere ochtend door het hoge bedauwde gras op de berm langs de weg. In de lucht hing die eigenaardige Indische morgengeur van rook en fris loof en vochtig asfalt. De katjongs van de stadsreinigingsdienst waren nog overal bezig de straten te veggen en te besproeien. De schaduwen werden snel korter.

De school bestond uit een reeks gelijkvloers gelegen lokalen met helder wit gekalkte muren, rondom een vierkante speelplaats. Jonge boompjes stonden op regelmatige afstanden van elkaar in beschermende kokers van kippengaas. Twee oude tuinlui zaten er de hele dag op hun hurken onkruid te wieden. Als het regende, brachten de

kinderen het vrije kwartier door in de pendoppo, die door een op palen rustend hoog dak beschutte tegelvlakte. Er was ook een kapel, maar daar kwam ik, als outsider, nooit binnen. Het verschil tussen katholieke en niet-katholieke leerlingen werd door de consciëntieuze zusters streng gehandhaafd; ongelukkigerwijs was ik dat jaar het enige niet-roomse kind in de eerste klas. Ik vormde er een kaste apart. Wanneer de anderen in de kapel waren of godsdienstonderwijs hadden, zat ik in een leeg lokaal met mijn leesplankje of een tekenschrift. Het beeld van een dergelijke klas staat mij nog duidelijk voor de geest. De witte wanden, de lange rijen lege zwarte schoolbanken. De jampotten met kembang sepatoe en bruidstranen op de balustrade die lokaal en galerij scheidde. Hoog tegen de muur, boven de lessenaar van de mère, dominerend: het crucifix.

De nonnen roken naar stijf sel en wierook. Bij iedere stap ritselden hun wijde witte kleren, stootten de kralen van de rozenkransen aan hun gordel met zacht tikkend geluid tegen elkaar. Soms werden er kleine vergulde en gekleurde plaatjes uitgedeeld, met afbeeldingen van heiligen en engelen. Deze kaartjes schenen mij buitengewoon begerlijk toe, een onderscheidingsteken, het bewijs van een soort van magisch verbond tussen de zusters en de ingewijde kinderen. Het meisje naast mij had er een sigarendoosje vol van. Bij het uitdelen (de mère deed dit, zoals alles, op een bruuske, zakelijke manier) werd ik overgeslagen. Terecht: de non dacht waarschijnlijk dat het geen zin had mij dergelijke plaatjes te geven. Ik was een van die, overigens zeldzame, leerlingen die wel het onderwijs volgden, maar verder buiten de religieuze sfeer gehouden dienden te worden. Met het oog op mogelijke reacties bij mij thuis koos zij het zekere voor het onzekere. Mij ontging vanzelfsprekend de logica van dit gebeuren. Wanneer de prentjes uitgedeeld werden, voelde ik mij, telkens opnieuw, buitengesloten. Dit periodiek terugkerende, schijnbaar onbelangrijke, voorval accentueerde de uitzonderingspositie die ik innam. In de vriendelijkheid en het geduld van de mère en de zang- en gymnastiekzusters meende ik altijd een ondertoon van reserve te horen: jij hoort er niet bij. Het ritueel in de kapel, het recht van toegang tot die schemerige ruimte (door de half openstaande deur had ik eens een glimp

opgevangen van kant en zilver en brandende kaarsen, van bloemen en levensgrote roomwitte beelden, en ramen van gekleurd glas), de geheimen van de godsdienstles, de toespelingen in de klas op dingen die ik niet begreep, waarvan ik nog nooit gehoord had, dit alles stond tussen mij en de andere kinderen. Ik was niet opgenomen in de groep, en ik wilde niets liever dan mij opgenomen voelen.

Die onzekerheid uitte zich indirect. Ik was te jong om te beseffen dat ik mij onzeker voelde. Ik hield veel van tekenen. Mijn ouders bestudeerden met verbazing en welgevallen de vellen vol engelen en feeën (immers wezens die wonderen teweegbrengen) en gekroonde, met strikken en ingewikkelde ornamenten versierde prinsessen, wier belangrijkheid nog werd geaccentueerd door het grote verschil in omvang met de omgeving: gewone stervelingen reikten niet hoger dan de knieën van deze in haast Byzantijnse praal versterde poppen.

Er was een spel dat ik altijd speelde vóór het slapengaan, vermoedelijk omdat het een uitlaatklep vormde voor mijn verlangen naar mededeelzaamheid. Ik koos instinctief het voor mij stilste uur van de dag, de enige ogenblikken dat ik ongestoord alleen was en doen kon wat ik wilde. Vaak heb ik mij later afgevraagd waarom ik toen de behoefte had dat spel, waarin toch niets beschamends school, geheim te houden. Binnen, de witte klamboetent stelde ik mij een huis voor. Ik zette de kussens en de goeling rechtop tegen het witgelakte traliewerk van hoofd- en voeteneinde, en gaf ze namen en een identiteit. Ik weet nog dat de goeling George heette, een naam die mij toen om de vreemde, moeilijk uit te spreken, klanken boeide. Fluisterend kroop ik heen en weer van de een naar de ander. Er werden in dit gezelschap bij monde van mij alleen lange gesprekken gevoerd. Bewoog mijn broer in zijn slaap, of hoorde ik de voetstappen van mijn ouders bij de deur, dan dook ik bliksemsnel in slaaphouding.

Ons huis was altijd vol muziek. Mijn moeder gaf in die tijd pianoles, zij trad ook wel op, alleen of met violisten en zangers. Zij studeerde uren per dag. Ik zat graag op de grond onder de vleugel. Ik zag de pedalen op en neer gaan onder mijn moeders energieke voetbewegingen en hoorde vlak boven mij de klanken bonzen en trillen in het

hout, altijd met dat merkwaardige doffe slissende bijgeluid, veroorzaakt door het langs elkaar heen schuren van de viltlagen op de toetsenhamertjes. Toonladders ruisten heen en weer, accoorden ontstonden, fascinerend in steeds wisselende klankkleur. Het beeld van het huis waar wij toen woonden, van de meubels en hun schikking in de kamers, van bomen en struiken, en de hemel buiten de ramen, de geuren en kleuren, de lichtval zelfs, en van de aard en volgorde van de dagelijkse gebeurtenissen, het beeld ook van mijn driejarige broer die in de binnengalerij op zijn vliegende hollander zonder ophouden rondrijdt om de tafel, zal in mijn herinnering altijd verbonden blijven aan die tonenreeksen in mineur en majeur, aan de melodieën van bepaalde composities van Bach en Brahms en Chopin.

Boeiend vond ik ook het inwendige van de vleugel. Staande op een stoel onderzocht ik die matglanzende spelonk waar de zwarte figuurtjes van het notenschrift via mijn moeders beweeglijke vingers op wonderbaarlijke wijze hoorbaar werden. De hamertjes wipten op en neer, er ging een trilling door de snaren, zowel door de lange dunne vlijmscherpe als door de dikke koperrode glanzende koorden en strengen die een laag brommend geluid lieten horen wanneer ik er met een vinger aan trok.

Wat weet ik nog van die jaren? De alles-overheersende indruk is die van rechte nieuwe pas-geasfalteerde straten in de buitenwijken van Soerabaja, van witte huizen achter palm- en pisangbomen en dichte heggen en gekalkte muurtjes. Tuinen vol kleur van canna's en bougainvillea, en boengoer als verfrommeld vloeipapier in pasteltinten, kembangsepatoe: rode klokvormige kelken met lange meeldraden, hangend tussen het groen als balletdanseressen die in tutu's hoog op slanke benen balanceren. De gloed van de zon op al dat witte en groene en bontgekleurde. Boven alles, verblindend licht, de hemel. De geuren van gemaaid gras en melatti, van overrijpe mangga's en doerians, van trassi en etenskruiden en de rook van houtskoolkomforen, de kookwalmen van warongs langs de weg, de lucht van heet asfalt en kalimodder. De geluiden: het koeren van duiven in de loofkoepels van hoge bomen, het schorre roepen van tokkè's, 's avonds,

zodra de lampen aangestoken werden en de insectenjacht begon. De kreten van kooplui op de weg, het krakende geluid waarmee hun manden op en neer deinden in het juk, het geratel van de wielen van een dogcar, claxons in de verte, en altijd, overal, die onderstroom van huiselijke bedrijvigheid in woningen en bijgebouwen, in de tuinen en achter de paggers van de kampong, geluiden van vegen en stampen en water scheppen. Datalles de dagelijks waarneembare werkelijkheid, het altijd aanwezige, als vanzelfsprekend aanvaarde. Een wereld, berstens vol kleur en geur en geluid, die zich bij iedere stap uitbreidde, rijker werd, nieuwe beelden bood. De achtergrond van mijn vroege kindertijd, die wereld: een glanzend web geweven uit duizenden en kleine zintuiglijke waarnemingen. Een wereld, geproefd, genoten, en voor altijd in het geheugen gefixeerd, nog zonder de correctie van het verstand, de inmenging van gevoelens en gedachten.

Eens was er een kinderkerstfeest bij een Deense suikermagnaat. Het werd gevierd in de tuin, waar de melancholiek neerhangende takken van tjemara's (die treurwilg onder de naaldbomen) met veel kunst- en vliegwerk gedwongen waren een vracht van bonte slingers en ballen en elektrische kaarsen te torsen. Méér dan de grootscheepse geschenken die uitgedeeld werden - kinderserviezen en poppenameublementen -, méér dan de taarten en ijstorens, de ratels, toeters en van klatergoud blinkende feestmutsen, lokte mij de tuin, die in de gloed van Bengaals vuur telkens weer tot een nieuw, nog toverachtiger décor herschapen werd. Later, thuis, trachtte ik deze gewaarwordingen te doen herleven. Door stukjes gekleurd glas bekeek ik de bekende omgeving. De wereld: een gedeelte van de voor- of achtergalerij, onze ordelijk aangelegde tuin, de weg buiten het wit-gepleisterde muurtje, de bomen en de daken aan de overkant, badend in het zonlicht, heel die heldere werkelijkheid verscheen in telkens andere gedaante - diepgeel, als met goud overgoten, groen als een oord op de bodem van dezee, of gedrenkt in de bloedrode en paarse gloed van een naderende apocalyps.

Soms - ik vermoed wanneer mijn vader vakantie had - gingen wij de

bergen in. Van het verblijf in hotels en bungalows is mij weinig of niets bijgebleven. Maar ik herinner mij momenten van tochten. Een bergbestijging te paard, een lange moeizame rit over steile paden, door een troosteloos, spookachtig woud van haast kale, kromgegroeide dwergbomen bij de boomgrens ergens op een vulkaan. Het deinen op de rug van een klein ruig-behaard paard, de scherpe uitwasemingsgeur van het dier dat zo behendig over de stenen klauterde. Mijn moeder in een draagstoel, getorst door vier koelies. Het kamperen voor de maaltijd tussen de reusachtige zwerfkeien in de gedeeltelijk drooggekomen bedding van een rivier. Het beeld van een krater - de Lawoe, de Papandajan?-, de bodem geelgroen gekleurd door zwavel, de borrelende hete modder, de stoomwolken opstijgend tussen het gesteente.

Dan natuurlijk het spelevaren op het meer van Serangan, watervlakte binnen een krans van dichtbeboste bergen, of het zwemmen in een met een primitieve bilik-schutting omheind bergbad, waar het water in de schaduw van waringins ijskoud was en helder als kristal, waar scholen blinkend-geschubde vissen wentelend en kerend pijlsnel onder de oppervlakte voorbischoten.

Drie

WANNEER ik het dieptelood van de herinnering neerlaat, wat peil ik dan? De werkelijkheid van een voorbije periode, een uur, een ogenblik uit het verleden? Geloof ik dat wat ik neerschrijf de waarheid is en niets dan de waarheid, weet ik wel zeker of ik niet, al schrijvende, ja misschien juist door dat bewuste schiften en rangschikken van het materiaal de waarheid rakelings voorbijgeschoten en zo beland ben in het gebied van de fictie? Ik kan protesteren, verklaren dat ik zo eerlijk mogelijk te werk ga, geen feit neerzet dat niet op eigen waarneming berust. En wat dan nog? Wat wil ik eigenlijk, een serie fotografieën? Beelden van hier en daar, nu en toen, natuurgetrouw en willekeurig, zonder ander doel dan het vasthouden van een seconde leven? Neen, ik zou met behulp van die momentopnamen iets willen reconstrueren van de grotere tijds- en groei-eenheden waar zij slechts onderdelen van zijn. Herinneringen, maar dan in geconcentreerde vorm. Fragmenten van een kindertijd en jeugd, schijnbaar realistisch weergegeven, maar die in wezen nog iets anders pogen uit te drukken dan de eenmaal zintuiglijk waargenomen werkelijkheid. Een plaatsbepaling misschien van de punten van waaruit innerlijke groei mogelijk en noodzakelijk was. Door keuze en vormgeving vind ik in de chaos misschien het grondpatroon, die ene voor mij bepalende figuur van altijd terugkerende problemen. Alles wat ik meemaak en nog mee zal maken, mijn leven lang: het waarneembaar worden in uiterlijke gebeurtenissen en innerlijke ervaringen van die persoonlijke problematiek. Onophoudelijk word ik geconfronteerd met hetzelfde, zij het misschien ook in steeds andere vorm, op een ander niveau. Eris geen

rijping mogelijk voor ik het vraagstuk onder woorden gebracht, in formule voor mij gezien heb.

Jarenlang heb ik geleefd zonder aan vroeger te denken. Wanneer ik bij toeval in de geest vluchtig raakte aan het verleden, scheen het me toe dat ik veel, het meeste vergeten was. Ik had een gevoel van spijt, van schaamte en weemoed ook omdat ik die eenmaal zo intens doorleefde werkelijkheid van het kind-zijn niet had weten vast te houden. Nu ik bewust zoek naar beelden van vroeger, word ik één met wat er opwelt uit mezelf, ben ik weer daar en toen, en alles is hetzelfde gebeven. Ieder ogenblik uit het verleden met de daaraan verbonden gewaarwordingen en ervaringen bestaat nog en is toegankelijk. Er is niets veranderd. Ik ben ouder geworden en het gebied dat mijn bewustzijn bestrijkt, heeft zich uitgebreid. Als volwassen mens houd ik mij, gezien de eisen van de wereld waarin ik leven moet, vanzelf of noodgewongen op in bepaalde regionen. Het achterland verdween achter de horizon, maar het is bereikbaar gebeven. Het kind, het meisje dat ik geweest ben, leeft in mij. Het 'ik' heeft grotere expansiemogelijkheden, maar de samenstelling is niet veranderd.

Onze beste kansen om te rijpen naar een inzicht liggen in de herhaling. Er is geen mogelijkheid om verder te komen, voordat wij de onophoudelijkheid, de voortdurende wederkeer van alle dingen onder de zon hebben beseft en als noodzaak, als conditio sine qua non hebben aanvaard. Dit proces staat slechts schijnbaar buiten alle proporties in verhouding tot het fysieke leven en de geestelijke bevattings-capaciteit van de mens. De mensheid als geheel voelt, denkt, wordt zich bewust in de enkeling, in ieder individu afzonderlijk. Zelfopvoeding, die strijd om de hygiëne en de zelfstandigheid van het denken, is de eerste en grootste sociale verplichting. Er bestaan daarbij geen andere hulpmiddelen dan de eigen uiterlijke en innerlijke werkelijkheid, die chaos van ervaringen, waarnemingen, indrukken. Geen overgave zonder voorbehoud aan die voor de hand liggende maar bedrieglijke 'reële' wereld, die wij met onze zintuigen waarnemen, evenmin een vlucht naar binnen, in de ivoren toren van idealen, illu-

sies en abstracties, want ook die blijkt op den duur een uitermate onbevredigend verblijf. Er is maar één middel: helder zien de wisselwerking tussen die twee werelden van de mens, hun functie herkennen, zowel ten opzichte van elkaar als van datgene waar zij samen de toegangszône van vormen: de bewust-heid. In de baaierd wordt dan een patroon zichtbaar, de onophoudelijke terugkeer van bepaalde elementen, waarvan de aard en de volgorde voor het leven van het individu dat wij zelf zijn, essentieel blijken. Wij bevinden ons voortdurend in dezelfde of soortgelijke situaties (zij het ook ontstaan uit telkens weer andere omstandigheden), worden bij herhaling voor dezelfde keuze gesteld, met dezelfde problemen geconfronteerd, niet alleen in onze buiten- maar ook in onze binnenwereld. Wanneer men zich hiervan rekenschap gegeven heeft, volgt onherroepelijk de doorbraak: het begrip dat juist dit en niets anders ons lot is, het inzicht waarom, het besef van de noodzaak door een verticale groei te ontsnappen aan die kringloop-in-het-horizontale-vlak. Wat kan er, voor wie dit al is het maar in een flits, heeft ingezien, ter wereld ooit belangrijker zijn dan het beschermen en stimuleren van dat rijpingsproces in de mens; in zichzelf, in een ander, in *ieder* ander, in *allen*. Alleen in dit verband kan het ‘heb uw naaste lief gelijk uzelf’ volledig waar zijn, alleen langs deze weg wordt de begeerde éénheid een ervaring.

De verschillen en vooroordelen en misverstanden waar het ras, overtuiging, stand, bezit betreft, vallen terug op de plaats waar zij horen, aspecten van onze gebrekkige horizontale werkelijkheid: een leerschool voor wie oren heeft om te horen, ogen om te zien.

En dan? Mogen wij rekenen op een oplossing, een eindpunt van volmaakt evenwicht? Wanneer dit ergens bestaat, ligt het te enenmale buiten gezichtskring en bevattingsvermogen van de mens. Het is zinloos zich te verdiepen in speculaties betreffende een hemel, een paradijs, een Nirwana, die vrede buiten tijd en ruimte die men het absolute bewust-zijn zou kunnen noemen. Misschien heeft ons leven geen andere zin, geen ander doel, dan het ontdekken en ten uitvoer brengen van die verticale groei-beweging, een hart en ziel metamorfoserende daad, want immers dwars tegen de draad van de met onze op aardse realiteit ingestelde zintuigen waarneembare werkelijkheid

in. Maar de paradox oefent van oudsher op de mens grote bekoring uit, schijnt in zijn raadselachtige tegenstrijdigheid het symbool van die op geen andere wijze te formuleren waarheid die achter alle dingen is. Dat wat uitzet en toch ineenkrimpt, dat wat oneindig groot en tevens oneindig klein is, de ‘werkelijkheid’ die slechts schijn is, en het onnoembare, onvoorstelbare, waaruit de enige waarachtige werkelijkheid bestaat, het begin dat einde betekent en omgekeerd, dat zijn de geheimen waar de Sphinx op broedt, en wat de mens betreft: yours for the asking.

De herhaling: het steeds weer-keren van dezelfde situaties, dezelfde momenten in de verhouding tot anderen, dezelfde gevoelstoestanden. De waarneembare innerlijke en uiterlijke werkelijkheid is slechts *schijnbaar* eindeloos gevarieerd. Beslissend is het ‘ik’ van waaruit waargenomen wordt. Evenmin als de flatgebouwen met hun ramen en balconen en antennes, de tuinen met hun schuttingen en spichtige struiken, ooit zullen wijken voor een ander, weidser vergezicht, wanneer ik mij niet verplaats van achter dit venster vandaan, evenmin als het geraas van af- en aanrijdende trams op straat, het piepen van de mussen, het geluid van kleden kloppen, plotseling zal veranderen in zeegeruis of het ritselen van boomkronen, wanneer ik hier blijf, midden in deze kamer van mij, in het hart van de stad, evenmin kan ik de monotonie, de kwelling van die onophoudelijke menselijke alledaagsheid, van reacties en instellingen die als waterdruppels op elkaar lijken, bezweren, verdragen, ja overwinnen, wanneer ik mij niet innerlijk verplaats, dwz wanneer ik niet *groeï*. De waarnemingszintuigen waarover ik beschik, schijnen mij er van te willen overtuigen dat leven een horizontale beweging is, een opeenvolging van momenten in de tijd, een snoer waarvan de kralen chronologisch zijn gerangschikt tussen een begin- en een eindpunt. Wat blijft er, voor wie dit gelooft, na de vreugde-om-de-dynamiek-van-de-jeugd, anders over dan verbittering en, in het beste geval, weemoed, omdat er niets beklijft, omdat wij nooit werkelijk iets bereiken, nook iets kunnen bezitten van die wereld waar wij doorheen ijlen naar het ogenblik van onze dood. Om onszelf vrij te pleiten, om het onbegrijpelijke te kunnen verklaren,

noemen wij dan ook de wereld ‘schijn’ en ‘vluchtigheid’ - alleen om te moeten ontdekken, dat wereld en leven, na die zogenaamde ontmaskering, niet draaglijker worden.

Er zijn momenten, dat het bestaan van een verticale beweging verblindende zekerheid is. Niet een leven *in* de tijd, met de tijd *mée* - tijd hier in de zin van een bepalende factor in de ervaring - maar leven *lòs* van die tijd, *ondanks* de tijd.

Dit vermoeden: dat er geen wezenlijker, belangrijker evolutie bestaat dan het groei-proces van de bewustwording, dat zich voltrekt in andere dimensies dan de door ons gewoonlijk waarneembare.

Het is naar de vervolmaking, de volkomenheid van de mens als harmonische eenheid van geest en vlees, dat wij streven in onze pogingen nieuwe dimensies toe te voegen aan die wij als reeds bestaand erkennen. Geloof, metaphysica, wetenschap, kunst, het zijn de immateriële vingers waarmee wij het onbekende rondom, buiten ons beperkte blikveld aftasten, op zoek naar een formule, een vorm, waarin die bewustzijnstoestand die alléén alle menselijke ervaring vermag af te ronden tot evenwicht voor een enkel ogenblik gestalte zal aannemen. In die bewustzijnstoestand zouden wij dan zo dicht als het de mens mogelijk is, genaderd zijn tot de werkelijkheid, die gelijk is aan de som van alle werkelijkheden.

Daarom: met volledige inzet van het ‘ik’ trachten te ontgroeien aan de beperkingen van een driedimensionale wereld en de consequenties daarvan: schijn-werkelijkheid.

Kan ik spreken van ‘Ik’? Was het niet Ibsen, die in *Peer Gynt* het wezen van de mens heeft vergeleken met een ui, de ene transparante huid over de andere heen, in laag boven laag? ‘Ik’ is ieder van deze schillen, en ‘Ik’ is de som van hen alle. Welke van deze lagen ken ik, kan ik kennen? Onophoudelijk reist mijn bewustzijn van de ene schil naar de andere, mijn oordeel over, mijn indrukken van water binnen en buiten mij is, worden bepaald door de laag waarin dat bewustzijn toevallig verblijft houdt.

In het geroezemoes van de werkdag betrap ik mijzelf herhaaldelijk

op de vanouds bekende, mij vertrouwde vlucht-tactiek. De onlust om de disharmonie hoop ik kwijt te raken, of althans tijdelijk op te heffen, door het sluiten van een compromis: het contact met de onbevredigende werkelijkheid draaglijker te maken door het narcoticum der verbeelding.

Hoeveel uren van mijn leven heb ik zo doorgebracht, balancerend tussen twee soorten van halfheid: niet in staat tot eerlijke overgave aan het gewone alledaagse natuurlijke bestaan, en evenmin tot de volledige afzijdigheid in een luchtkasteel, bovendien altijd van mening dat deze houding verdienstelijk was, de enig mogelijke voor een denkend mens met verantwoordelijkheidsgevoel, en dat die onlust om de nooit op te heffen tegenstelling, die innerlijke gespletenheid, als kwelling en tevens als genade (immers het beseffen van de situatie mocht als een soort bewust-wording gelden) aanvaard moest worden.

Hoe vaak heb ik het verloren evenwicht trachten te herstellen, hetzij door compensatie voor de breuk in mijn binnen-wereld te zoeken in louter op de buiten-wereld gerichte aandacht en actie, hetzij door het van buiten op mij aandringende onaangename op een afstand te houden achter een rookgordijn van dromen en fantasieën.

De werelden die ik beurtelings ontvlucht, zijn echter niet de werkelijkheid, maar projecties van duizend of meer verschillende 'ik'-instellingen op het mij omringende, zowel binnen als buiten mij. Ook de - schijnbare - onverzoenlijkheid van die werelden bestaat alleen in mij. Mijn onlust is niet anders dan een gevolg van eigen onvermogen, onbegrip, en niet van een a priori gegeven tegenstelling.

Van tijd tot tijd beset ik, weerlicht-snel, iets van een mogelijke ware samenhang. Door mij vrij te maken van wat ik bij gebrek aan een beter woord mijn schijn gestalten zal noemen: de vermommingen, de 'stemmingen' die ik geneigd ben voor 'ik' te houden, door die levende tot groei voorbeschikte kern te vinden, die mijn enige waarachtige individualiteit is (bij de grade van welke ik zowel Een als Al ben), alleen door die zelfwerkzaamheid kan ik hopen misschien eenmaal een onvertroebeld zicht te hebben. Daarmee schijnt mij dan een eerste stadium ingeluid: de erkenning dat de onlust inhaerent was aan verkeerd begrijpen van 'ik' en 'werkelijkheid', dat er voor dat tot groei bereid

diepste zelf geen tegenstelling meer bestaat tussen geest en stof, binnen- en buitenwereld, ogenblik en eeuwigheid.

Door de schijn heen-zien: alles wat ik als mens kan waarnemen is een manifestatie van een Zijn dat zich alleen zo aan mij tonen kan. Mijn positie is bovendien bepaald door het feit dat ikzelf onafscheidelijk deel ben van dat Zijn. De werkelijkheid is niet te splitsen, zij *is*, zij bevat alles, en dat niet in eeuwige onbeweeglijkheid, maar in voortdurende wisselwerking en metamorphose.

Vier

TOEN ik ongeveer zeven jaar oud was, werd mijn moeder ernstig ziek. Zij moest voor herstel van gezondheid onmiddellijk naar Europa. Mijn broer en ik beseften niet of nauwelijks wat dit betekende. Wij wisten dat wij op een boot naar Holland zouden gaan. Dit vooruitzicht vervulde mij met uitsluiting van alle andere dingen. Pas op de dag van vertrek, aan boord, in de hut tijdens het afscheid tussen mijn moeder en mijn vader (die alleen zou achterblijven), terwijl de scheepsfluit dreunend loeide tot sein dat alle niet-passagiers het schip moesten verlaten, drong het tot mij door dat er iets ernstigs gebeurde.

Een kind went vlug aan, veranderingen. Wat ik mij van die (voor het begrip van een zevenjarige) eindeloos lange zeereis herinner, staat niet in verband met onze nieuwe levensomstandigheden. Waarschijnlijk rustte mijn moeder veel, in de hut of aan dek. Mijn broer en ik brachten een groot gedeelte van de tijd aan boord door in de kinderafdeling. Voor het eerst onderging ik bewust de attracties van een dergelijke tocht, de feesten, het zwembad (een grote vierkante zak van zeildoek, tussen palen gespannen, waarin het zeewater heen en weer klotste), de taferelen op en bij de wal, wanneer wij een haven aandeden: de kade van Sabang met reeksen uitstallingen van schelpen en schildpadwerk en flessen Coty Eau de Cologne in alle denkbare afmetingen, de dubbeltjesduikers van Ceylon, de zwerm magere Arabieren in burnouz en fez, die zich in Port Said op het schip wierpen, lokkend rinkelend met kettingen van kralen en munten en namaakscarabeeën, wapperend met kleedjes en tapijtjes, geborduurd met pyramiden, kamelen en sfinxen, leurend met prentbriefkaarten en Eryp-

tische sigaretten, - en, voor kinderen het meest fascinerend, de man, die onder een hoog-kirrend geroep van kip-kip-kip-kip dozijnen kuikentjes tevoorschijn haalde uit zijn mouwen, uit de plooien van zijn jas, onder zijn fez vandaan.

In Genua eindigde de reis. Op de kade, tegen een achtergrond van heuvels met witte en gele huizen bestrooid, stonden mijn beide grootmoeders te wachten. Bij het zien van die twee damesgestalten in donkere Europese kleding, die glimlachend, ontroerd, wuifden met hun zakdoeken, bevroop mij een gevoel van naderend onheil dat me niet meer los zou laten.

Het hotel in Genua had een trappenhuis met grote ramen, die echter nauwelijks licht doorlieten, omdat er een afstand van hoogstens anderhalve meter lag tussen het glas en de hoge blinde muur van een buurgebouw. De reden van deze zonderlinge vensterconstructie werd duidelijk, zodra men de moeite nam naar de bovenste verdieping te klimmen. Waarschijnlijk had ik dit eens in een onbewaakt ogenblik gedaan, want ik herinner mij dat ik, staande op het hoogstgelegen portaal, plotseling door het raam boven de trap de ogen van een reus op mij gevestigd zag. Ik holde naar beneden, maar de reus bleef angstwekkend dichtbij achter het glas van de lange smalle vensters. Ik passeerde de plooien van het gewaad op zijn borst, zijn handen, zijn knieën. Eenmaal in de hall op de begane grond aangeland, ontdekte ik ook zijn voeten in de grijze en zwarte strepen die ik al eerder achter het raam gezien had, zonder te begrijpen wat dat was. Nadat men mij had uitgelegd, dat de reus geschilderd was op de muur van het andere huis, waagde ik mij nog een paar maal naar boven. Ik zag de dikke horenvormige krullen die over zijn voorhoofd omhoog stonden, zijn lange baard, de rol in zijn hand. Jaren later, tijdens een kunstgeschiedenis-les op school, herkende ik plotseling de reus uit Genua: hij was een al-fresco geschilderde gigantische copie van de Mozes van Michelangelo.

Het korte verblijf in Milaan, een mijlpaal: ik zag de Dom. Wit, hemelhoog, een berg bedekt met een woud van stenen spitsen. Voor de

eerste maal in mijn leven onderging ik dat gevoel dat zich niet beschrijven laat, waarin pijn en genot op onverklaarbare wijze zijn vermengd, en dat gepaard gaat met een verlangen naar méér, altijd méér van dergelijke gewaarwordingen.

Wij stonden op het plein tussen zwermen duiven. Het voeren van die trippelende, fladderende, om en om zwierende vogels was een evenement, maar het zonk in het niet vergeleken bij het verbijsterende schouwspel daar vóór mij, de in de zonneschijn schitterende marmeren bogen en bloemen en vertakkingen, duizelingwekkend hoog tegen de blauwe hemel.

Nadat mijn moeder voor een sanatoriumkuur naar Davos vertrokken was, werden wij kinderen van elkaar gescheiden en ieder bij een groot-ouderpaar ondergebracht. Mijn moeders moeder nam mij mee naar haar huis in H. Er was daar eigenlijk geen plaats voor een kind. Het glanzende witte lakwerk van trap en lambrizingen, de spiegellende parketvloeren bestonden in al hun glorie louter en alleen bij de gratie van volwassenen zonder kleefvingers en krassende schoenen. De meubels met hun koperbeslag en gele en blauwe zittingen, de kastjes vol bibelots, de kandelaars en bonbonnières schenen omgeven door een waas van ongenaakbaarheid. Alleen op kousevoeten, met ‘handjes thuis’ mocht ik deze pracht naderen. Ik was zo onder de indruk van mijn grootmoeders voorschriften en waarschuwingen, dat ik er een gewoonte van maakte in de kamers van het ene tapijtje op het andere te stappen, zonder het parket aan te raken. Lagen de kleedjes toevallig eens wat ver uit elkaar, dan bleef ik hulpeloos gekluisterd aan één plek. Ik kwam overigens niet vaak binnen. Mijn domein was het garderobe-kamertje naast de glazen tochtdeur in de gang. Daar zat ik dagelijks uren lang aan een tafel voor het raam halma en menserger-je-niet te spelen met uitsluitend gefingeerde tegenstanders. Bij mooi weer werd ik op vaste tijden de achtertuin ingestuurd. Ook daar golden vele regels. Op het gras, dik en glanzend en kortgeschoren, egaal als fluweel, mocht niet gelopen worden. Het was verboden de rozen aan te raken. Ik wandelde dus heen en weer over de kiezelpaden tussen de serre en de brede met kroos bedekte vaart, die de tuin aan de

achterzijde begrensd. Er was in de scherpe hoek tussen de schutting en het water een tuinhuis dat altijd afgesloten bleef. Mijn grootmoeder zei, dat er alleen oude rommel in stond. Ik trachtte vaak door de kleine ramen te kijken, maar het glas was aan de binnenkant zo dik met stof en spinnewebben bedekt dat ik niets kon zien. Regende het, dan mocht ik soms, bij uitzondering, in huis op de trap spelen, mits ik er voor zorgde op de looper te blijven. Evenwijdig met de treden klommen op de muren van het trappenhuis reeksen prenten en tekeningen. Japanse houtsneden van geisha's en No-acteurs in een warreling van lussen, sjerpen en slepen, zwart, bleeloroed, korenblauw. Ik keek niet graag naar die bleke vertrokken gezichten, naar die smalle ogen vol geheimzinnig leven. Meer hield ik van de spitse wit-besneeuwde bergtop, van de met lantaarns versierde boogbrug in de regen, en vooral van de prent met een klein vogeltje op een boomtak, omringd door festoenen van vreemde lettertekens als insecten. Op de bovenverdieping hingen tekeningen van Toorop. Daar was er één bij, de drie bruiden, waar ik nooit zonder hartkloppingen aan voorbij kon gaan. Er was iets onzegbaar spookachtigs in die lange gerekte witte gedaanten. Wanneer ik's avonds op weg naar bed de bewuste plaat passeerde, bleef ik, over de trapleuning hangend, hardnekkig staren naar het licht van de ganglamp beneden. Ik sliep op de zolderverdieping onder het wakende oog van De man met de helm van Rembrandt. De lichtval in het kamertje en het clair-obscur effect van het schilderij zelf, maakten dat het barse trieste gezicht van de gehelmde het eerste was dat ik zag zodra het dag begon te worden, en de laatste blanke plek op de wand vóór volkomen duisternis heerste. Zolang ik de gelaatstrekken goed kon onderscheiden, had het portret van die vreemde oude man iets vertrouwds -- maar wanneer in het grijze schemerlicht alle omtrekken vervloeiden, en de ogen donkere plekken werden, als gaten, was ik bang. Met mijn hoofd onder de dekens luisterde ik naar de geluiden in huis en buiten op straat. Het dichtslaan van een deur, stemmen en voetstappen beneden, muziek in de verte, al die echo's van een veilige nabije werkelijkheid, vormden mijn enige bescherming tegen de verschrikkingen van het donker. Met vijandige dat om mij heen op de loer lag, en dat de nachten van mijn kindertijd ver-

ontrustte met angstdromen, was vormeloos en vaag, ik had er nog geen namen voor.

Met dat al kwam mijn opvoeding in het gedrang. Ik moest naar school. Blijkbaar vond mijn grootmoeder zichzelf bij nader inzien toch niet de aangewezen persoon om leiding te geven aan een kind dat regelmatig lessen te leren en huiswerk te maken had. Ik verhuisde naar B., de woonplaats van mijn andere grootouders. Daar zij geen twee kinderen in huis konden hebben, besloot men dat ik de jaren van mijn moeders afwezigheid zou doorbrengen in een kinderpension.

Deze inrichting stond onder beheer van drie dames, moeder en dochter en een vriendin van de dochter. Zij woonden in een witgepleisterd villaatje, één uit een eindeloze rij soortgelijke huisjes, met kleine ordelijke voortuinen achter groene hekken. Hun bedrijf draaide pas's zomers op volle toeren, zij specialiseerden zich in het verzorgen van kinderen wier ouders in de vacaties op reis gingen. Mijn - goedbetaalde - aanwezigheid het hele jaar rond moet hun welkom geweest zijn. Zij hielden zich waarschijnlijk ook stipt aan de afspraken. Ik kreeg een eigen kamer, eieren en fruit, en ging op tijd naar bed en in het bad. Er werd voor gezorgd dat ik mijn lessen leerde, dat ik in mijn vrije uren voldoende buitenlucht en lichaamsbeweging kreeg. Op wintermiddagen en regenachtige zomer-zondagen werd ik volgens de regels ingewijd in de geheimen van knip- en plakwerk. Ik maakte merklappen met letters en cijfers erop, kleedjes met meanderranden, vilten speldenkussens en servetzakjes, boekomslagen en naaldenboekjes zonder tal. Nog zie ik in gedachten de repen en lappen oogjes-stof waarop ik met rode en blauwe draden eindeloze reeksen kruisjes borduurde; de naald ging op en neer, achterom, onderdoor, enzovoorts, ad infinitum. Terwijl ik mijn best deed telkens het juiste aantal gaatjes over te slaan, dacht ik aan andere dingen. Uit zelfbehoud spon ik de dromen uit die ik me van's nachts herinneren kon, en verzon verhalen. Ik leerde vrij gauw begrijpen, dat ik deze fantasieën niet aan de 'tantes' moest vertellen. Zij luisterden bevreemd, met snelle blikken naar elkaar. In het begin deden zij alsof er niets ongewoons was voorgevallen en praatten, na afloop van mijn verhaal, met stem-

verheffing en kordate opgewektheid over iets anders. Later reageerden zij met ontstemming en ongeduld. Ik was een jokkebrok, en wist ik wel wat er gebeurde met kinderen die niet de waarheid spraken? Het was vooral deze houding van hen, die mijn vlucht in dagdromen versierde met het lokkende waas dat alle verboden, verzwegen, op een afstand gehouden dingen omgeeft. Uit die tijd dateert dan ook het eenzame spel dat door alle jaren van mijn jeugd heen mijn meest geliefkoosde bezigheid is gebleven. Het bestond uit het (al naar gelang van de omstandigheden) hardop of gefluisterd, of zwijgend in gedachten voor mijzelf verzinnen van verhalen waarin al wat mij overkwam, al wat mij bezighield, direct of indirect vorm kreeg. Deze geschiedenissen bestonden uit een aantal steeds gelijke grondpatronen (onbegrepen kind-alleen, dat door een plotselinge dood of door het verrichten van opzienbarende daden gerehabiliteerd wordt), met telkens andere variaties uitgewerkt, en vermengd met détails van allerlei dat ik gehoord of gelezen had.

In de bossen langs de straatweg ('s middags wandelden de 'tantes' daar vaak) stond een verwaarloosde theekoepel. Het gebouwtje had nog een bovenverdieping, opgetrokken in de trant van een Zwitsers châlet, met een houten balustrade. Maar er voerde geen trap naar boven, en voor de ramen en deuren die op de veranda uitkwamen, waren luiken gespijkerd. De benedenverdieping had maar drie muren; binnen in de koepel stonden banken. De gekalkte wanden waren van onder tot boven bedekt met namen en jaartallen, tekeningen en scheldwoorden. De tantes wilden nooit in die koepel rusten, zij vonden dat het er stonk en dat de banken wankel waren. Wanneer wij er langs kwamen, liep ik altijd naar binnen; ik kon niet geloven dat er geen trap was. Noch op de vloer, noch aan de muren of de met webben bedekte zoldering, waren resten van hout of metselwerk te vinden. De koepel was aan de buitenkant met een vracht wingerd en kamperfoelie begroeid, de balustrade vormde een gesloten geheel. Dit zonderlinge huisje op de donkerste plek van het bos was nooit uit mijn gedachten. Het vraagstuk van die verdieping en het onloochenbaar ontbreken van een trap om er te komen, liet mij niet met

rust. Tenslotte vond ik een verldaring die mij bevredigde. Er moest een onzichtbare trap zijn, waarvan de eerste trede ergens tussen zoldering en vloer in de lucht hing. Alleen voor tovenaars of voor degene die door ingespannen, onvermoeid zoeken en proberen inwijding in het geheim verdiende, werd de trap plotseling werkelijkheid, de verdieping bereikbaar. Ik gaf de hoop niet op eenmaal tot de tweede categorie te behoren.

Maar ik kwam nooit alléén, en nooit langer dan een paar minuten in de nabijheid van de koepel. Wanneer ik, hijgend van het harde vooruit-lopen, de twee treden was opgesprongen en mij voorbereidde op een gespannen willen ('als ik nu met dichte ogen tot zóveel tel, dan zal ik de trap zien zodra ik weer kijk') klonk al uit de verte het geroep van de tantes dat tot verdergaan maande. Deed ik mijn ogen open, dan zag ik altijd tussen de bramen en kamperfoeliestruiken hun wenkende gestalten.

Ik herinner mij de Openbare Lagere School aan de Eemnesserweg, een langwerpige bakstenen gebouw volgens het alom gebruikelijke type, in de tuin achter de ouderwetse villa waar het Hoofd woonde. De onderwijzers: de dikke meneer met het koperkleurige borstelhaar, die Frans gaf (een hol klaslokaal, de doordringende geur van drop, een monotoon gedreun: J'ai vu, j'ai vu, compère qu'as tu vu? J'ai vu une vache, qui dansait sur la glace), de juffrouw, die we kinderlijk ruw de rare nuf noemden, omdat zij rouge gebruikte en zich tooide met telkens weer andere nieuwe kwikjes en strikjes (haar plotselinge dood, haar begrafenis op het kerkhof tegenover de school, alle leerlingen klassegewijs opgesteld rondom dat diepe donkere gat, waarin ik - om onnaspeurlijke redenen uitverkoren - namens de anderen bloemblaadjes strooien mocht), de jonge donkere kwekeling, die ik een bijzondere verering toedroeg, omdat hij leek op de prins van een plaat in mijn Duizend-en-Een-Nacht (het geluk, een eind bij hem achter op de fiets te mogen zitten - hij woonde in mijn buurt -, de ramp, in zijn tegenwoordigheid tijdens de gymnastiekles bij oefeningen aan het zweefrek mijn tricotbroek te verliezen doordat het elastiek knapte). Dan de kinderen, de meisjes-klasgenoten met wie ik touwtje sprong

in het vrije kwartier, (het zovende geluid waarmee in alle speelgroepen de springtouwen bogen beschreven, op het rythme van de liedjes: 'k Ben een boertje, kom van buuu-uten', of 'Edelman, bedelman'), de jongens, op plagerijen en machtsvertoon beluste tegenstanders, die na schooltijd in het park op de loer lagen met schrikaanjagende vondsten en bedenksels: roversgeschreeuw, dreigementen, dode kikkers en muizen.

De Zondagen bracht ik door bij mijn grootouders. Na het ontbijt ging ik - al naar gelang van het seizoen in een grijze of donkerblauwe matrozenjurk gestoken - op weg over het voetpad langs de tuinkekken, tegen de 'heuvel' op. Ik kende alle huizen, heggen en bomen. Ik kende de gezichten van de mensen, wier tijd van kerkgang samenviel met mijn Zondagochtend-tocht. Op verschillende plaatsen in het dorp werden klokken geluid. De kerkgangers wandelden in gepaste rust, gedempt pratend. De klinkers op straat waren schoon, de zijpaden aangeharkt. In tuinen met sierheesters, vogelhuisjes en gekleurde stenen kabouters lagen de villa's opgepoetst voor de dag des Heren, maar er was geen spoor van menselijk leven te bekennen achter de spiegelende ruiten, zij schenen facades zonder meer, als de dorpen van Potiomkin. Ik liep over de geschrobde stoepen van de winkelstraat en keek naar de étalages: de manufacturenhandel, de bloemist, de patisserie-confiserie, de kapper, de lees- en schrijfbehoeften, de rookartikelen. Mijn grootouders woonden in een stille zijstraat in de kom van het dorp, in een standaard-type buitenhuis uit de tachtiger jaren: een vierkante stenen doos, met de voordeur precies in het midden, symmetrische rijen ramen, een aangebouwde serre. Op het half-cirkelvormige grasveld stond de traditionele kabouter met een kruiwagen vol begonia's. Groepen hoge struiken camoufleerden aan weerszijden van de tuin de schuttingen. Het hek bleef dicht door middel van een ring aan een ijzeren ketting.

Mijn grootvader zat gewoonlijk achter een krant te roken in zijn kamer, omringd door de bezienswaardigheden, die ik mij herinneren kon uit de vroegere woning in Rotterdam. De Brazillaanse reuzenspin stond op de boekenkast. Mijn grootmoeder en mijn broer hielden

zich op in een ander gedeelte van het huis, 's zomers respectievelijk in de serre en bij de zandbak, 's winters naast de kachel in de huiskamer. Al die volkomen identieke Zondagen: wanneer ik mijn ogen sluit, ben ik daar weer, in de altijd schemerdonkere kamer, aan de ronde tafel. Er lag een kleed op met veel borduursel en randen van kralen. Dit was, zoals de dozijnen andere kleden en lopers en tapijtjes overal in huis, door mijn grootmoeder gemaakt, tijdens dat jaar in jaar uit dagelijks urenlang stilzitten in de serre of naast de kachel. Ik bekeek deze overvloed van handwerken steeds met verbazing. Ten aanzien van mijn eigen naai- en breiuren kende ik een heimelijk schuldgevoel, ik wist immers dat het mogelijk was schijnbaar toegewijd naald en draad te hanteren, zonder er zelf bij te zijn. Bepaalde gedeelten van een handwerk, de kleuren, het patroon, riepen onmiddellijk associaties op aan dat andere leven, die andere wereld, waar niemand behalve ik iets van wist. De kleden van mijn grootmoeder, al die bonte bloemen in kruissteek, die franjes en randen, de gehaakte sterren, het kelim-werk en wat al niet, schenen mij geladen met de kracht van ontelbare verzwegen gedachten. Plukkend aan de draden van het tafelkleed, vroeg ik mij af, wat haar bij het maken van juist dat vakje, die rank, door het hoofd gegaan kon zijn. Bezien in het licht van dergelijke mogelijkheden, leidden de producten van mijn grootmoeders huisvlucht een zelfstandig geheimzinnig leven. Waarschijnlijk naar aanleiding van soortgelijke overwegingen kwam ik er toe alle dingen (gebruiksvoorwerpen, meubels, huizen, bomen) te zien als de som van alle denkbare op de een of andere manier met hun bestaan verweven gebeurtenissen, gedachten, herinneringen van mensen. De hangklok, die met droge tikken elke seconde registreerde, bezat nog een eigenschap méér: andere dingen wisten niet van tijd, zij hadden onbewust aandeel aan het voorbijgaan van uren en jaren; van de zorg en aandacht van de mensen aan wie ze toebehoorden, van de gebeurtenissen waar ze getuige of middelpunt van waren geweest, bleef iets bij hen, om hen heen hangen, werd er een onzichtbare maar waarneembare substantie aan hen toegevoegd, - maar zij hadden, juist door dat roerloos in hun eigen onbegrijpelijk leven verzonken zijn, iets vertrouwds, zij waren niet vijandig. De klok was gevaarlijker,

want aggressiever. Met zijn driftig tik-tak at hij de tijd op. Wie in een stille kamer stond te luisteren naar dat geluid, werd bevangen door een onverklaarbaar gevoel van haast. De klok kweekte onlust, stookte op tot een wedloop - vlug, vlug - met wie? waarheen? waarom?

Mijn grootouders waren niet alleen in huis. Behalve mijn broer en Griet, de gediensstige, hadden zij een krankzinnige dame met haar verpleegster onder hun dak. Dit tweetal bewoonde kamers op de eerste verdieping. Had mevrouw een goede dag, dan aten zij beneden mee aan tafel. 's Zondags werd er om praktische redenen geen rekening gehouden met goede of kwade buien. Wanneer de staafjes van de hangende xylofoon in de gang uitgerinkeld waren, brak het gevreesde ogenblik aan. Mompelend, gesticulerend, kwam de lange, magere vrouw de eetkamer binnen, waar wij al klaar zaten aan tafel. Zij was voor de gelegenheid keurig aangekleed, in een mooie japon met borduursel, en guipure aan de hals, zij had oorbellen aan en armbanden en meerdere kettingen en broches. Door het dunne, roodachtig verkleurde baar schemerde haar bleke schedel. Zij keek snel van rechts naar links, liet glimlachend haar grote gele tanden zien en prevelde onverstanebare groeten naar mensen die niet aanwezig waren. Wanneer zij langs mij heen ging, rook ik haar walglijke geur, samengesteld uit de lucht van eau de cologne, lysol en uitwerpselen. Achter haar liep de zuster, met een gewoontegebaar klappend tegen de zakken van haar schone gesteven schort. 'Nou mevrouw, ga je zitten? Ja, ja, mens hou je kalm, de baron is er ook. En de gravin en de freule en de hele rataplan. Dat is goed, trek je sleep maar op. Kom nou, anders wordt je soep koud'. Bij dergelijke toespraken keek de zuster naar ons, als verwachtte zij bijval; zij sprong met de krankzinnige om als een temmer die demonstreert hoe de gevaarlijke leeuw bij de juiste aanpakmethode klontjes eet uit de hand. Zij bond mevrouw een groot servet voor, en schoof haar stoel bij. Volgde het tafelgebed. Ik hield mijn ogen dicht, maar mijn oren kon ik niet sluiten. Ik hoorde haar onrustig heen en weer schuiven op haar stoel, en haar voortdurend gemurmel naar voor háár alleen zichtbare bekenden in alle hoeken van de kamer: 'Dank u, o dank u zeer. Nee, nee, doe geen moeite zeg. O, verbeeld je,

is het heus? De comble! Kom hier bij me zitten, gezellig dat jij er ook bent, ze vertellen me hier ook nooit iets,' enz. enz. Deze conversatie-flitsen waren kenmerkend voor haar goede dagen. Had zij een boze bui dan zat zij te schimpen op de soep in haar bord: 'Weer die smerige rotzooi, wat is dat, wat zijn dat, die dingen, dat eet ik niet, dat is geen eten, dat is namaak, of vergif, haal weg', of zij overlaadde ons een voor een of allemaal samen, met verwensingen en beledigingen: 'Pas op, ik zal jullie in kleine stukjes snijden, koken zal ik jullie, viezeriken, jullie gaan in de kachel'. Soms wilde zij helemaal niets hebben: 'Ik eet niet met de meid en de knecht en de kinderen van de werkster'. Zij roerde haar bestek niet aan, hield de vingertoppen geaffecteerd tegen elkaar gedrukt; over die spitse bleke handen heen keken haar ogen boosaardig fonkelend van de een naar de ander. Van tijd tot tijd grinnikte zij smalend. Vooral dat gelach maakte mij bang. De anderen trokken zich van dit alles niets aan. Zij waren er aan gewend. Mijn broer at zij n bordje leeg, en zat daarna treintje te spelen met de messenleggers. Mijn grootouders en de zuster voerden hun gewone tafelgesprekken; vragen, waarschuwingen en aansporingen aan het adres van mevrouw vormden vanzelfsprekende intermezzo's. Had het dessert de zuster in een goede stemming gebracht, dan maakte zij, bij wijze van apotheose, de krankzinnige tot middelpunt. Zij probeerde door plagerijen en toespelingen bepaalde reacties uit te lokken: 'Kom, mevrouw, moet je niet even met de baron praten? Hij staat al zo lang naast je stoel', of: 'Je moet eerst nog speecheen, mevrouw. Vooruit, een woordje tegen Opa of Oma. Tik maar tegen je glas'. Meestal deed de zieke, na wat zenuwachtig geknipper met de ogen of vergenoegd bakvis-gegiechel, wat er van haar gevraagd werd, zij praatte met de baron of hield een tafelrede. Het aanmoedigende gelach van de zuster, die deze vertoningen als een geslaagd staaltje van dressuur scheen te beschouwen, wond haar zo op, dat zij over haar woorden struikelde. Maar het kwam ook wel eens voor, dat zij niet wilde, dan liet zij haar hoofd hangen en bleef nors zwijgen, of onverstaanbare dingen mompelen. De kamers roken naar haar, wanneer zij weg was.

Mijn grootvader praatte nooit over haar, mijn grootmoeder alleen als het niet te vermijden was, en dan op gedempte toon, met een

mengeling van medelijden en weersin. Op- en aanmerkingen en vragen met betrekking tot de huisgeaoot werden vriendelijk maar beslist in de kiem gesmoord. Ik wist eigenlijk niet meer dan dit: mevrouw was al jarenlang ernstig ziek (het woord gek kwam nooit over mijn grootmoeders lippen). Haar familie prefereerde particuliere verpleging boven een inrichting.

Soms werd ik naar boven gestuurd met een boodschap voor de zuster. Met loden schoenen klom ik de trap op. Het tikken van de klok echode door de gang. Ik herademde, wanneer ik de zuster in haar kabinet vond, een met meubels en prullaria volgepropt kamertje. Dit betekende dat mevrouw in bed lag, veilig achter slot en grendel, in die kale kamer met zeil op de grond, waarin ik eens bij toeval een blik had geworpen. Niets vreesde ik zo, als een bezoek aan de 'salon' waar de zieke gewoonlijk haar dagen doorbracht: een flauwe stank steeg er op uit de meubelen en het tapijt. Zij liep als een gekooid dier onrustig heen en weer, terwijl de zuster zat te lezen of te handwerken. Een enkele maal speelde mevrouw piano. De valse klanken met hun bliken bijgeluid, die uit het in geen jaren gestemde instrument opstegen, deden mij pas goed beseffen hoe *anders* zij was. Op goede dagen verschrikte de vlakke precisie van het spel, dat technisch vrijwel onberispelijke, maar ziellose afracellen van lege walsjes, marsen en kinderliedjes; op kwade dagen scheen er een demon losgebarsten op het toetsenbord. Er was geen sprake meer van wijs of maat, alleen een woest gedreun, nu eens hoog, dan weer laag, een onontwarbaar notenkluwen. Wanneer de zuster er op aandrong dat ik zou klappen, liep ik hard de kamer uit.

Het kwam wel eens voor dat ik bij mijn grootouders bleef slapen, op dagen dat de tantes de stad uitgingen. Lang van tevoren al beklemde mij dat vooruitzicht. Vanaf het ogenblik dat ik beneden goedenacht gewent en de deur van de huiskamer achter mij gesloten had, stond ik alleen in een vreemde vijandige wereld, waar iedere denkbare verschrikking werkelijkheid kon worden. Het eerste gevaar dreigde bij het oversteken van de donkere gang op de eerste verdieping naar de zoldertrap. 's Avonds zat de zuster beneden. Ik ging nooit naar boven zonder die verstikkende angst dat zij vergeten kon hebben mevrouw's

slaapkamerdeur op slot te doen. Op zolder waren drie kamers op een rij. In één daarvan sloep Griet, de andere twee werden voor logé's gebruikt. Ik holde gewoonlijk met kloppend hart langs de vormeloze, met stoflakens bedekte voorwerpen in de rommelhoek. Ik wist wel wat daar stond: een strandstoel, een zitbad, een paspop. Bij het fletse licht van een spaarbraadertje leken deze dingen onder hun witte hulsels op heel iets anders, waar ik nog niet eens namen voor hoefde te bedenken om zo bang te worden dat ik de radeloosheid nabij was.

Ik sloep in de zogenaamde witte kamer. Ondanks het bloemetjesbehang en de blankgelakte meubels voelde ik mij daar niet veilig. 's Zomers zat ik tot laat in de avond op de vensterbank voor het open raam te kijken naar de wandelaars op straat, de zon bleef lang op de boomtoppen schijnen, uit het dorp klonken allerlei geluiden. In de muziektent op de Brink speelde 's Zondagsavonds vaak een harmonie-kapel. 's Winters liet ik het licht branden, ik trachtte het in slaap vallen zo lang mogelijk uit te stellen. In de kast lagen ingebonden jaargangen van *De Prins* en *Het Leven*. Door plaatjes te kijken dwong ik mijzelf mijn ogen open te houden. Pas wanneer ik Griet de trap op hoorde komen, verslakte die innerlijke spanning. De angstdromen waaraan ik leed, kwamen het hevigst en veelvuldigst voor tijdens die logeerpartijen in het huis van mijn grootouders. Een van die nachtmerries heb ik nooit kunnen vergeten: een ademloze vlucht door de kronkel-straatjes van een stad, bij maanlicht. Geen mens op straat, geen geluid hoorbaar. Alleen reiken overal uit ramen, en tussen de tralies van een deuropening door, naakte magere armen, tot grijpen gespreide vingers naar mij. De stegen zijn zo smal, dat ik mij plat tegen de muren moet drukken om niet gepakt te worden.

Werd ik midden in de nacht wakker, in het donker (Griet, die het schijnsel onder mijn deur wel had gezien, kwam altijd de lamp uitdraaien vóór zij zelf ging slapen) dan meende ik overal een onverklaarbaar tikken en kloppen te horen, in de muur, tegen het plafond, op de kast, op waskom en lampetkan. Ik associeerde deze geluiden onmiddellijk met mevrouw. Eens dreef dolle angst mij de trap af naar de kamer van mijn grootouders, waar ook mijn broer achter een scherm in zijn ledikantje sloep. Mijn grootmoeder stak een lampje aan.

Zij zag er onherkenbaar uit, zonder gebit, met een gehaakte doek over het hoofd, vormeloos in haar nachthemd. Overdag was zij een welverzorgde, waardige dame. Die slaperig mummelende oude vrouw kende ik niet. Mijn grootouders sliepen in een bed met glimmend gepoetst koperen hekwerk aan hoofd- en voeteneind. De muren van de kamer waren bedekt met platen en schilderijen die Bijbelse taferelen of theosofische symboliek voorstelden. Christus en Krishnamurti keken elkaar ernstig aan van tegenoverliggende wanden. Mijn groot-moeder zat hoofdschuddend rechtop in bed, met vreemde slissende stem zei ze: ‘Hoe laat is het? Wat doe je hier? Je mag er toch niet uitkomen? Ga maar gauw weer naar bed’. Boven haar hoofd hing een indrukwekkende plaat, van Christus, die in een lang gewaad, met een lantaarn in één hand, op blote voeten in een nachtelijke tuin vol onkruid staat te kloppen op een gesloten deur.

Mijn grootmoeder was theosofe. Zij droeg de svastika omvat door het eeuwigheidssymbool, de slang, om de hals, en las in de werken van Annie Besant en mevrouw Blavatsky. Waarschijnlijk vond zij mijn religieuze vorming op zondagsschool te eenzijdig, door haar toedoen kwam ik nu eens per week op een kinderklasje volgens theosofische beginselen. Er werd daar veel gesproken over de onzichtbare wezens, die bomen, bloemen en schijnbaar levenloze dingen bezielen. Ik geloofde er geen woord van. Dit lag niet aan de stof, die me misschien onder andere omstandigheden zeer geboeid zou hebben, maar aan de wijze waarop de dames die het klasje leidden, al te liefjes, met zangerige intonatie en overdreven devote plastiek - geen kind vliegt daarin - de wetenswaardigheden vertelden. Een gevoel van schaamte en onbehagen beving mij bij het luisteren en toekijken. Achteraf herinner ik mij meer van de inrichting van die kamer-met-serre, van de draperieën en kussens, de schelpen, pauweveren en ertsbrokken op de schoorsteenmantel, en van de groenbemoste boomstammen in de voortuin, dan van de lesjes zelf.

Ik had een kinderbijbel met platen van Gustave Doré. Deze afbeeldingen oefenden een grote aantrekkingskracht op mij uit, méér dan de tekst, waarvan ik samenhang en strekking niet begreep. De Zond-

vloed, Mozes met de stenen Tafelen, de opwekking van Jairus' dochtertje - over dit alles had ik meer willen weten, namelijk dat wat door de platen werd gesuggereerd, maar voor mij niet in de woorden beschreven stond. Op Zondagsschool kwam ik in dit opzicht niet aan mijn trekken. Wij zaten daar met dertig of meer kinderen in een langwerpige lokaal; wij hadden meer aandacht voor elkaars geschuifel en grimassen, voor een spel met een lucifersdoosje, voor vloeipropjes in de inktpotten, voor de inhoud van schort- en broekzakken, dan voor het droge, niet tot hoofd en hart doordringende onderricht.

Griet, die ik als een autoriteit beschouwde - zat zij niet de hele Zondag met een open bijbel voor zich aan de keukentafel - beloofde mij uitsluitel over alles wat ik weten wilde, en nam mij mee naar de gereformeerde kerk. Maar de galm van de predikant verstond ik niet, en het langdurige slepende gezang van de gemeente, steeds een maat ten achter bij het orgel, maakte mij zo rusteloos dat ik niet kon blijven stilzitten. Eens viel ik van de kerkbank af, dwars over de zwartgekousde benen van een paar buurdames. Na dit incident nam Griet mij niet meer mee.

Op een van mijn verjaardagen kreeg ik een knibbelspel cadeau. De tantes vonden dit een onovertroffen tijdverdrijf voor het uur tussen avondeten en slapen-gaan. Op een donker tafelkleed werd de inhoud van het doosje uitgeschud: honderd dunne stokjes, grillig vertakt, hooivorken, weerhaken, pijlpunten, bajonetten, hellebaarden. Zij lagen op een hoop, vrijwel onontwarbaar in elkaar gehaakt. Het was nu zaak met een speciaal daartoe bestemd instrumentje ieder stokje afzonderlijk los te peuteren, zonder dat de anderen bewogen of verschoven werden. Soms was de situatie zo, dat alleen een fikse haal in het wilde weg oplossing kon brengen. Van deze geste (men verspeelde daardoor zijn beurt) profiteerden de opvolgers.

Gewoonlijk speelde ik mee met de heterogene groepen kinderen op straat: samenstelling en bezigheden wisselden met de jaargetijden. Ik werd geduld, maar meer ook niet. Ik hoorde nergens bij, had geen aanhang; ik blonk ook met uit in tollen, bikkelen, knikkeren of dia-

bolo-spelen. Om aandacht en respect te winnen bij de rissen gearmd slenterende geheimen-uitwisselende meisjes, de hard-lopende en nog harder schreeuwende jongens, was ik tot ieder waagstuk, iedere baldadigheid bereid. Ik klom over schuttingen en door ramen van vreemde huizen om de ballen terug te halen die anderen te ver hadden gegooid; daartoe uitgedaagd, ging ik op het ijs waar nog niemand op had durven lopen, stal ik veterdrop uit de snoepwinkel, riep ik scheldwoorden naar een agent. De straf voor dergelijke streken droeg ik met trots; ik verbeeldde mijzelf dat de kinderen voor wie ik dit gedaan had, mij nu wel zouden aanvaarden als een der hunnen. Hoogst-waarschijnlijk stonden zij even onverschillig tegenover mij als te voren. Bijwijze van gemakelijkheid zetten zij mij aan tot nieuwe staaltjes van branie. Op de hoek van onze laan werd een huis gebouwd. Door het open kelderraam stak een balk schuin naar beneden in de donkere diepte. Wanneer de metselaars en timmerlui naar huis waren gegaan, dromden wij kinderen samen voor het keldergat. Jô, wie durft er langs die balk te glije? De geheimen van de kelder hielden ons in spanning. Wat was er beneden? De jongens slingerden aan het omhoogstekende einde van de balk, maar zij durfden er nog niet schrijlings op te gaan zitten. Hoewel de kelder een belangrijke rol was gaan spelen in mijn angstdromen, bood ik aan naar beneden te glijden. De opwinding van de anderen gaf mij de illusie van saamhorigheid. Ik verdween dus met een vaart in de diepte. Het andere einde van de balk stond in een groot vat vol teer.

Erger dan mijn val in de weke zwarte massa, erger dan de bedorven kleren, de straf thuis, en de tortuur van het lichaam en harenschoonmaken daarna, vond ik de reactie van de kinderen op mijn daad: joelend, gillend van het lachen, uitgelaten lucht gevend aan gevoelens jegens mij waarvan ik het bestaan niet had vermoed, brachten zij mij op naar de tantes.

Ik was minder snel van begrip dan de ezel uit het bekende spreek-woord, die zich geen tweemaal aan dezelfde steen stoot. Hoopvol en goedgelovig liep ik keer op keer mijn ongeluk tegemoet. Ik hilde bittere tranen om die ervaringen, waar ik overigens niet wijzer door

werd. Het inzicht, dat wat ik geneigd was voor onbegrijpelijke vijandigheid te houden, in feite niet anders was dan de algemeen gebruikelijke, zelfs te verwachten reactie op een houding als de mijne, zou nog twintig jaar uitblijven. Het verlangen méé te doen, erbij te horen, bij iedereen in de smaak te vallen, vormt in vereniging met overgevoeligheid en volslagen gebrek aan wat men in deze wereld ‘werkelijkheidszin’ pleegt te noemen, de slechtst denkbare basis voor de zekerheid die ik mij, blijkens mijn gedrag, tot elke prijs trachtte te veroveren. Blind, onbewust, schommelde mijn *ik* tussen de twee polen, de neiging één *apart* en het verlangen *allen* te zijn.

Het tegenwicht? De schatten van Haroen Al Rasjid, en Sindbad's reizen naar zeerovers en prinsessen en de vogel Rok met zijn reuzenei; en de avonturen van dzjinns en afriten en gauwdieven; en de kleine zeemeermin, een snelle eenzame schaduw onder de oppervlakte van de zee, en de wilde zwanen en Waldemar Daa en zijn dochters in de storm, en de tuin van het paradijs, schitterend in de nacht als een verre ster, en de hartverscheurende waarheid van het meisje met de zwavelstokken en het lelijke jonge eendje, en de moeder die de dood nareist om haar kind te vinden; en Gulliver bij reuzen en lilliputters; en Robinson met zijn parapluie van beestenvellen boven zich uitgespannen, de horizon afturend naar een reddend schip; en Fallada mijn ros, en Riket met de kuif en Jorinde en Joringel, en de jongen die het griezelen niet kon leren. En behalve sprookjes en wonderverhalen: de altijd weer anders gevormde wolkenstoeten in de lucht, helderwit, met licht gevuld, loodgrijs en zwart in elkaar overvloeiend, doorzichtig, gerimpeld, gekruifd, als veren en golven, of vormeloos, egaal, de hemel van horizon tot horizon één mistbank. En de bomen, op elkaar gelijkend en toch van elkaar verschillend, zoals mensen, hoge, lage, dunne spichtige en brede dikke bomen met de armen omhoog of opzij uitgestrekt, bomen met grijphanden, bomen met groene hoeden, bomen als pluimen, als wijzende vingers, als vuisten, als vraagen uitroepstekens, bomen kaal en naakt of ritselend van loof; bruinrood-geel-bronsgroen-zilvergrijs-bebladerde bomen, vechtend in de wind of roerloos in de zomerhitte. Hulst tussen het prikloof, dikke ronde bloedrode bessen, en die andere vogelvruchtjes waar ik niet de

namen van wist, oranje en zwart en wit, de bonte bloembedden in de tuinen, cirkels en halve manen en ovalen, kleur naast kleur, en daarachter het verblindende accoord van de borders. De lagen knisterend bruin blad waardoorheen ik waadde in de herfst, de eikelpijpjes en de mahonie-gevlamde kastanjes; en de geur van paddestoelen en rottend loof, en de spinnewebben vol dauwdruppels, uitgespannen tussen verregende dahlia's. De varens en palmen van ijs op het raam van mijn kamer, en, in het park, de dofglimmende bobsleebaan tussen heuveltop en straatweg, en de gele lichtkringen om de lantaarns, en het zachtkrakende geluid van pasbevroren sneeuw onder mijn schoenen. De eenzame spelletjes - verbeeldingen van wat ik gelezen had - het jaar rond, in de achtertuin, op mijn kamer in de ruimte tussen bed en wastafel, of op zolder, bij een afgedankt fornuis en lege bloempotten. De monologen en dialogen-met-mezelf voor het slapen gaan, en al het verbodene en heimelijke, waarin een kind onlust en alleen-zijn pleegt te ontvluchten.

Niets prikkelde mijn fantasie in zo hoge mate als het bos. De bossen betekenden oneindig veel méér dan wandel- en speelgebied; zij waren een geheimschrift, waarvan ik nog geen enkel teken ontcijferen kon. Achter de zomen eikenhakhout lag het loofbos, beuken vooral, met gladde rechte stammen hoog oprijzend uit de mosgrond; dan werd de bodem schraler, heuvel-op, heuvel-af onder de zeedennen een glad naaldendek, of een zee van bosbessenstruiken, en nog verder, onder de open hemel, de hei met brem en berken, of een zandverstuiving, grillig bespikkeld met donkere struiken.

De wind maakte een grote verscheidenheid van geluiden in het bos; het dorre blad op de grond ritselde, de loofkronen ruisten, zacht kreunend of piepend bewogen de takken, over het open veld streek de bries met een ijle zoevende toon. De schemer in de sparrelanen, het groene door bladerlagen gezeefde licht onder de berceaux, die lange looftunnels, eertijds aangelegd door Anna Paulowna of Koningin Sophie; het gewemel van licht- en schaduwplekken onder het kreupelhout: een deel van de betovering van het bos in de zomer. Zitten tussen de wortels van een zee-den; aan de rand van het veld,

afwisselend in de koelte van wolken-voor-de-zon en in volle middaggloed, de geuren van hars en warme droge hei opsnuiven, luisteren naar het dreunen van een trein in de verte, naar de zoemtonen in de telegraafdraden, turen naar vliegers, als snippers papier zo klein tegen de blauwe lucht; op de hurken voortkruipen, op zoek naar bosbessen en paddestoelen en beukenootjes, pogend in een konijnenhol te kijken, met een stokje prikkend in mollegang of mierenhoop, hengelend naar een herfstblad, dat op de bodem van een ondiepe poel ligt te blinken als een goudstuk.

Tochten maken naar de Paardenkuil, de Klimboom, de Blauwe Koepel, het Ballonnetje (een ronde vijver, uitlopend in een sloot) of naar de eenzame boerderij midden in het bos, die Zevenwoningen werd genoemd. Op Zondagen in de late herfst en in de winter, of in zomer en voorjaar, wanneer het regende en stormde, kon men wandelen zonder een mens tegen te komen, maar bij mooi weer was iedereen op de been: de volwassenen bleven op de voetpaden, kinderen en honden sprongen door het struikgewas. Onder de bosjes lagen vrijende paren te fluisteren. De tantes kozen graag stille lanen, maar zodra zagen zij ergens in het hoge gras of in de schaduw een glimp van liefdesspel, hoorden zij zacht lachen en het geluid van kussen, of zij trokken mij haastig mee. Over mijn hoofd heen gaven zij lucht aan hun verontwaardiging over dit verschijnsel, die zomerplaag, die het wandelen vergalde. Soms werd er een paar uit de struiken gejaagd door een veldwachter, onder de onbarmhartige blikken van voorbijgangers en het gejoel van kinderen. Ook wij bleven dan staan, zwijgend en wat achteraf, maar lang genoeg om deel te nemen aan de demonstratie. Er viel altijd wel iets te beleven, op Zondagen. Samenscholingen betekenden iets: een kind in de vijver gevallen, een dode mol, een vrijmoedige eekhoorn, een enkele maal ook een dronkaard of een dwalende zonderling.

Eens stuitte wij weer op een dergelijke kring, ditmaal aan de rand van een greppel. Aangezien het van een afstand niet duidelijk werd wat er aan de hand was, drongen de tantes met mij in hun kielzog door de haag van kijkers heen naar de eerste rij. Onder de bramenstruiken lag een man op zijn rug. Zijn gezicht en handen waren stijf,

en blauwbleek, zijn mond stond open, zijn ogen schenen troebel als knikkerglas. Een zwerm vliegen hing gonzend boven zijn hoofd.

Door het zien van het lijk werd een nieuwe angst aan de al bestaande toegevoegd: angst voor de dood. Niet voor het sterven zelf, of voor dat wat mogelijkwijs op het doodgaan volgde, maar voor de doden en hun macht. Begrafenis-stoeten en kerkhoven herinnerden onophoudelijk aan de verschrikking, de gedachte aan het ontbindings-proces werd tot een obsessie. Vragen op dit gebied wezen mijn groot-ouders en de tantes ontzet en geërgerd af: aan zulke dingen mag je niet denken. Schuldgevoel en angst werden gekoppeld. Voor niets was ik zo bang als voor alleen-zijn, in de schemering of in het donker; kledingstukken op een stoel of aan een haak, en niet dadelijk te definiëren licht- en schaduwplekken in een stille laan, namen in mijn verbeelding de vorm aan van spoken. De dreiging bestond overal en altijd. Ik durfde niet meer te gaan slapen zonder open deur, een nachtlucht in de gang. Na talloze gil- en huilbuien van mijn kant gaven de tantes toe, maar zij bleven mijn verzoek belachelijk en hun concessie beschamend vinden. Zij vermoedden niets van wat mij bezighield, wanneer ik met mijn hoofd onder de dekens lag: griezelverhalen, en bijzonderheden de dood betreffende, die ik hier en daar had opgevangen, kwamen in mijn herinnering terug, alsof zij juist dat ogenblik in het donker hadden afgewacht.

Van mijn moeder uit Zwitserland, mijn vader in Indië, kreeg ik regelmatig prentbriefkaarten en geschenken. Al na een jaar kon ik mij hun gezichten en het geluid van hun stemmen niet goed meer voor de geest halen. De kaarten bewaarde ik in een album. Van tijd tot tijd werden mijn broer en ik in onze Zondagse kleren gestoken en gefoto-grafeerd. Verjaardagen vierden wij bij mijn grootouders thuis. Steevast kwam er bij die gelegenheden na het eten een feesttaart op tafel die wij 'protifrol' noemden; ik weet niet van welke Franse naam dit woord de verbastering is. Het was een kegelvormig geval van chocoladeglazuur, sneed men hem open dan bleek het ding gevuld met roomsoezen en brokken nougat. Na één portie zat ik al te kokhalzen.

Van het persoonlijke leven van mijn grootouders weet ik weinig

of niets. Mijn grootvader was een oude heer met een korte grijze baard en een kaboutergezicht. Met zijn pijp in de mond wandelde hij tweemaal per dag door het dorp of door de bossen in de omtrek; wanneer hij thuis was, zat hij gewoonlijk in zijn kamer achter een cylinderbureau te lezen of brieven te schrijven. 's Zomers werkte hij ook wel in de tuin. In het jaargetij wanneer het vroeg donker werd, bracht hij mij's Zondags na mijn bezoek naar huis. Hij praatte nooit veel, ook niet tijdens die wandelingen. Maar wanneer ik iets vroeg - en vooral als de vraag 'verstandig' was - kreeg ik uitvoerig antwoord. Wat een sneeuwvlok is, hoe men de leeftijd van een boom kan bepalen, hoe de wolken ontstaan. Al docerend was hij in zijn element. Van persoonlijke gesprekken hield hij niet, evenmin als mijn grootmoeder. Mijn broer en ik waren zeer aan elkaar gehecht, hoewel wij eigenlijk niet veel met elkaar speelden, daarvoor was het leeftijdsverschil tussen ons te groot. De regelmaat van het leven in B. werd maar hoogst zelden onderbroken door een bijzondere gebeurtenis. Een enkele maal gingen wij op een mooie zomerse dag met mevrouw en de zuster toeren in een voor die gelegenheid gehuurde auto, een grote zwarte bak van een wagen, met strapontins.

Mijn moeder kwam over voor een korte vakantie. Ik weet er weinig meer van, alleen de rampzaligheid van het tweede afscheid staat mij nog helder voor de geest. De tantes waren niet troostrijk. Zij hadden een lijdende bleke vrouw uit Davos verwacht. Mijn moeder zag er goed uit, gedroeg zich opgewekt en was bepaald geen provinciale verschijning. Hoewel ik er nooit een woord over te horen kreeg, bleef na het bezoek de kritische instelling van mijn verzorgsters voelbaar. Zij namen waarschijnlijk de reden van mijn verblijf bij hen niet meer geheel au sérieux. Dit kwam in hun gedrag tot uiting.

De twee vriendinnen waren contrasten: de ene klein, met grijzend krulhaar, verlegen en ook wel zacht van aard, de andere lang en mager met een zwarte wrong op het achterhoofd, en een scherp, maar niet onknop gezicht, goed van de tongtiem gesneden, voortvarend en bits. Ik geloof dat zij allebei verpleegsters in een ziekenhuis geweest waren, maar om gezondheidsredenen dat beroep hadden opgegeven. Zij bezaten de zakelijke opgewektheid, het gevoel voor regelmaat en plichts-

betrachting dat vaak dit soort vrouwen eigen is. Toen had ik uiteraard geen oog voor wat er mogelijkwijs triest en eentonig was in hun leven, samen met de oude en enigszins hulpbehoevende moeder van één van hen. Ik denk dat zij oprecht hun best deden om mij een tweede tehuis te geven. Waarschijnlijk was ik ook geen gemakkelijk kind, overgevoelig, uit schuwheid grillig, altijd verdiept in fantasieën. Zij wisten geen raad met de eigenschap van mij, die zij gebrek aan waarheidsliefde noemden en die zij door het opleggen van strafwerk - het in porties overschrijven van een kinderboek dat 'Een zomervacantie aan zee' heette - trachtten te onderdrukken.

Ik was een jaar of negen toen mijn moeder genezen verklaard werd. Mijn broer en ik brachten nog een paar maanden met naar in Zwitserland door, overgangperiode tussen twee levensfazen.

Wij gingen naar een plaatsje in het Berner Oberland, boven Montreux. Het was vroeg in de zomer, de bergweiden schitterden van kleur, gele en witte margrietten en blauwe klokjes groeiden zo dicht op elkaar dat het gras verdrongen scheen. De met sparrenbossen bedekte toppen stonden scherp omlijnd tegen de hemel. Langs smalle steenachtige paden klommen wij naar de koelte en schaduw daarboven, om kleine bittere wilde aardbeien te zoeken, of de loop van een beek vol watervallen te volgen tot aan de bron. Het hotel waar wij logeerden, lag in een dal. Het was een chalet met veranda's aan de zonzijde; in een stenen bak bij de achterdeur flitsten forellen heen en weer in het kunstmatig stromend en borrelend gehouden water.

Op een heuvel midden in het dorp lag het kasteel, een goed-geconserveerde ruïne, aangewezen doel voor een niet te lange wandeling. Iedere keer wanneer wij door de poort gingen en in die binnenhof kwamen, waar oude bomen - linden, kastanjes? - ruisten in de wind, werd ik bevaagen door een bijna ondraaglijk gevoel van verwachting en verlangen. Nog nooit tevoren was ik bewust in de nabijheid van het verleden geweest. Het beset van afstand in de tijd vervulde mij met verbijstering. Ik raakte de muren aan, ik stampte op de traptreden die schuin afgesleten waren onder de druk van ontelbare voeten. Wanneer wij, tussen twee kantelen, van meegebrachte koek en vruch-

ten zaten te eten, realiseerde ik mij, dat ditzelfde uitzicht: het dal schitterend in de zonneschijn, en die krans van bergen, nevelig blauw in de verte, precies zó en niet anders was waargenomen, door wie al niet, op hoeveel duizend zomerdagen. Ik hing over de rand en staarde in de diepte tot ik duizelig werd; mijn moeder trok ongerust aan een slip van mijn jurk. Later moest ik heimelijk kijken naar mijn schaduw op de muur: de silhouet van die bekende ronde strooien hoed met rafelrand bewees mij dat ik daar werkelijk zelf was, een kind op vakantie. Ik leefde nu en hier, het viel niet te ontkennen. Hoe had ik een naam kunnen vinden voor dat gevoel van over te stromen naar ergens anders? Wij maakten méér excursies: naar de burcht van Gruyères, hoog tegen de rotsen hangend als een roofvogelnest (er lag daar in een vitrine een schoen van een vijftiende-eeuwse bewoonster, een uitgedroogd, verkleurd, maar desondanks voor mij fascinerend voorwerp) en naar Chillon, in het meer van Genève, met kerkers en oubliettes onder de waterspiegel. Voedsel voor spelen en dromen.

In het hotel werden regelmatig filmvoorstellingen gegeven. Mijn broer viel op de schoot van mijn moeder in slaap, maar ik volgde tot het einde toe die voor mij overrompelende vertoningen van film-draken naar historische gegevens: *Yolanda, de bruid van Maximiliaan van Oosteurijk, Een huwelijk tijdens de Revolutie, De klokkenluider van de Nôtre Dame*. Ik beschouwde dit alles als een natuurgetrouwe weerspiegeling van de voorbije werkelijkheid. Ik begreep nauwelijks wat film eigenlijk was, en de namen van ‘sterren’ als Marion Davies en Lon Chaney zeiden mij niets. De wekelijkse roes wilde ik tot geen prijs missen. Ik huilde van woede en teleurstelling wanneer wij niet naar de bioscoopvoorstelling mochten, omdat het programma met de beste wil van de wereld niet voor kinderen geschikt geacht kon worden.

Mijn moeder had vriendschap gesloten met andere hotelgasten: een muzikaal Engels echtpaar, een oude kolonel met snorren, en een Argentijn die wij oom Cesar noemden. Met dit gezelschap picnichten wij op de bergellingen. Mijn broer en ik kropen op enige afstand van de volwassenen door het gras; bouquetten maken was onze hartstocht, omdat er geen einde kwam aan de bloemen. Die tochten: de scherpe geur van hooi en van het stuifmeel der margrietten, de smaak van lau-

we Maggi-bouillon, het geluid van de koffergramfoon, een nasale mannenstem *Tea for two* en *Billy Boy*.

De Argentijn gaf ons ieder een vlindernetje cadeau en wees ons hoe wij jacht moesten maken op de koolwitjes, pauwestaarten, en blauwe kapelletjes die bij honderden tegelijk boven de bloemen rondfladderden. Het vangen had nog wel een zekere bekoring, maar toen oom Cesar zijn lessen besloot door een koninginpage, de grootste, de mooiste, met een speld op het deksel van een sigarettendoosje vast te prikken, verloor het vooruitzicht van een vlinderverzameling ieder spoor van aantrekkelijkheid. Het zweet brak mij uit. Ik durfde niet te kijken naar de vlinder, die in doodstrijd met de vleugels sloeg.

De Engelse bleek een verdienstelijke violiste. Mijn moeder en zij gaven een concert van solo- en samenspel voor de hotelgasten en de patienten van een sanatorium in de buurt. Ik herinner mij die uitvoering: de eetzaal, versierd met palmen in potten, de rijen stoelen, mijn moeder in een vormeloze jurk van zilverkant, *toen* het summum van feërieke *élégance*, naar huidige begrippen ronduit wanstaltig - en de Engelse dame, stijfjes maar toegewijd strijkend: als ik me nie vergis was het de *Petite Suite* van Debussy.

Enkele dagen later speelde mijn moeder nog een keer op verzoek van een zieke een middag in het sanatorium. Terwijl zij aan de piano zat, liepen mijn broer en ik rond in een van de serres. De zon scheen stralend, het was er smoorheet als in een broeikas. Het rook er naar ontsmettingsmiddelen. Op de tafeltjes lagen stapels beduimelde stukgelezen tijdschriften. Aan de muur hing een plaat. Ik stond er lang voor, ik begreep er niets van, daarom waarschijnlijk fascineerde de voorstelling mij. Een vrouw in een lang plooiend kleed, peinzend gezeten tussen een verzameling van de wonderlijkste attributen. Tenslotte ontcijferde ik, halffluid lezend, het opschrift: *Me-lan-cho-lia*. Al-brecht Dū-rer.

Vijf

TWAALF uur, de kinderen uit school halen. De altijd eendere tocht, eerst over het brede trottoir van onze straat, tangs geparkeerde bestelwagens, bakfietsen, groente- en broodkarren. Voorbij aan de bekende ramen: *hier* de vensterbank met een wildernis van uitgebloeide azaleas en vetplanten, *daar* de gordijnen met franje, de beelden en vazen-constellaties, wéér verderop het kinderspeelgoed, beren en poppen in een rij tegen de ruit. De levenloze verzorgdheid van de interieurs in deze wijk. Bijna overal de traditionele ‘suite’, met eeten salonomielement, een overvloed van schemerlampen en plasticen, goed zichtbaar uitgestalde theeserviezen en radiotoestellen. Er is nergens een mens te bekennen in deze kamers. Het is vandaag de dag van de vuilnis-ophaaldienst; er staat een harde wind. Stroproppen, stukken papier, lappen en karton stuiven in een stofwolk langs het perk en de rand van het trottoir. Wolken zeilen snel veranderend, kantelend, zich oplossend, voorbij boven de rijen schoorstenen en antennes. Er komt een geur van weiland aanwaaien door de open bres tussen de huizenblokken. Door het veld vol onkruid, dat braak ligt midden in deze wijk met monumentale flatgebouwen, volg ik een van de geleidelijk gevormde voetpaden, kortste verbinding van straat naar straat. Op de raamloze muurvlakken eisen reclames in lichtgevende verf aandacht voor Jaffa-sinaasappels en Heinekens Bier en wasmiddelen. De affiches voor concert en toneel zinken in het niet naast die schetterende kleuren.

Een hoek om, hier heerst in klein bestek de welvaart van de Hollandse burger oppermachtig. Pyramiden van fruit en delicatessen,

spiegeletalages vol roomgebak, en tussen smetteloos marmer, glas en nikkel: stukken rauw vlees, zo fraai met bloemen van vet en papieren franje opgemaakt, dat iedere gedachte aan bloed en slachting ongerijmd schijnt. Fietsen en wasmachines, zeep en namaak-diamanten, drank, schoenen, en een stortvloed van bloemen, culminerend in bruidsbouquetten en grafkransen.

De deuren van de school staan open, de kinderen stromen al naar buiten, vervuld van een eigen leven dat zich aan de waarneming van volwassenen onttrekt. Zij hebben de banden vol papiertjes: tekenwerk en schrijfoefeningen. Mijn wereld is niet de hunne, zelden dringt dat zo tot mij door als juist op de ogenblikken dat zij mij tegemoet komen uit de school, omstuwd door klasgenootjes. De blikken van verstandhouding over en weer, de vertrouwelijke klank van hun stemmen wanneer zij met andere kinderen praten. Tegenover een volwassene, vooral vader of moeder, is een kind zelden volledig onbevangen. Met ons is het geduldig, welwillend, geprikkeld, opstandig, vleiend of buiten zichzelf van gekwetstheid of machteloze woede. Maar het weet heel goed dat wij elkaar nooit op hetzelfde terrein kunnen ontmoeten. Tussen de kinderen en ons is een scheidsmuur; de ondoordringbaarheid van die wal wordt niet, zoals men vaak denitt, bepaald door het aantal jaren of door de grotere hoeveelheid kennis en ervaring, maar door de mate waarin de volwassene zich aan het leven durft bloot te stellen, bewust of onbewust bereid is tot de inspanning en de pijn van de metamorfose, die zowel het afsterven van het verbruikte en schadelijke, als de vorming van nieuwe elementen inhoudt. Het kind bevindt zich midden in die groei, die zich aan hem voltrekt, ook zonder dat hij dit weet of wil. In de volwassene treedt op een zeker ogenblik verstarring in; leven, anders dan vegeteren of parasiteren, wordt een kwestie van innerlijk bewegen, van stromend zijn. Kinderen hebben een bijzonder sterk intuïtief gevoel voor die spirituele beweeglijkheid in grote mensen. Het ontbreken of schoksgewijze functioneren ervan in zijn onmiddellijke omgeving registreert het kind, die wonderlijke kleine seismograaf: een grafiek van onlust. Onze eigen onmacht of onwil tot leven openbaart zich in het kind dat aan onze zorg is toevertrouwd, al naar de aard,

als insolentie of geslotenheid, angst of overmoed, argwaan of agressie.

In gesprekken onder elkaar en in spontane reacties verraden de kinderen telkens weer deze ondergrond van houding en gedrag. Misschien liggen ook nier ergens de wortels van die gebondenheid van ouders aan hun kroost, waarin liefde en schaamte en schuldgevoel en de drang tot goeddoen zo wonderlijk zijn gemengd. De kinderen zijn niet alleen lichamelijk de voortzetting van ons leven, zij zijn oneindig veel meer dan ons vlees en bloed. In hun wezen lezen wij, als het ware in spiegelschrift, wat wij zelf zijn. Het is heilzaam zich rekenschap te geven van het feit, dat onze kinderen niet in de waarachtige zin van dat woord *leven*, dat wil zeggen *groeien* kunnen, voordat zij klaar zijn met òns in *ben*.

Dit beeld van de opéénvolging der generaties: een reeks die zich in het duister van de tijd verliest, ouders, kinderen, kleinkinderen, tot in het oneindige bezig elkaar de last door te geven die ieder van de voorgangers heeft ontvangen, vermeerderd met eigen onlust, soms door individuele werkzaamheid in gewicht verminderd. Wij kunnen onze kinderen geen grotere dienst bewijzen dan door onze bagage op vodden en oud roest te sorteren.

Bezeten te zijn van een nooit eindigende verwondering om alles zoals het reilt en zeilt, van nieuwsgierigheid naar het wezen van de mensen, naar de achtergrond van hun denken, de motieven van hun daden. Het waarnemen is in mij een even grote drift als het verlangen om weer te geven. Op straat lopen, in tram of trein zitten, een warenhuis binnengaan, of een cafetaria of een bioscoop, en met nooit verflauwende aandacht kijken naar de anderen, luisteren naar hun gesprekken, hun uiterlijk en wijze van doen in mijn geheugen prenten. De mensen zijn zowel gewoner als merkwaardiger dan zij op het eerste gezicht schijnen. Altijd een nieuw eigen ik, een onvervangbaar individu, het middelpunt van een wereldbeeld dat ergens misschien op enkele plekken het mijne snijdt, maar dat in zijn geheel voor mij eeuwig onkenbaar blijven zal. Het wonder van dit miljoenenvoudig gesplitst en toch één zijn van de wereld beneemt mij de adem. Wij wandelen in een eigen sfeer als in het hart van een zeepbel, een uitsluitend voor

onzelf waarneembare iriserende wolk, die ons omringen blijft waar wij gaan of staan. Embryonen, ieder zwevend in zijn eigen hermetisch gesloten ei - zijn wij binnen die vliezen zo hulpeloos ten opzichte van elkaar, zo volstrekt onmachtig elkaar te begrijpen en te helpen? Is het werkelijk waar, dat liefde noch geweld ons in staat stelt door te dringen tot de ander?

Het voortdurend beseffen van de verwarring, en van de noodzaak te vragen, zich altijd weer rekenschap te geven van de stand van zaken: een kwelling, een knagend gevoel van onlust dat ik wel met mij mee moet dragen of ik wil of niet. Er is voor dit groeiend bewust-zijn geen vlucht meer mogelijk, niet in dromen, niet in verbeeldingen, niet in het zogenaamde gewoon-dagelijkse optimisme in de stijl van 'doe wat uw hand vindt om te doen'. Ik ben gedwongen met scherp ingestelde zintuigen te leven, met alle consequenties van dien.

Dit weet ik: dat deze onlust, deze aanloop tot luciditeit, dit voorstadium van inzicht, voorlopig het enig mogelijke gemeenschappelijke 'klimaat' is van de mensen die van goeden wille zijn.

Wat zijn de boeken die ik geschreven heb, wat zouden zij onder de gegeven omstandigheden anders kunnen zijn dan eruptie-materiaal, lava en as van een ondergronds vulkanisch proces? Ik herken mijzelf en mijn eigen problemen in keuze van onderwerp en, in wijze van uitwerking. Ik zie hoe ik in de loop van de jaren, in verschillende vermommingen steeds hetzelfde verbeeld heb, tot schrijven gedwongen werd door altijd dezelfde behoefte aan een bevrijding. Het masker, het décor doet niet ter zake, wat ik ook schreef het ging over mijzelf. Ik geloof niet dat ik anders zou kunnen, ook al wilde ik het. Een schrijver, die meent dat hij zichzelf kan loslaten en buiten zichzelf om andere mensen, andere dingen kan laten bestaan in een andere tijd, een andere omgeving, een andere orde, is het slachtoffer van zelfbedrog. Onherroepelijk aan zijn schrijverschap verbonden: de drang, de noodzaak met behulp van woorden vorm te geven aan wat er in zijn onderbewustzijn leeft. Lionel Trilling wijst er in een van zijn essays, ik meen in *Art and Neurosis* op, dat de romanschrijver, ook al slaagt hij er (zonder dit evenwel zelf te beseffen) in zijn onderbewustzijn te

vermommen, zich nooit of te nimmer kan *verbergen*; integendeel dat hoe meer hij probeert zijn werk te distanciëren van de persoonlijke en subjectieve steer, hij des te zekerder ongewild zijn diepste drijfveren en remmingen blootgeeft. Iedere menselijke handeling - en hoeveel meer geldt dit van de creativiteit - is een manifestatie van het heimelijke leven in ons. De psychologen die hun klanten de test voorleggen van het verhaaltjes verzinnen bij een reeks prenten, maken gebruik van dit onweerlegbare feit. Wij kunnen niets bedenken dat niet in ons-zelf is.

‘Zelfs op het niveau van de simpelste lectuur zal een schrijver zich niet aangetrokken voelen tot een gebeurtenis of een karakter, tenzij die voor hem een zekere betekenis hebben, van belang schijnen gezien vanuit zijn eigen levenservaring. Het is geen toeval dat wij een voorkeur voelen voor bepaalde verhalen, bepaalde historische figuren, of dat er bepaalde symbolen zijn die sterk tot onze verbeelding spreken. Wij kiezen dat alles, omdat daarin menselijke ervarings-aspecten zichtbaar worden die, ook al is dit misschien niet makkelijk na te gaan, verband houden met onze eigen ervaring.’

(Raymond Williams, *Drama from Ibsen to Eliot*)

Het is een wonderlijke ervaring plotseling door het rookgordijn van de eigen verzinsels heen te zien. Wat destijds te goeder trouw werd opgeschreven als een verhaal met zelfbedachte (en in het geval van de historische romans) aan geschiedkundige bronnen ontleende figuren en gebeurtenissen, blijkt achteraf te zijn niet een afrekening - want afrekenen doet men waarschijnlijk toch wel min of meer bewust - maar een onbewuste poging mij door vormgeving te bevrijden van wat er diep onder de oppervlakte in voortdurende beroering was. De schijnbare objectiviteit en neutraliteit: al even onbewust aangewend om in de *stof* de distantie te bewaren die ik eigenlijk in *intentie* al prijsgegeven had.

Het is stellig geen toeval dat de lezingen die ik in de loop van de laatste jaren hier en daar over eigen werk heb gehouden, steeds meer

van mededelingen over vorm en inhoud zijn uitgegroeid tot een mij en plein public rekenschap geven van wat schrijven eigenlijk betekent. Het zal ongeveer twee jaar geleden zijn geweest, dat ik in afwachting van de trein heen en weer lopend op het perron van een stationnetje in de provincie, plotseling tot het inzicht kwam, dat de causerie die ik juist voor de ‘Nutsvereniging’ gehouden had over *Het Woud der Verwachting* veel meer dan als een algemene inleiding of een populaire geschiedenisles als een partijdige en hartstochtelijke verdediging van de mens Charles d'Orléans was bedoeld. Maar Charles d'Orléans werd niet aangevallen. Niemand trok in twijfel wat ik over hem, zijn leven, zijn werk vertelde.

Starend op de rails die vochtig blonken bij het licht van een in de wind zachtjes heen en weer schommelende lamp, begreep ik, dat ik eigenlijk mijzelf verdedigd had.

Ontdaan van alle bijkomstigheden is de geschiedenis van Charles d'Orléans die van een gefrustreerd mens met de aangeboren neiging ‘to make the best of it’ op een vrij hoog niveau. Zijn levensverhaal, voorzover dat gereconstrueerd kan worden uit kronieken en uit zijn eigen poëzie, schijnt mij een sprekend voorbeeld van de wisselwerking tussen aanleg en omstandigheden, één lange kettingreactie, die leidt tot een uiteindelijk inzicht in eigen falen als ‘dadenmens’; tegelijk met dit inzicht groeit zijn ironie ten opzichte van zichzelf, zijn veelgeprezen zogenaamde mildheid voor anderen.

Ik gaf mij er rekenschap van dat ik achter mijn kathedersympathie voor Charles d'Orléans had trachten te wekken, door de verschillende fasen van zijn leven zó te karakteriseren, dat hij, passief, ten prooi scheen aan een soort van noodlot, waartegen geen verzet mocht baten. Tegen zijn wil *gemaakt* tot leidende figuur in een feodale twist, tot wreker van zijn vader, tot beschermer van de krankzinnige koning Karel VI; niet opgewassen tegen die taak, die hem als kind al op de schouders *wordt gelegd*, door machtige verwanten en tegenstanders als een pion *geschoven*, keer op keer teleurgesteld of *belemmerd* in eigen initiatief; een kwart eeuw *gevangen gehouden*, juist in de kracht van zijn leven, en dus zowel sexueel als maatschappelijk gefrustreerd; door de omstandigheden als het ware *gedwongen* tot het dichterschap, tot het

toevluchtsoord van de ivoren toren waaruit hij nooit meer kan of wil loskomen, omdat hij zich dáár alleen eigen baas voelt.

Is Charles d'Orléans werkelijk in zo sterke mate slachtoffer, lijdend voorwerp geweest? De geschiedenis leert m.i. dat het hem volstrekt niet ontbroken heeft aan kansen om zelf te kiezen. De schaduwzijde van zijn neiging tot objectiviteit: scepsis, onvermogen om te beslissen of zo nodig handelend op te treden. Hij is zachtzinnig en mild uit gemakzucht, in zijn aristocratische terughoudendheid schuilt een zeker *dédain* voor de medemens. In zijn kerker heeft hij het volle leven niet gekend. Het is de vraag of dat gedwongen isolement hem niet bewaard heeft voor vele nederlagen. Het kluizenaarsleven strookte met zijn heimelijkste verlangens, het was de wensdroom van zijn schuw hart. Alleen achter een gegrendelde deur, een getralied venster, hoefde hij niet te vechten tegen de angst voor de werkelijkheid, die waarschijnlijk een grondtrek van zijn karakter was.

De kleine wachtkamer, met een al uitgedoofde kachel, verveloze banken, en emaille reclameborden aan de wanden, waar ik schuilend voor wind en regen stond uit te kijken naar de laatste trein in de richting Amsterdam, blijft in mijn herinnering als de achtergrond van een voor mij belangrijk ogenblik.

Ik heb, zonder het te weten, Charles d'Orléans gekozen als hoofdpersoon van mijn roman, omdat ik in de vorm van zijn levensverhaal *mijn* probleem kon belijden. *Het Woud der Verwachting* is de verbeelding van eigen onzekerheid en levensangst, en tevens van de drang die te sublimeren; uit de symbolentaal waarin koningen en hertogen, vorstelijke paleizen, diplomatieke en politieke intriges een rol spelen, kan ik nu aflezen hoe uitermate belangrijk dit alles toen voor mij geweest is, hoe sterk de behoefte in mij leefde mijn onmacht te kleden in het purper en hermelijn van formele staatsie, primitief middel om *waarde* te accentueren. Ik zie mijn eigen ivoren toren vermomd als een vijftiende-eeuws kastelencomplex.

Het spreekt vanzelf dat ik de meest voor de hand liggende uitdrukkingmogelijkheden en het meest vertrouwde en voor mij boeiendste materiaal koos. Ik ging niet zitten 'om een roman te schrijven' (nooit heb ik het tot die graad van literaire vak-bewustheid gebracht, ieder

nieuw werkstuk is in het stadium van het bedenken en tijdens het schrijven voor mij een onbekend slechts door uiterste inspanning te veroveren terra incognita voorbij de grenzen van het klaar *inzicht* en *overzicht*) maar om met behulp van feitenkennis en een van jongsaf op de middeleeuwen gerichte fantasie het leven - zoals dat geweest had kunnen zijn - te ver-beelden van een mens met wie ik mij tot op zekere hoogte vereenzelvigd had. Ik hoopte dat het mij, in het gunstigste geval, zou lukken iets van dat ondefinieerbare dat men 'sfeer' pleegt te noemen van die voorbije, niet of nauwelijks meer te benaderen tijd, van de adem van vergeten leven te suggereren; hier kwam overigens niet zoveel beredenering bij te pas, ik dook in de stof onder, ik vergat mijzelf of méénde mijzelf te vergeten voor *wat* en *wie* ik opnieuw bezielen wilde; ik wist niet dat ik in die zo wonderlijk uit de donkere achtergrond loskomende romanfiguren louter personificaties van het eigen 'ik' ontmoette, de symbolen van iets dat bij gebrek aan bewustwording-in-mij hoe dan ook de weg naar de oppervlakte had gezocht.

In *De Scharlaken Stad* treedt dit proces veel onverbloemder aan het licht. Ik heb daar (alweer zonder het te weten) afstand *moeten* doen van de onpersoonlijke vertel-stijl. De gestalten waarin ik mij heb gesplitst, richten zich direct tot de lezer, maken meer en meer gebruik van de ik-vorm, de biecht, de brief, de toespraak, de overdenking. Hier is Giovanni Borgia de verpersoonlijking van twijfel en onvermogen om aan de chaos van bewustzijnstoestanden zin te geven. Hij blijft in een kring rondlopen op hetzelfde plan: *wie* ben ik, *wat* ben ik, ik kan niet leven, ik heb geen toekomst wanneer ik mijzelf niet ken; de laatste woorden van het boek, door hem uitgesproken 'Farnese ben ik, Farnese', zijn slechts een variant op de aanhef van het eerste hoofdstuk: 'Borgia ben ik...' Daartussenin heeft hij tal van ontdekkingen gedaan, telkens gemeend de waarheid te vinden, (om vervolgens even onherroepelijk in zijn overtuiging teleurgesteld te worden) zonder te beseffen dat in deze wisselende reeks van facetten, deze kaleidoscoop, *zijn* werkelijkheid, die hij zoekt, niet bestaat. Hij staart zich blind op de duizend en één mogelijkheden van zijn 'ik', en moet daarom wel onbevredigd blijven. Naar die zingeving waartoe *hij* niet in staat is,

streven, ieder op eigen niveau, de zes andere hoofdfiguren, een levende achtergrond, bedoeld om meer relief te verlenen aan Giovanni Borgia's onmacht. Michelangelo, tastend op weg naar inzicht in zijn scheppingsdrang, in het vermogen de 'werkelijkheid' in vormen waarneembaar te maken, Vittoria Colonna, zoekend naar zelfkennis en de genade van een geloof, Macchiavelli en Guicciardini naar een houding in de actualiteit, Pietro Aretino naar het succes, Tullia, de courtesane, naar een ongeveinsde liefde, zijn, hoe verschillend ook onderling, verenigd door hun vermogen creatief te leven, méér te zijn dan alleen een opeenvolging van bewustzijnstoestanden.

Voor *hen* is rijping, groei, in ieder geval voortgang denkbaar. Zij hebben toekomst, het is althans duidelijk dat een negatieve of positieve ontwikkeling van hun mogelijkheden berust op een eigen bewuste keuze. Bij Giovanni Borgia begint echter, altijd weer opnieuw, een kringloop. Hij doorbreekt zijn egocentriciteit niet, nooit. Uit het feit dat ik die innerlijke onvruchtbaarheid als zodanig wel onderkend heb, blijkt dat ik tegenover mijn eigen probleem in een gunstiger verhouding stond dan in de tijd toen ik over Charles d'Orléans schreef.

Dat ik mij zo sterk tot de historie aangetrokken voelde, betekende misschien in werkelijkheid gebondenheid aan de eigen achtergrond, het eigen verleden. Voornaamste prikkel is hier altijd geweest: het beset bitter weinig te begrijpen van de bodem waarin mijn ervaringen en waarnemingen wortelden. Mijn altijd opnieuw gretig wroeten in de geschiedenis schijnt mij vooral een weerspiegeling van dat onbewuste inzicht dat er geen rijping mogelijk is, tenzij in het teken van 'Ken uzelf'. Aan dat naarstig verzamelen van feitenmateriaal, aan dat combineren en deduceren, dat beschrijven van mensen en gebeurtenissen onder het motto 'zo kan het geweest zijn', had ik behoefte, omdat het de illusie van een voor mijzelf vruchtbare activiteit schonk. Wat ik als individu ten aanzien van mijzelf, mijn verleden en herkomst en de zin van mijn leven had willen verrichten kon ik als twintigste eeuws, in historie en literatuur geïnteresseerd mens, ten aanzien van bepaalde geschiedkundige tijdperken en persoonlijkheden doen.

Wat ik vermord in historisch costuum vorm trachtte te geven,

was mijn eigen werkelijkheid. Nu ik zover gekomen ben dat ik die tot op zekere hoogte bewust onder woorden kan brengen, voel ik mij voorlopig niet bij machte, zelfs afkerig van het verzinnen van verhalen. Wat is dit zoeken naar de kracht die mij drijft, die zich *in* mij en *door* mij manifesteert, die niet 'ik' is, maar oneindig veel méér dan 'ik' die ik deel met alle anderen, die mij met al wie de eigen bewust-wording wil in de enig denkbare duurzame broederschap verbindt, anders dan de manifestatie in het klein van een proces waarvan, ik de omvang niet eens vermoeden kan.

Wat heeft in mijn verhaal *Oeraeg* gestalte gekregen, behalve de herinnering aan het land waar ik geboren ben? Misschien het verlangen naar het echte 'Indische' leven dat ik eigenlijk nooit gekend heb, en het heimelijke schuldgevoel ten aanzien van de Indonesische mens die ik in mijn jeugd heb aanvaard als décor, als vanzelfsprekend deel van de omgeving, maar die ik niet werkelijk bewust heb *gezien*, al mag ik mij dan ook nog zoveel uiterlijke details herinneren. Ik geloof dat ik van mijn geboorteland en van alles wat ik daar als kind heb meegemaakt in een natuurlijk verlopend proces alleen datgene in mij heb bewaard en verwerkt dat op de een of andere manier van belang kon zijn voor mijn eigen ontwikkeling. Ik werd geen deel van die wereld, ik smolt niet samen met het grote geheel. Deze eenzelligheid is de spil waar al mijn problemen om draaien, bron van kracht maar ook van onlust, in de volste zin van het woord een 'verborgen bron.' Wat opwellend uit een diepte die wij niet kennen, zich in de mens zowel positief als negatief manifesteert, is in de grond één en hetzelfde element. Alles, zelfs het meest verscheidene kan daartoe worden herleid. De kracht die me vleugels geeft om boven mijn 'ik' uit te stijgen, kan zich ook metamorphoseren in het loodzware dat mij in mijzelf verankert. Waakzaam zijn, eerlijk zijn, onophoudelijk kiezen.

Het lezingen-houden: evenzovele ontdekkingsstochten. Ten eerste geeft reizen mij de sensatie van vooruitgaan, van afstand, ruimte veroveren, een gewaarwording die mijn diepste verlangen bevredigt. Het in aanraking komen met andere mensen, andere werelden, schijnt

mij in hoge mate een bijdrage tot die uitbreiding van de werkelijkheid waarin ik geloof als in het oefenmateriaal tot inzicht.

Ik dacht dat ik Nederland kende, maar hoe oppervlakkig was het beeld waarmee ik jaren lang heb rondgelopen. Ik kende een paar steden en dorpen in verschillende provincies. Nu bevangt mij bij iedere tocht verwondering om de ongelofelijke verscheidenheid van mensen en landschappen binnen een betrekkelijk klein gebied, om de schoonheid, niet alleen van de natuur maar ook van wat door mensenhanden gemaakt is, van huizen, torens, fabrieken, bruggen, wegen.

Uit een aantekenboekje, onderweg:

‘De trein suist voort langs de woeste witte zandverstuivingen in de omgeving van Hulshorst. Vaak heb ik in de laatste tien jaar het gevoel gehad dat ik mij in een fuik bevond, in een koker die zich steeds meer vernauwde. Ik moest wel vooruit, ik kon immers niet anders, hoewel ik er van overtuigd was dat ik eenmaal onherroepelijk vast zou lopen. Nog kan ik niet beredeneren door welke omstandigheden dat lot me bespaard is gebleven. Er is, wanneer? gisteren, eergisteren, of enkele seconden geleden misschien? plotseling iets veranderd. Zonder mij achteruit te bewegen ga ik de fuik weer *uit*. Ik zie het licht in de verte. Heeft de tunnel de vorm van een zandloper? Ik ben het smalste punt gepasseerd, de grens tussen twee werelden, die van het “ik” alléén, en die van het “ik” plus x. Meer weet ik niet, nog niet, maar o dit gevoel van bevrijding!’

Het dagelijkse leven in een kleine Noordhollandse stad. Het is alsof men achter een glazen wand de modus vivendi van een ver verleden bespiedt, werkelijk alsof (die cliché-uitdrukking geeft het precies weer) de tijd er stilstaat. Het décor, het stadsbeeld zelf, speelt daarbij maar een ondergeschikte rol, is maar gedeeltelijk aansprakelijk voor die indruk. Aanvankelijk heeft men altijd de neiging dat eigenaardige andere, oude, van lang voor deze tijd stammende in de sfeer van zo'n stad in verband te brengen alleen met smalle straatjes geplaveid met bolle keien, met trapgevels en zeventiende-eeuwse kerktorens, met wallen en poorten en de van verguldsel en bonte kleuren schitterende

wapenschilden op de bakstenen muur van een raadhuis. De geuren van vis en teer en zilt water, de klank van een klokkenspel, suggereren sterker nog dan de zichtbare overblijfselen van het verleden een essentie van die dode werkelijkheid van eeuwen her. Tot zover blijft alles nog doortrokken van een zekere romantische bekoring, half droom, half veronderstelling. Men heeft dan nog steeds diep in zichzelf de overtuiging bewaard dat het visioen, dat in een flits waargenomen beeld van een wereld die al lang niet meer bestaat, in rook zal opgaan zodra men zich rekenschap geeft van het leven van de hedendaagse mensen die de stad bevolken. Men neemt bij voorbaat aan dat er een (soms komische, soms wel schrille) tegenstelling bestaat tussen de gevels en torens, de rust van oude pleinen in de schaduw van lindebomen, de singels met onbeweeglijk donkergroen water, en het va et vient van de twintigste-eeuwse bewoners. Maar die indruk is bedrieglijk. De bromfietsen en ijscokarren, moderne winkels, telegraafdraden, radio-antennes en andere tekenen van het hic en nunc ten spijt, verloopt het dagelijkse leven er volgens beginselen ouder nog dan de architectuur. Zelfs om de huisjes in nieuwbouw buiten de stadskern verzezen, om die kubussen van baksteen en beton, hangt de sfeer van in-zichzelf-besloten-zijn, de propere glans die de woningen op Vermeers schilderijen of op miniaturen van Vlaamse meesters kenmerkt. Er zijn diezelfde toegewijd geschrobdde stenen en tegels, diezelfde tot in het kleinste détail verzorgde uiterlijkheden: elke rozestruik opgebonden tegen een smetteloze groene schutting, paadjes van melkblanke kiezelstenen tussen de perken vol regelmatig geplante bloemen, achter de spiegelende ruiten de bijna sacrale orde van de 'mooie' kamer, met symmetrisch gerangschikte vazen en meubels. De vrouwen die 's Maandags op het achtererf met eendere gebaren het wasgoed aan de lijn hangen, de kinderen op de berm, de mannen in de werkplaats of op het land, schijnen, gezien tegen deze achtergrond, zelf innerlijk en uiterlijk even tijdeloos als de wolken die hoog boven hun hoofden langzaam voorbijzeilen in de hemel. De mannen en jongens die op vrije dagen urenlang leunend tegen een kademuur, of een rij paaltjes, staren naar de schuiten in de haven, naar het van lichtflitsen wemelende water van rivier of IJsselmeer, de vrouwen en meisjes die

in de zomer, na het dagwerk, hun schoenen of klompen uittrekken en in de donkere gang, in het voorhuis, op de grond gaan zitten om door de open voordeur te kijken naar de spelende kinderen en de voorbijgangers, fascineren mij meer dan torens en gevelstenen en verborgen hofjes, omdat het vreemde, tragere leven van een andere wereld in hen is, voor mij onkenbaar, nooit te begrijpen. Zij bestaan binnen een andere orde, gehoorzamen aan andere innerlijke wetten. Reacties, angsten, remmingen, verlangens en overwegingen die een mens tot twintigste-eeuwer stempelen, dringen hier nog maar druppelsgewijs door in het bewustzijn. Hoe lang zal het duren voor de techniek, pers, radio en film, het contact met een steeds dichterbijkomende buitenwereld, die beslotenheid, dat geloof in een van oudsher volgens vaste beginselen opgebouwde gemeenschap, dat gevoel van veiligheid hebben ondermijnd?

Wanneer ik spreek over lezen en schrijven als bewustwording, dan is het niet mijn bedoeling stellingen te poneren, een theorie voor lezers en schrijvers te ontwerpen, maar meer om kanttekeningen te maken bij een van de ontelbare mogelijke manieren waarop een mens lezen en schrijven kan, nl. in dit geval de mijne. Ik kan alleen spreken over het lezen en schrijven dat voor mij levende werkelijkheid is. Ik weet niet of een leven lang van ware hartstocht zowel voor het lezen als voor het schrijven voldoende excuus is voor de onbescheidenheid, ja misschien wel de overmoed, om het over dit onderwerp te hebben, en dan nog serieus, zonder de grapjes die het bewaren van een zekere distantie vergemakkelijken, zonder de zelfspot die de eigen schroom moet bemantelen. Ik weet niet of dit mogelijk is, het is ook voor mij nog maar een experiment. Wanneer u me vraagt wat ik bedoel met bewustwording, dan zou ik daarop moeten antwoorden: bewust-worden betekent voor mij het door ervaring en waarneming ad infinitum uitbreiden van de werkelijkheid. Dit schijnt mij het essentiële proces in het menselijke leven. Ik geloof dat alle innerlijke en uiterlijke gebeurtenissen, alle handelingen en reacties, kortom alle menselijke daden, zowel de creatieve als die ik, wanneer het niet paradoxaal klonk, de passieve zou willen noemen, voortko-

men uit, ja, het *waarneembaar worden* zijn van ons individuele en collectieve welslagen of mislukken, in ieder geval worstelen om inzicht op het gebied van de bewustwording. Dit is in de volste zin van het woord leven. Ook de vormen van creatieve zelfwerkzaamheid als lezen en schrijven zijn vóór alles uitingen van wat zich binnen in ons afspeelt, een proces van groeien en veranderen, van sterven en herboren worden. Bewustwording dus: het uitbreiden van de werkelijkheid; dat impliceert een zich innerlijk durven blootstellen, openstellen, het in zichzelf neerhalen en afbreken van schotten en barrières die het uitzicht belemmeren en het inzicht beperken. Uitbreiding van de werkelijkheid, maar wat *is* werkelijkheid? De vraag: wat is schijn, wat werkelijkheid, is voor de mens de oudste en meest kwellende, daarin wortelt zijn diepste problematiek. De literatuur heeft van oudsher de neiging gehad zich bezig te houden met dat probleem van de werkelijkheid, met die tegenstelling tussen werkelijkheid en schijn, tussen wat *is* en wat maar *schijnt* te zijn. Zowel schrijvend als lezend is de mens betrokken bij het herkennen, bepalen of verloochemen van zijn werkelijkheden. Wij leven in een tijd waarin het wel eens lijkt alsof aan het boek vooral de eis wordt gesteld dat het òf onze kennis van de waarneembare realiteit moet vergroten door ons feitelijkheden of wat men daarvoor houdt mee te delen over vreemde landen, techniek, historie, etc. etc. òf dat het ons de meest onversneden illusie schenkt, de wensdroom, de prikkel van het in het geheim beleven van wat wij in onze eigen werkelijkheid niet durven of kunnen of mogen doen. Dat wat men literatuur pleegt te noemen in tegenstelling tot lectuur, heeft altijd getracht een aantal segmenten van de menselijke realiteit en de menselijke illusie te bundelen tot een nieuwe figuur, die ons inzicht in het denken en doen van de mens vergroot, of waardoor een ander aspect daarvan onder onze aandacht gebracht wordt. Litteratuur is bewuste keuze, is rangschikken. Litteratuur is werkelijkheid (zowel de tastbare als die van de illusie en de schijn die in het menselijke leven een niet minder reële rol speelt) plus nog iets méér, samen resulterend in waarachtigheid, dat wil zeggen in wat als wáár, als voor *de* mens geldend wordt ervaren. De vraag is, hoe kunnen wij hier als lezers maatstaven aanleggen, er waardebeoordelingen op nahouden,

wanneer het ons in ons eigen leven aan een kritische instelling ten opzichte van onze werkelijkheden ontbreekt? In een wereld, waar vanouds geijkte waarden en tradities één voor één gewogen en te licht bevonden worden als levenshouvast voor de mens van nu, waar geen enkele religie of politiek systeem of filosofie meer als passe-partout kan dienen bij het verwerken van die onnoemelijk grote veelheid en verscheidenheid en ingewikkeldheid van de verschijnselen die tot ons bewustzijn doordringen, is er een considerable hoeveelheid moed (en moed impliceert bewust-zijn) voor nodig om te leven met de waarachtigheid, dat wil zeggen om te zien wáár onze werkelijkheid schijn is (en hoe vaak valt hetgeen wij voor het meest wezenlijke van onszelf houden, liefde, eer, aanzien, maatschappelijke waarden daare onder) en waar zij niet meer is dan het natuurlijke aardse bestaan, de werkelijkheid die wij del en met alle levende wezens, ook de redeloz. Er is moed voor nodig om in te zien waar die werkelijkheden van de mens onvolledig zijn en waar zij met elkaar moeten worden aangevuld, waar zij in elkaar grijpen, en bovenal dat zij, zelfs waar zij elkaar volmaakt in evenwicht houden, nog een element, een dimensie méér nodig hebben om waarachtig *leven* te zijn.

Wanneer dat ene element, die dimensie méér, ontbreekt in ons bewustzijnsveld zijn wij gedoemd eeuwig heen en weer te blijven schommelen tussen onvruchtbare illusie en al even weinig bevredigende harde tastbare werkelijkheid. Wij zouden ons bewust moeten worden van het groeizame element in dat beleven van de verschillende menselijke werkelijkheden, van dat element dat ons misschien in staat stelt aan de kringloop in hetzelfde vlak te ontkomen. Het schijnt mij soms toe dat de kans om dit te ontdekken ligt in het herkennen van de *herhaling*, en in het beseffen van de zin en de noodzaak van die herhaling in alle menselijke gebeuren en ervaring. Wie zich in de historie verdiept, heeft vaak de indruk dat de mensheid collectief en individueel bij herhaling met dezelfde of althans soortgelijke problemen wordt geconfronteerd, in dezelfde situaties komt te verkeren, voor dezelfde keuze wordt gesteld. De uiterlijkheden, de details van het leven op aarde veranderen, maar het grondprobleem van de verhouding, de spanning tussen de mens, zijn naaste en het hem omringende verandert niet.

Wie zijn eigen leven onder de loupe neemt, komt tot de conclusie dat iets dergelijks ook in het persoonlijke vlak het geval schijnt te zijn. Vanaf onze vroegste jeugd worden wij ieder voor zich voor steeds terugkerende, voor ons kenmerkende problemen geplaatst, die waarneembaar worden in de innerlijke ervaringen en uiterlijke gebeurtenissen van ons leven. Die herhaling, die tot herkenning en dus tot inzicht kan leiden, is er niet voor niets. Er verandert niets, er kan niets veranderen, wanneer wij niet zelf veranderen. Metamorphose is een begrip dat wij aanvaarden in de biologie, de scheikunde en de mythe, of in scherts: wij worden een ander mens wanneer wij met vakantie of bij de kapper geweest zijn. Wij staan er sceptisch tegenover zodra iemand ons ervan zou willen overtuigen dat de metamorphose in een hogere orde van onszelf de zin van het leven is. Ons leven in de tijd beweegt zich schijnbaar in een horizontaal vlak, langs één lijn, tussen de punten geboorte en dood. In dat vlak liggen de menselijke werkelijkheden waar ons bewustzijn doorheen stroomt, dat geeft ons de sensatie dat wij *zelf* in wezen gelijk blijven, maar dat de wereld om ons heen verandert, in een *pièce rose* of een *pièce noire*, positief of negatief, vol vervulling of vol deceptie of vol van helemaal niets. Maar verandert er iets buiten onszelf? Passief drijven wij in die zee van verschijnselen, als transparante eenheden die telkens weer de kleur aannemen van de werkelijkheid van het ogenblik. Wij vereenzelvigen ons met die bewustzijnstoestanden en verbazen ons dan nog over de grilligheid en onzekerheid van het 'ik'. Misschien zouden wij moeten zeggen: *dit* of *dat* is een menselijke toestand, een werkelijkheid, waar mijn bewustzijn zich nu toevallig in bevindt, zich al herhaaldelijk in bevonden heeft en getuige mijn ervaringen, zich waarschijnlijk nog vele malen in bevinden *zal*. Ik ben in die situaties nooit alleen, al onderga ik ze in volstrekte eenzaamheid. Het bewustzijn van ontelbaar velen is tegelijk met het mijne in die werkelijkheid van vreugde of lijden of wat anders ook. Het besef dat wij mensen allen samen die werkelijkheden *delen* schijnt mij een sterke basis voor saamhorigheidsgevoel en voor wederzijdse mildheid en verdraagzaamheid. Evenzeer geloof ik dat men zich niet krachtig genoeg kan verzetten tegen wie door geweld of het opdringen van dogma's die bewustwording ten aanzien

van zichzelf en de naaste in een ander of in anderen tracht te onderdrukken. Iedere individuele poging om van het herkennen van de herhaling profijt te trekken in de vorm van inzicht, schijnt mij een wezenlijke bijdrage tot het welzijn van de wereld waarin wij met elkaar moeten leven. Men hoeft de werkelijkheid niet passief te ondergaan. Ik wil niet beweren dat wij ons, door bewust-zijn de dingen besparen kunnen. Maar wij kunnen ze anders leven, dat wil zeggen, ze ondergeschikt maken in een ander, groter verband. Wij kunnen, in plaats van te vluchten en vergetelheid te zoeken in illusie, in plaats van ons blind te staren op een tastbare realiteit, ieder ogenblik tot de hoogste potentie laden met bewust-zijn; dat impliceert een zo groot mogelijke uitbreiding van onze werkelijkheden, het zoveel mogelijk daarin opnemen van wat in de beste zin van het woord tot de mens behoort, het overwinnen van de angst voor *de* anderen, en *het* andere, en het openbreken, de bereidheid tot metamorfose van zichzelf. Het is een innerlijk proces dat wij zelf op gang moeten brengen en op gang moeten *houden*, de verticale groei naar een werkelijkheid, die de som is van alle voor het individu voorstelbare werkelijkheden plus nog iets méér, noem het zingeving, noem het vrije wil of bewuste keuze, ik weet er geen naam voor. Ik weet alleen dat dit streven, of althans de neiging ertoe wèg uit het horizontale vlak met zijn tijdsillusie, met zijn schijn van eindigheid en vergankelijkheid, de drang een nieuwe dimensie toe te voegen aan de bestaande en met de zintuigen waarneembare, de mens van nature eigen is. Of dit streven ooit beloond wordt, wie zal het zeggen, dat lijkt mij ook niet aan de orde. Wat gaan ons de dingen aan die onherroepelijk buiten het menselijke beleven liggen? vroeg Socrates zich af. Waarom zouden wij een hogere, blijvender beloning eisen dan het bewustzijn van dat vermogen, die nooit aflatende drang tot zingeving?

Het boek is juist uit hoofde van zijn functie bij dit alles nauw betrokken. De geestelijke zelfwerkzaamheid van het lezen en het schrijven betekent vroeg of laat gedwongen zijn zich er rekenschap van te geven dat goed lezen en goed schrijven eigenlijk *leven* is.

Het boek als lectuur heeft overal en altijd een taak als ontspanning, om feitenkennis te vergroten, als narcoticum, als middel omzoweldoorlezen

als door schrijven onbewust af te reageren of compensatie te verkrijgen.

Het boek als literatuur heeft alleen reden van bestaan in een wereld waar gedacht en bewust geleefd wordt. Het goede boek, om die veelmisbruikte term hier nog tot slot toe te passen, schijnt mij dat boek dat, hoe dan ook, voor schrijver en lezer beiden een stimulans is bij die innerlijke rijping van passief tot bewust leven.

Een eindeloze oude klinkerweg tussen door de wind scheefgeduwde bomen. In het polderland het ene dorp na het andere, lage huizen langs de slootkant, kerken met stompe torens. Op ieder erf bolt wasgoed aan de lijn. De weiden, begrensd door rechte sloten, glijden voorbij aan het coupéraam als de segmenten van een reusachtige groene waaier die langzaam opgevouwen wordt. De avond valt snel. Gezien door een dunne mist heen schijnt het huiselijke leven achter de ramen van de boerenwoningen nog eens zo ver en anders. Door vier bakstenen muren gescheiden van de ruimte: vlak land, water, lucht, zitten de gezinnen in het lamplicht rondom de tafel. Vrouwen breien, schenken koffie, of kijken, leunend tegen stoelrug of commode, neer op de kinderhoofden. Een man, de armen op het blad van de tafel, leest de krant die voor hem uitgespreid ligt, drinkt ondertussen langzaam uit een kop die hij met twee handen vasthoudt. Buiten, over de winderige dijk, lopen een paar kleine jongens hard naar huis. Eenzame fietsers trappen voort, diep gebogen over het stuur. Het land is leeg, de wegen verlaten.

In het stadje waar ik mijn lezing moet houden, schijnt met het invallen van de duisternis ook de nacht al begonnen. Van het avondleven achter de gesloten gordijnen weet de buitenstaander niets. Het spiegelbeeld van een enkele lantaarn drijft op het stille vaartwater. Er branden geen lampen in de uitstalkasten van de winkelstraat. De bijeenkomst zal plaats vinden in een ouderwets hotel. Ik ben vroeg, heb vestibule en zaal voor mij alleen. Er hangt een nooit meer te verjagen geur van duizend Nutsavonden, bruiloften en partijen. De verweerde spiegels in hun lijsten van verguldsel hebben het allemaal weerkaatst. Nog kijkt de achttienjarige Wilhelmina in kroningsgewaad glimlachend neer op het podium. De palmen die er niet meer zijn, rit-

selen tegen het donkere behang, ook zonder dat er een deur geopend wordt, drijft er een geur van verschaalde Eau de cologne, vanille-ijs en saucijzenbroodjes door de ruimte. De matglazen lampekopjes hebben de vorm van bloemkelken. Op de schoorsteenmantel flankeren bronzen nimfen een pendule die is blijven stilstaan op drie minuten over twaalf. In welk langvervlogen jaar, voor welke soirée, is dat de hoogste tijd geweest, le Fin du Bal?

Is voor een romanschrijver de keuze van een historisch onderwerp te verenigen met wat men noemt ‘een houding in de tijd’, een standpunt ten aanzien van de twintigste eeuw en haar problemen? Het lijkt mij dat hij niet anders dan vanuit zijn tijd en vanuit zijn instelling als mens van zijn tijd over wat dan ook kan schrijven. Het is geloof ik bovendien een dwaling te geloven dat geschiedenis een kwestie is van het vroegere, voorbije. Wie het verleden als *voorbij* ziet, kan er geen leven in ontdekken, noch het in levende gestalten en gebeurtenissen zichtbaar maken. Geschiedenis is de vorm waarin zich aan ons datgene voordoet dat dóórwerkt, onvergankelijk is, die stroom van leven waar wij deel van zijn. Wat ‘werkelijk’ geweest is, *blijft* altijd werkelijkheid. De schrijver, die zich aangetrokken voelt tot bepaalde personen of perioden uit het verleden, heeft daarin, als in een gelijkenis, zijn persoonlijk probleem of een probleem van zijn eigen tijd ontmoet. Zijn verhouding tot de historische stof is er niet een van ‘wat zal ik nu van deze gegevens maken?’, maar laat zich eerder formuleren als ‘wat *is*, wat *betekent* dit materiaal, welke werkelijkheid ligt er verscholen in dat ruwe brok geschiedenis, in die chaos van feiten en namen en jaartallen die mij zo fascineert’. Ik zou in dit verband een uitlating van de negentiende-eeuwse Duitse schrijver Adalbert Stifter willen aanhalen, te vinden in een brief uit de tijd toen hij aan zijn historische roman *Witiko* werkte. ‘Ik moet *vinden*, niet *uitvinden*. Wat ik te zeggen heb, het verhaal dat ik vertellen wil en zijn betekenis, *bestond* al, was al aanwezig in de stof, ik heb het er alleen in moeten ontdekken.’

De schrijver van een historische roman kan de uiterlijke en innerlijke werkelijkheid van een verleden niet grijpen en verbeelden zoals die eenmaal echt geweest is (hoogstens kan hij dat verleden intuïtief

benaderen, omdat hij persoonlijk verwantschap voelt met een bepaalde gestalte, een bepaalde periode uit dat verleden, of door wat Marguérite Yourcenar noemt ‘un effort de *magie sympathique*, soutenu avec constance et passion’, in de ware zin van het woord een poging zich ‘in te leven’ in voorbije tijden en mensen). De illusie van historische betrouwbaarheid hoeft de schrijver zich niet te maken. Maar is dit ook werkelijk zijn doel? Wil hij niet veeleer het historische *gebruiken*; in plaats van historische werkelijkheid (de verbeelding van aan een bepaalde tijd gebonden détails van innerlijk en uiterlijk leven) tijdeloze menselijke werkelijkheid gestalte geven?

Aan ‘historische’ romans als *The Ides of March* van Thornton Wilder, *Der Tod des Virgil* van Hermann Broch, *Les Mémoires d’Hadrien* van Marguérite Yourcenar, *De verminkte Apollo* van Simon Vestdijk, *The man on a Donkey* van H.F.M. Prescott, *Joachim van Babylon* van Marnix Gijzen laat zich het hartstochtelijk betrokken zijn van de auteurs bij de problemen van de eigen tijd - hetgeen niet altijd hetzelfde is als bezig zijn met de actualiteit - duidelijk aflezen. Het ligt er maar aan wat de schrijver in kwestie als ‘actueel’, als bij-het-heden-behoerend beschouwt. De Amerikaanse essayist Edmund Wilson heeft het ergens over wat hij aanduidt als ‘long’- en ‘short-range’-literatuur. De een ‘tracht uitgestrektegebieden enlange perioden van menselijke ervaring weer te geven of daaruit het algemeen geldende te distilleren’, de ander ‘verkondigt en polemiseert met het oog op een onmiddellijk resultaat’.

In de meeste gevallen zal de schrijver van historische romans, die tevens een naar bewust-wording strevend twintigste-eeuwer is, willen behoren tot de scheppers van die ‘long-range’-litteratuur.

Wanneer wij er van uitgaan dat het verleden voor ons alleen zin heeft in verband met het heden, op welk punt moeten wij ons dan opstellen om dat heden en dat verleden te kunnen zien als een continuïteit? Dwars door de zesduizend jaar bekende menselijke beschavingsgeschiedenis loopt een langzaam stijgende lijn, de grafiek van de enig mogelijke menselijke evolutie, die van de bewust-wording. De historicus Toynbee beschouwt het aandeel van onze tijd aan dit proces als oneindig veel belangrijker dan, zoals hij het noemt, denoodzakelijke

begeleidende verschijnselen, die ‘sensationele tragische of katastrofale politieke en economische gebeurtenissen die de frontpagina's van de kranten in beslag nemen en op de voorgrond van onze gedachten staan, en die onze aandacht afleiden van de langzame, ongrijpbare, onberekenbare stromingen onder de oppervlakte, die uiteindelijk de geschiedenis bepalen, wanneer de sensationele maar vluchtige actuele gebeurtenissen in het perspectief van de tijd tot hun ware properties zullen zijn teruggebracht’.

Kennis van het verleden, de in de vorm van een gelijkenis gecomprimeerde periode van die meeselijke ontwikkelingsgeschiedenis, kan het ons beter mogelijk maken de plaats van onze actualiteit te bepalen in het grote verband van de Historie. ‘I see the past, present and future existing all at once before me’. (William Blake)

‘Wat wel ‘historisch bewustzijn’ wordt genoemd, zou men kunnen opvatten als *kritisch vermogen*, het vermogen, dat het leven gebruikt om zichzelf te toetsen. En aangezien er nog nooit een tijdperk is geweest, waarin men een zo dringende behoefte heeft gevoeld aan dat intuïtieve vermogen om - en liefst gauw! - het niveau en de kwaliteit van wat zich als cultuur aandient te schatten, moet men onze toenemende vervreemding van de Historie wel zien als een wanhoopsteken.’

(Lionel Trilling)

Op weg naar een volkshogeschool in het hart van Gelderland. Een lange rit met de bus door bossen en korenvelden in midzomergloed. Aan de horizon rijzen de wolkenstorens van een naderend onweer. Het licht op loot en gewas schijnt des te dieper, nu tijdelijke verduistering dreigt. De bladeren van de peppels die hoog uitsteken boven het graan, en van het eikenhakhout dat de dennenbossen omzoomt, bewegen tintelend bij iedere windstoot. De bus zwenkt onder lang aangehouden getoeter door de straten van het dorp, uitgestorven in de middagstilte. Onbeheerd de stopflessen en trommels achter de raampjes van de kruidenierswinkel, de borstels en emmers en zemen, jaegerhemden en bonte schorten en trossen gele klompen, die in de open deur van het warenhuis hangen. Verlaten de kamers onder de laag

hangende grijze strodaken van de boerderijen. Lege melkimmers staan omgekeerd op het erf bij de pomp. Kippen scharrelen bij de hooiberg. Waar zijn de mensen? In de schaduw van de kerktoren de grafstenen, schots en scheef tussen het onkruid.

Het is niet zo eenvoudig als het misschien wel lijkt om ten behoeve van de lezer in het kort een kenschetsing te geven van de historische roman. In een wereld, waar het specialisme hoogtij viert en waar een groeiende neiging valt waar te nemen om alles onder de zon in vakjes in te delen en met etiketten te beplakken, pleegt men over de historische roman te spreken als zou dat een op zichzelf staand genre zijn, te onderscheiden van andere romansoorten, psychologische, realistische, dokters-, boeren-, detective-, liefdes- en avonturenromans, om in het jargon van boekhandel en uitleenbibliotheek te spreken, en om de gedachtengang te volgen van het gros van het lezend publiek, dat een boek identificeert met tijd, plaats en milieu waar zich het verhaal afspeelt. Wanneer men hier zijn punt van uitgang kiest, zou het inderdaad mogelijk zijn een voor alle historische romans geldende formule te vinden: romans, waarvan de handeling zich afspeelt vijftig jaar of langer geleden.

Wie ook maar enigszins dieper op het onderwerp ingaat, merkt dadelijk dat die definitie de oppervlakkigheid zelf is. De romankunst is tot voor een groot deel nog terra incognita. De uiterst moeilijk te markeren grenslijn tussen literatuur en lectuur doorsnijdt ook het gebied van de historische roman. Bovendien: waar raakt de historische roman aan andere romansoorten, waar heeft een versmelting plaats, waar een splitsing in verwante maar toch ook weer zelfstandige genres? En hoe tenslotte ook daar weer duidelijk aan te geven waar 'history' ophoudt en 'fiction' begint? Waar topografische pogingen zoveel moeilijkheden opleveren, is het misschien nuttiger zich rekenschap te geven van de geschiedenis van ontstaan en ontwikkeling van de historische roman.

De negentiende eeuw is de tijd geweest van historisch en archeologisch onderzoek op grote schaal. Deze algemene behoefte het verleden te leren kennen en tevens in een geïdealiseerde versie van dat verleden

(de belangstelling gold vooral de Middeleeuwen, de Renaissance, later ook de tijd van de Franse Revolutie en de vervaltijdperken uit de klassieke Oudheid) de toenemende druk van het eigen heden te ontvluchten, uitte zich natuurlijk ook in de roman, naar zijn aard bij uitstek geschikt om de bewuste en onbewuste tendenzen van een tijd te weerspiegelen. De roman maakte zich meester van de historie. Die term is niet overdreven. ‘Ce passé qu'on aimait à la folie, on ne le respectait guère’ las ik onlangs ergens, in verband met de hartstocht van de romanciers uit de Romantiek voor het geschiedkundige gegeven. Zij *gebruikten* de historie, die hen vooral fascineerde om de toevloed van romantisch materiaal, zij *dienden* de geschiedenis niet of nauwelijks. De helden van Walter Scott, Victor Hugo, Alexandre Dumas père, Van Lennep en Oltmans zijn mannen en vrouwen uit de Romantiek, met karaktertrekken, levensinstelling en temperament, bepaald door hun tijd en hun nationaliteit. Feiten, décors en personages, de brede schildering van grote historische gebeurtenissen en het overvloedige détailwerk werden onmisbaar geacht, maar ondergeschikt aan de ontwikkeling van de intrige. Op geschiedkundige juistheid en objectiviteit kwam het niet aan. In zijn roman over het Carthago van de Punische Oorlogen week Gustave Flaubert zeer beslist af van de gewoonten van zijn tijdgenoten-collegae. Aan het schrijven van *Salammbô* een enorme voorstudie voorafgegaan, de Bijbel, Plinius, Herodotus, Vitruvius, Tertullianus, Arabische geschied-schrijvers, Mommsen, reizen naar het Nabije Oosten en museum-bezoek; Flaubert liet geen bron betreffende de zeden en gewoonten van het Carthago uit de derde eeuw vóór Christus onaangeboord.

Hij heeft echter zelf zeer goed beseft dat voor het schrijven van een historische roman dit verzamelen, onderzoeken en verwerken van feitenmateriaal noodzakelijk maar niet, lang niet, nooit, het voornaamste deel van de arbeid van de schrijver is. Op de reacties van zijn critici, zowel de gunstige als de ongunstige (de geleerde Froehner had het spottend over de ‘Carthachinoiseries’ van Flaubert) antwoordde hij: ‘God weet hoe uiterst nauwkeurig ik ben waar het documenten, boeken, onderzoekingen, reizen, enz betreft. Goed, ik beschouw dat allemaal als van volmaakt ondergeschikt belang, als tweede-rangs.

Denk je werkelijk dat ik zo stom ben, te geloven dat ik in *Salammbô* een natuurgetrouw beeld van Carthago gegeven heb? O nee. Maar ik ben er van overtuigd, dat ik de ideale voorstelling die men zich in onze tijd van dat Carthago maakt, onder woorden heb gebracht.'

Het woord 'idéal' zou hier aanleiding kunnen geven tot misverstand. Het is er Flaubert om te doen geweest de sfeer op te roepen van een Carthago zoals het op grond van de onderzoekingen en de kennis van zijn eigen tijd gereconstrueerd had kunnen worden.

In de tweede helft van de negentiende eeuw valt in de verhouding roman - historie de nadruk steeds sterker op het element geschiedenis. De alleen maar romantisch-verhalende historische roman wordt als ouderwets beschouwd, gedegradeerd tot de rang van populaire amusements-lectuur. De serieuze historische roman beoogt een nauwgezette reconstructie van een bepaalde periode, een milieu. Omstreeks de eerste wereldoorlog ziet men een verschuiving van de belangstelling naar de historische *persoonlijkheid*, naar biografische bijzonderheden en anecdoten over grote mannen en vrouwen uit het verleden. Er ontstaat een nieuwe vorm van historische roman, de 'vie romancée', de geromantiseerde levensbeschrijving. Door het werk van Freud, Jung, Adler en andere psycho-analytici was de zielkunde, het onderzoek naar onderbewuste motieven, naar de oorsprong van complexen en het ontstaan van menselijke problematiek, in het middelpunt van de belangstelling komen te staan. Het kon niet anders dan uiterst verleidelijk zijn om nu ook bekende historische persoonlijkheden in het licht van die nieuwe wetenschap te gaan bekijken. De verdienste van de beste 'vies romancées' is ongetwijfeld, dat zij hebben bijgedragen tot de algemene voorkeur voor psychologische werkelijkheid, en daardóór, tot het ontdekken van allerlei tot nog toe onbekende aspecten in de karakters, in het werk en de daden van mannen en vrouwen uit het verleden. Dit alles neemt niet weg dat juist op het gebied van de vie romancée de verschillende stadia tussen Kunst en Kitsch ruim vertegenwoordigd zijn. Naast wetenschappelijk verantwoorde boeiend geschreven biografieën, die men in de volste zin van het woord brilante geschiedschrijving zou mogen noemen, staan zoetelijke of sensationele, met natuur- en costumebeschrijvingen en

min of meer pikante détails aangelengde aftreksels of zelfs mengsels van reeds bestaand historisch materiaal. Bij de vie romancée kan men zowel de verdiensten als de gebreken van de naar zijn aard nu eenmaal tweeslachtige historische roman als het ware onder een vergrootglas waarnemen. Op het ogenblik kan men geloof ik wel zeggen dat er zoveel soorten van historische romans zijn als er soorten van lectuur en literatuur bestaan. De historische roman is immers méé-geëvolueerd met de romankunst in het algemeen, en vertoont naar vorm, inhoud en schrijfstijl alle kernmerken van de litteraire mode en de geesteshouding van de tijd waarin de auteur werkt. Mijns inziens moet men een roman (van welk ‘genre’ dan ook) altijd in de eerste plaats beoordelen als een *roman*. Er zijn alleen goede en slechte romans. Het historische element in een roman kan nooit doorslaggevend zijn, al was het alleen maar omdat dit eigenlijk volstrekt oncontroleerbaar is. De enige maatstaf is deze: verricht het historische materiaal waaruit de roman is opgebouwd zijn functie, nl die van een *gelijkenis* te zijn van een als waarheid erkende menselijke ervaring? Men zou dan nog als tweede eis kunnen stellen, dat het gebruikte historische materiaal geen geweld is aangedaan, dat de schrijver het niet heeft verminkt of vervormd om het in overeenstemming te brengen met zijn fabel. De historische roman is dus geen geromantiseerde geschiedenis, en evenmin een gecostumeerd verhaal, maar een werkstuk waarin juist het ernstig bestuderen en met respect en inzicht toepassen van de geschiedenis voorwaarde werd tot het vinden van een bepaalde gelijkenis, een nieuwe bijdrage in het zoeken van de mens naar zijn werkelijkheid. En is dat niet de opgave van alle Kunst? Romans als *Oorlog en Vrede* van Tolstoi *Der Erwählte* van Thomas Mann, *Der Tod des Virgil* van Hermann Broch, *I Claudius* van Robert Graves, *The Ides of March* van Thornton Wilder, *Iskander* van Louis Couperus, *Een Zwerver verliefd* van Arthur van Schendel, *Schandaal in Holland* van E. du Perron, *Het vijfde Zegel* van Simon Vestdijk, kan men allemaal, hoezeer ook onderling verschillend wat intentie, stijl en allure betreft, wel historische romans noemen en ze dan eventueel ook nog onderbrengen in één rubriek met de *The scarlet Pimpernel*-serie van Orczy de avonturenromans van Rafaël Sabatini en bestsellers als *Desirée*, *Amber*

en de ‘vies romancées’ van Margaret Campbell Barnes. Maar wie zou er over denken de werken van Sappho, Benjamin Constant, Kinsey, Courths Mahler, D.H. Lawrence en Petrarca in een afdeling ‘Over Liefde’ te rangschikken, en dan te zoeken naar één maatstaf?

Het heeft tenslotte ook weinig zin te spreken over de historische roman, wanneer daar niet aan is voorafgegaan een poging tot rekenschap ten aanzien van de romankunst in het algemeen: wat is een roman, wat betekent de roman voor de schrijver, wát voor de lezer, welke individuele, welke collectieve elementen spelen een rol bij het tot stand komen van wat men een roman noemt, welke bewuste en on-bewuste problematiek ligt er aan ten grondslag, waardoor wordt de keuze van onderwerp, de belichting van gebeurtenissen en personages bepaald, wat is inspiratie, wát techniek, wáár en hoe geeft het esthetische de doorslag, enz, enz, duizend vragen, stuk voor stuk stof voor eindeloos veel verhandeling en discussie, stuk voor stuk niet zo maar een, twee, drie te beantwoorden. Pas gezien tegen *die* achtergrond wordt ook het element ‘historisch’ in de roman werkelijk belangwekkend.

Ik ben te vroeg in Rotterdam, het is droog helder weer, waarom zou ik in het stationsrestaurant bij koffie en een broodje wachten tot het tijd is om in de bus te stappen? De enkele malen dat ik hier geweest ben, na de oorlog, heb ik niet meer van de stad gezien dan de open vlakten rondom het station, waar nu de ruïnes, de hopen stenen, de kuilen en de resten van cementen keldervloeren hebben plaatsgemaakt voor nieuwe gebouwen en grasvelden. In het daarachter gelegen ongeschonden stadsdeel moet de straat zijn waar ik als kind gewoond heb. Ik weet de weg niet meer, loop op goed geluk langs die rijen deuren en ramen; bij het omslaan van een hoek word ik ondanks mezelf overweldigd door het gevoel van verwondering en pijn dat-met het herkennen van dingen van vroeger gepaard gaat. Daar is het veld, waar ik, hoe laag geleden, drie-, vierendertig jaar? in de Januarisnieeuw naar afgedankte en weggegooiden Kerstbomen liep te zoeken, daar ergens, aan de overkant moet het huis zijn, met het zolderraam waardoor ik mijn speelgoed omlaaggooide naar de orgelman.

Alles is hetzelfde gebleven en toch onherroepelijk veranderd. De kruidenierswinkel op de hoek is een confectiemagazijn geworden, alleen het oude reclameschild voor Van Nelle's Koffie en Thee onder de daklijst bewijst dat ik mij niet vergis. Toen ik klein was, vond ik veld en omliggende straten van een overweldigende uitgestrektheid, zie ik *nu* de ware properties van dit alles? Kinderen hollen over het kale gras, schreeuwend en springend in de roes van het spel. Zij leven in die werkelijkheid die ik alleen hervinden kan door mijzelf in gespannen willen naar binnen te keren.

Verder, naar de havens; ontelbaar vele schepen deinen op de grijze Maas, een woud van masten en schoorstenen en hijskranen. In de lucht, bleekblauw gevlekt als een aquarel, rooksluier en stoomsluier en beweeglijke snipperwolken meeuwen. Het beeld van Zadkine strekt onhoorbaar gillend in wanhoop en verzet de armen ten hemel tussen het water en de nieuwe nog vrijstaande eenzelvige hoge huizen.

Zes

VAN die terugreis naar Indië is niets mij zo levendig bijgebleven als de plotselinge overrompelende confrontatie met de tropen. Waarschijnlijk onderging ik dit zo hevig, omdat ik jaren lang in een volkomen andere sfeer, een ander klimaat had geleefd en omdat ik mij toen niet veel herinneren kon van de tijd vóór mijn moeder ziek werd.

De hitte en de felle kleuren van Colombo op Ceylon: lange stoffige, in zonnegloed blakende straten, met bankgebouwen en magazijnen als paleizen van suikergoed en houten bazarkramen in bonte rij naast en tegenover elkaar. Mensen, mensen, een krioelende menigte, Hindoes en Arabieren, Chinezen, Boeddhistische priesters met glimmende kaalgeschoren schedels boven okergele gewaden, pariah's in vodden, vaalzwarte kroesharige Alfoeren met alleen een lendendoek om, koelies, matrozen en toeristen Engelse ambtenaren en militairen. In een taxi reden wij door de stad, de bekende route van passagierende schepelingen: langs de Bombay-winkels met hun uitstallingen van stoffen, inheemse weefsels en juwelen, naar het park, een gloed van bloemen, rood geel oranje, tegen het groenst denkbare groen (een genot voor de zintuigen dat aan pijn grensde) naar de tempel met ontelbare Boeddha's, in alle afmetingen en in alle materialen, porselein en steen en brons en koper, rose, blauwe, zee-groene, vergulde en verzilverde Boeddha's, opgesteld in een schemerdonkere ruimte volgeur van wierook, waar men alleen op kousenvoeten over de tegelvloeren mocht lopen, door de buitenwijken vol vuil, chaos en stank naar het bekende hotel aan zee, Mount Lavinia, waar kobaltblauwe golven schuimend sloegen tegen een met palmen begroeid strand.

In Singapore heerste, zo op het eerste gezicht, meer orde. Het naar Europese trant gebouwde deel van de stad, met grote barokke witgepleisterde kantoren en hotels, brede straten, pleinen met plantsoenen en standbeelden, was beslissend voor die indruk. Maar in zijstraten, of in de wijken rondom de havens, en achter de pompeuze stenen tekens van laat-Victoriaans Imperiaal machtsvertoon: altijd weer dezelfde doolhof van winkeltjes, krotten, hoge inheemse huizen, veranda boven veranda, uithangborden met Arabische en Chinese opschriften, waslijnen met lappen eraan, zonneschermen van latten, vodden en vlechtwerk, en de eindeloos circulerende stroom van voetgangers en buffelkarren, riksha's en langzaam door het gewoel voort-stuwende auto's; de doordringende geuren van eetwaren en afval, drommen bedelaars, kinderen met ogen en mond zwart van vliegen, schurftige honden; uit de bazaars overal het blikken geluid van gramfoonmuziek, inheemse zang en fluitspel, boven het straatrumoer uit.

Vergeleken bij dit alles scheen het eiland Sabang van een paradijselijke rust en schoonheid. Onder de hoge bomen rook het al naar oerwoud, vermengd met een prikkelende zilte geur die de wind aanvoerde van ver over de Indische Oceaan. Geiten, kippen en karbouwen liepen over de weg, of stonden kalm grazend en pikkend onder de klappers en de grijzige kapokbomen achter de berm. De wekelijkse stortvloed van mailboat-passagiers scheen geen inbreak te maken op het gewone dagelijkse leven van het eiland buiten het stadje Sabang. De kooplui, die bij aankomst van een schip hun waren uitstalden op de kade, de eethuizen en winkels en rijen toer-auto's achter de haven, gaven de indruk tot een op zichzelf staand bedrijf te behoren. De reizigers die de tocht naar het strand ondernamen, vonden daar (tenminste in de tijd die ik mij herinner) geen toeristen-service. Had men dorst, en niet zelf iets te drinken meegenomen, dan ging de autobestuurder met behulp van een van de vele geiten-katjongs op zoek naar een gave klapper tussen de onrijpe afgevallen vruchten en verdroogde stukken schil die in overvloed onder de bomen lagen. Voor een paar centen klom de jongen overigens bliksemsnel omhoog langs de gladde stam om daarboven uit de tros een noot te kappen. In de

dop werd een gat geboord, daarna dronken wij het sap, dat koel was en flauw smaakte naar het vruchtvlies.

Achter het schaarser wordende geboomte werd de zee zichtbaar, een blinkende baan. De branding ruiste op het strand. Door het struikgewas, over halfverteerde stronken en bastrepen heen, liepen wij naar de strook witglinsterend zand. Hier groeiden de klappers schuin naar het water, hun lange veer-vormige in franje gespleten bladeren ritselden in de bries. De zon stond in het zenith. Het licht danste op de golven, op het bewegende groen van de bomen langs de kust. Er hing een sterke lucht van vis en zoutwatermodder. Mijn broer en ik hadden geen last van de hitte. Het strand was bezaaid met schelpen en stukken poreus witgebleekt kraakbeen van grote vissen en brokken koraal. Wij hoefden ons maar te bukken.

Mijn vader was Hoofd-inspecteur van Financiën en werd - zoals de meeste ambtenaren in gouvernementdienst - regelmatig overgeplaatst. Wij gingen na het verlof dan ook niet naar Soerabaja, maar naar Bandoeng. De eerste tijd (totdat wij een huis gehuurd en op venduties de nodige meubels gekocht hadden) woonden wij in een hotelpension. Ook het verblijf in die onpersoonlijkenspaarzaam gemeubelde kamers met klamboebedden, en een galerij of platje met rieten stoelen (oorden van troosteloze verveling voor menige totok), herinner ik mij als iets waarvan een zekere bekoring uitging. Ik werd elf jaar terwijl wij in het hotel waren; ter ere van dat felt kreeg ik Guerbers *Mythen en Legendes van de Middeleeuwen* ten geschenke. Aan de middagrust kon ik niet meer wennen; tussen rijsttafel en bad lag ik te lezen, in bed of op een krossie males op het balkon van de hotelkamer. Hete lucht trilde boven het asfalt. De winkelstraat was leeg, een enkele auto of dogcar reed langzaam voorbij. In mijn onderjurk, met blote voeten, zat ik in die loommakende stilte, verdiept in Reinaart de Vos of de geschiedenis van Tristan en Isolde.

Het was juist de tijd van de Jaarbeurs. Rondom het daarvoor bestemde gebouw stonden de amusementskramen van een Luna-park, onderling verbonden door guirlandes elektrische lampen. Tussen de dichte menigte schoven wij voetje voor voetje mee over het met ver-

frommelde toegangsbewijzen, zuurtjes- en lollieverpakkingen bestrooide terrein. Mijn ouders bekeken de stands van kunstnijverheid en industrie, maar voor kinderen lagen vanzelfsprekend de attracties elders: bij de zweefmolens, het reuzenrad, de achtbaan. Daar schoten wij al in een vaart door de warme avondlucht, de lampen rondom veranderden in lichtende strepen, als staartsterren; de zee van mensenhoofden, rossig in het schijnsel dat uit de kramen en warongs stroomde, kwam op ons af of verwijderde zich van ons, al naar mate het schuitje waarin wij zaten omhoog en omlaag zoefde; een walm van hete bak-olie, van loempia en kroepoek en limonade-stroop, goedkope bedak en brillantine, fruit en melati dreef door de lucht; en alles overkoepelend, het uit duizend geluiden samengestelde lawaai van het feestterrein, praten en lachen en schreeuwen, geschetter van een hoempa-orkest, ratelen en gieren van de vermakelijkheidstoestellen, krontjongmuziek. Achter de hekken rondom rad en molens stonden drommen inlandse kinderen ernstig en aandachtig toe te kijken, de kleine meisjes met gepoederde gezichtjes, een bloempje in de haarwring, de jongens in hun beste hemd en broek, met de topi op het hoofd. De lampen werden weerspiegeld in hun grote ogen, zij lieten zich gewillig opzijduwen door diegenen die kaartjes kwamen kopen.

Onaangedaan temidden van het gewoel zat een Chinese boetseerkunstenaar gehurkt achter zijn kist met gekleurde was. Op verzoek vormde hij snel en zwijgend uit verschillende klompjes het lichaam van een legendarische held in bonte krijgstenue, de slippen en banden van het kleed kunstig gekruld, hetgeen actie en vaart suggereerde, een pijlkoker op de rug, een zwaard opzij; van rose was modeleerde hij een gezicht en twee handjes, de dunne einden van sapoe-lidi veranderden in vaantjes en speren. Tenslotte ging er een kwastje met goud- en zilververf overheen; het resultaat van vijf minuten vingervlugheid, op een stokje gestoken, werd voor een habbekrats ons eigendom. Sindsdien heb ik bij dergelijke gelegenheden vaak snel-boet-seerders aan het werk gezien; de meesten deden niet veel anders dan poppetjes maken, volgens eeuwenoud, beproefd procedé, en naar algemeen aanvaard model; zij waren klaar in de vereiste korte tijd, maar hun producten, vlak en zielloos, bleven souvenirs-aan-de-lopen-

de band voor een oncritisch publiek. Een enkele maal bleek de man, die daar achter zijn houten doos vol rommel gehurkt zat, een tovenaar: zijn krijgers kwamen in fiere danspas aanstormen, zij hadden de houding en het gebaar - zwierig en juist voldoende gestyleerd, passend bij hun ceremoniële dracht. Dit was voor mij een van de grote ontdekkingen van mijn kinderijd: dat wat in die bonte wasfiguurtjes zichtbaar werd, onzichtbaar al bestond in de kunstenaar die stil, met neergeslagen ogen, zijn arbeid verrichtte in de mierenhoop van de Jaarbeurs.

Rondom de Braga-weg en andere Europese winkelstraten, de passars en de meer heterogene aangrenzende buurten, strekte de stad zich uit, een mengsel van bouwstijlen uit verschillende perioden. In de tijd dat wij er woonden, werd er aanzienlijk uitgebreid, volgens nieuwe ontwerpen. Aan weerszijden van pas aangelegde wegen (schaduwloos, omdat de boompjes op de berm nog te jong waren) lagen de huizen te blaken in de zon: huizen met een fundament, platjes, pergola's en tuinmuurtjes van op-elkaar-gemetselde bergkeien. Bougainvillea was hier de geliefkoosde beplanting; probeer ik mij het beeld van die wijken voor de geest te halen, dan zie ik altijd de paarse bloemen tegen het grijs van de steen-mozaïeken. Temidden van de nieuwe woonbuurten, op een open heuvelachtig terrein, lagen de gebouwen van Gouvernements Bedrijven, een wit, paleisachtig complex. Op de top van het hoofdgebouw verhief zich een ornament, dat enigszins deed denken aan een ijzeren pin met stukjes vlees eraan geprikt, geliefkoosd attribuut van de rijsttafel. Waarschijnlijk heette om deze overeenkomst Gouvernements Bedrijven in de volksmond Roemah Sateh.

Mijn ouders huurden een huis met onbelemmerd uitzicht op GB en het park-achtig aangelegde terrein er omheen. Deze tuinen waren het ontspanningsoord bij uitstek voor alle kinderen van de buurt. Omdat het verboden was, klommen wij in de stille siësta-uren, of later op de middag, tegen zonsondergang, wanneer de gebouwen leeg waren, over de muurtjes die de tuinen van het open veld scheidde. De perken en grasvelden, de dichte bosjes van kembang-sepatoeen sokka-

struiken, de heggen, bedekt met kamperfoelie en dikke witte en rose trossen bruidstranen, boden eindeloos veel mogelijkheden tot verstoppertje en rovertje spelen. Niets was opwindender dan met zijn tweeën of drieën tegelijk gebukt te sluipen langs de getraliede souterrain-vensters van GB; wij verbeeldden ons dat daar de verschrikkelijkste dingen verborgen gehouden werden. Uit deze fantasieën werd een nieuw spel geboren, dat al gauw gemaklijkheden als hardlopen en verstoppen verdrong en maandenlang onze voorkeur had. Schrijlings op de omheining gezeten, organiseerden wij een soort van Decamerone; ieder kind van de groep (die dagelijks groter werd omdat de roep van het spel zich verbreidde) vertelde op zijn beurt een ijzingwekkende geschiedenis met GB als middelpunt. Monsters, geraamten, draken en spoken vierden hoogtij. Wij rekten ons verblijf tot na het invallen van de schemering. Tegen die tijd waren wij zo bang en opgewonden, dat het klapwieken van een vogel, geritsel in de struiken, het bewegen van een blad, ons huiverend bij elkaar deed kruipen. Tenslotte durfden wij niet meer kijken naar de muren van het gebouw, hoge witte vlakken in het halfdonker, dreigend dichtbij. Vroeger of later kwam dan het ogenblik, waarop de lang opgekropte spanning losbrak; één gaf het voorbeeld, daarna begonnen wij allemaal tegelijk als bezetenen te gillen en van de muur af te springen. Meestal vluchtte ik hals over kop dwars over het open grasland tussen GB en de straat, naar het platje naast ons huis, waar mijn ouders onder de schemerlamp zaten; een eiland van veiligheid. Ik geloof niet dat de kinderen die regelmatig aan de vertel-séances deelnamen hierover thuis spraken; wij beseften te goed, dat dit griezelen taboe was, een verboden, gevaarlijke bezigheid. Onze (al even hard-nekkig verzwegen) nachtmerries leverden stof voor nieuwe verhalen.

Het spel verdween even plotseling uit onze belangstelling als het ontstaan was. Er werden bewakers aangesteld op het GB-terrein; dezen de loef af te steken scheen spannender dan de strijd met zelf-verzonnen gevaren. In die tijd ging ik veel om met een meisje, ongeveer even oud als ik. Wij vonden dat wij te groot waren voor het beloeren en 'pesten' van djaga's: een genoeg voor jongens en kleine kinderen. Met schetsboek, potloden en een doos met Talens'

gekleurde inkt in flesjes, waadden wij door hoog gras en onkruid naar het heuvelachtige, nog niet bebouwde terrein dat een eind verder weg in sawah-land overging. Wij kladden bladzijden vol met zonsondergangen en landschappen: klappers op de vóór-, bergen op de achtergrond. Gaandeweg verflauwde die ijver wel weer, wij lieten de tekenbenodigdheden liggen en slenterden rond door dat gebied van koepelvormige heuveltjes. Mijn vriendinnetje vond iets dat wij voor een kom hielden van been of ivoor, waarschijnlijk eeuwen oud en bijzonder kostbaar. In een zakdoek droegen wij dit bruingeel verkleurde vuile ding met ons mee. Op de weg, aan de rand van de stad, liep een echtpaar te wandelen. ‘Meneer, mevrouw, moet u kijken, hoe oud zou dit zijn?’ ‘Weet je wel wat het is?’ vroeg de man, na een blik op onze vondst. Zijn vrouw bewoog met een gebaar vol afkeer haar hand heen en weer. ‘Abah, gooi weg.’ Onze schat was een menselijk schedeldak, het heuvelgebied waar wij dagelijks ronddoelden, een verwaarloosd, sinds lang in onbruik geraakt Chinees kerkhof. Deze ontdekking hielden wij zorgvuldig geheim voor onze speelgenoten. Wij voelden ons uitverkoren omdat wij een plek hadden waar het wèrkelijk griezelig was.

Mijn vader had een kast vol boeken uit zijn eigen jeugd: de volledige Jules Verne, in de bekende blauw met gouden banden, de werken van Oltmans en Van Lennep, twee dikke delen *De Onbeschaafde Volken*, waarin geïllustreerd met ouderwetse gravures de zeden en gewoonten van Eskimo's, Chinezen, Indiërs, Kaffers, Vuurlanders en Maori's tot in détails werden beschreven. Voortaan bleef ik thuis; 's middags in bed, na het rustuur op de stoep van de achtergalerij of in de mangga-boom voor het huis, en in de avondkoelte op het platje, verslond ik het ene boek na het andere. Ik leefde in een roes, die door het school-gaan en andere dagelijkse gebeurtenissen nauwelijks werd verstoord. Met de kinderen van kapitein Grant zwierf ik *over*, met Nemo *onder* de wereldzeeën, de avonturen van Michael Strogoff en van Keraban de Stijhoofdige waren mij meer vertrouwd dan werkelijke gebeurtenissen; het meest fascineerde mij de beschrijving van de tocht naar het middelpunt der aarde; dat labyrint met ondergrondse zeeën en voor-

wereldlijke dieren hield mij bezig tot in mijn dromen. In de middaguren kwam er vaak een Chinees door onze straat, met zoute katjang en goelali in een blikken trommel. Voor een dubbeltje kocht ik een handvol van die laatstgenoemde lekkernij, brosse staven suikerschuim, naar verkiezing met vanille- of koffiesmaak. In gedachten proef ik de smeltende suiker op mijn tong, wéér zit ik daar, in die schemerige kamer (jalouzie-ramen hielden de hitte buiten) tegen de opgestapelde kussens in mijn bed, met de goeling als steun in de holte onder mijn knieën, wéér heb ik die muf-ruikende enigszins vergeelde bladzijden met kleine letters voor mij: De Roos van Dekama, of de Schaapherder, Madzy en Deodaat en de gekke Ada en Perrol met de Rode Hand.

Onder invloed van deze lectuur begon ik zelf een verhaal te schrijven, historisch natuurlijk; ik deed mijn uiterste best om de gedegen stijl van Onze Voorouders of Slot Loevestein, na te bootsen. In een schoolschrift, dat ik haastig wegstopte zodra er iemand in mijn buurt kwam, schreef ik drie hoofdstukken van 'Het Huys met de Meerminne, roman uit de Vaderlandse Geschiedenis'. Het boek zou handelen over de geloofsstrijd tussen de Rekkelijken en de Preciesen; weliswaar wist ik volstrekt niet wat dat conflict eigenlijk inhield, maar dit deed er ook niet toe, het stelde in ieder geval mijn hoofd-personen in de gelegenheid elkaars gezworen vrienden of onverzoenlijke vijanden te zijn. Nadat ik de situatie uitvoerig had ingeleid en alle personen, huizen, kamers en costuums tot in détails had beschreven, moest ik de productie stopzetten omdat ik niet verder kon. Wat dachten en deden mensen? Het duurde mij overigens ook allemaal te lang, de bij het lezen opgedane indrukken hadden een innerlijke spanning veroorzaakt, die een uitweg zocht. Hoewel ik nooit ander toneel gezien had dan kinderoperettes en een voorstelling van *Potasch en Perlemoer* (door het gezelschap van Cor Ruys, op tournee in de tropen) werd ik plotseling bezeten door een hartstocht voor de planken. Wij hadden geen auto, maar wel een garage, die de functie van berg- en rommelhok vervulde. De kist waarin mijn moeders vleugel gereisd had, werd op de brede kant neergelegd: dat was het podium. Achter een stapel koffers en kratten moesten de artisten zich verkleden in afgedankte gordijnen en stukken klamboe-tulle. De nauwelijks meer

bruikbare gramfoon met zijn vier of vijf platen verhuisde naar het theater; wij traden op onder begeleiding van een krassende Vuur-vogel van Strawinsky, een valse Zwaan van Saint Saens. De groep bestond uit een aantal buurkinderen, die, geboeid door het ongewone, zich gewillig lieten uitdossen en de door mij bedachte tekst van papiertjes aflazen.

Kwam ik, op weg van huis naar school en omgekeerd, langs een plek, die zich bijzonder goed zou lenen voor een bepaalde scène, of die onweerstaanbaar een spannende situatie suggereerde, (een lege woning, een woeste verlaten tuin, een plantsoen, stapels hout en stenen voor nieuwbouw), dan had ik maar één verlangen: de gelegenheid dadelijk te benutten. De maatstaf volgens welke ik toen de werkelijkheid beoordeelde, was die van de spel-mogelijkheid. Ik herinner mij hoe de uitstapjes met mijn ouders in de bergen van de Preanger in mij een onbevredigd onrustig gevoel achterlieten, omdat het langs de wegen wemelde van bomen, bossen, rotsen, holen en bruisende beken die een unieke gelegenheid boden voor nog niet uitgevonden, maar als zeldzaam fascinerend voor-voelde spelen. Wij reden in een open huur-auto aan al dit heerlijk voorbij; mijn vader en moeder zaten achterovergeleund te genieten van het natuurschoon en de bergkoelte, mijn broer, vóór naast de chauffeur, had waarschijnlijk alleen aandacht voor de snelheid, het remmen en toeteren, - maar ik verslond het landschap met mijn ogen, en werd verteerd door rusteloosheid: hier uitstappen, daar uitstappen, om die al te vlug voorbyschietende plekken in een spel te veroveren.

Wij reden vaak naar Lembang, waar de Sterrenwacht gevestigd was, of naar de krater van de Tangkoeban-Prahoë, soms ook helemaal naar de Zuidkust, of naar een van de grote thee-ondernemingen. De kleurschakeringen van het Preanger-landschap: geelgroen in de zooneschijn, blauwgroen tot zwart in de schaduw; de spiegelende trapformaties van bevoeide sawahs, de vele kegelvormige dichtbeboste heuvels, oprijzend uit een vlakte tussen de bergen; de met diepe kloven doorploegde flanken van de vulkanen, wier toppen na de middag schuilgingen in een wolkenkrans. In de nabijheid van weg

of rivier lagen dessa's verscholen tussen het geboomte, boven het groen wuifden bamboepluimen en de waaierkronen van kokospalmen. Een hoogtepunt van dergelijke tochten was altijd de picnic, ergens in een bos op een berghelling, of op een berm aan de rand van een theetuin, met brood en fruit en hardgekookte eieren en zout en peper in een papiertje; mijn ouders dronken thee of koffie uit een thermosfles, maar mijn broer en ik, die gewoonlijk dorstiger waren, kregen nogal eens een glas stroop aan een warong onderweg, vanille of hardrose soesoe, met gestampt ijs erin.

Wij leefden thuis niet Indisch, ons huts had er, wat keuze en rangschikking van de meubels betreft, precies zo uitgezien, wanneer wij ergens anders, in Holland of waar ter wereld ook, gewoond hadden, dwz het droeg meer het stempel van de smaak van mijn ouders dan van de omgeving. Wij aten zes dagen van de week Hollands eten, en alleen op Zondag of bij de een of andere speciale gelegenheid rijsttafel of nasi goreng. Mijn ouders hielden veel van Indië en voelden er zich thuis, maar zoals de meeste Europeanen, die niet in de tropen geboren zijn, er pas op latere leeftijd komen en er niet door familiebanden of om andere redenen een werkelijke vaste achtergrond hebben, werden zij nooit één met het land. Zij hadden sedert hun komst geweten dat hun verblijf maar tijdelijk zou zijn: twintig, vijfentwintig jaar, langer niet. Voor mijn broer en mij zagen zij toch in ieder geval een toekomst in Nederland. Onze opvoeding was daar dan ook min of meer bewust op gericht; door de leefwijze en de sfeer thuis kregen wij weinig kansen te 'verindischen'. Een belangrijke factor bij dit alles was ongetwijfeld het feit, dat mijn ouders opgingen in hun gezin; zij hielden niet van uitgaan en van de gebruikelijke mondaine vermaken als bridgen en dansen in de soos, en zij deden niet aan sport. Behalve voor visites aan ambtenaren-collega's en Kunstkring-bezoek gingen zij 's avonds nooit weg; mijn vader zat te werken of te lezen of hield zich bezig met ingewikkelde technische knutselarijen, mijn moeder speelde piano.

Onze huisbedienden stonden - in tegenstelling tot hetgeen in echte 'Indische' milieu's gebruikelijk was - buiten ons gezinsleven. Zij woon-

den op het erf, leidden daar hun eigen leven, al dan niet met echtgenoten, kinderen en andere familieleden, kwamen en gingen door onze kamers al naar gelang hun bezigheden dat meebrachten. De verhouding tussen hen en ons was goed, maar niet vertrouwelijk. De scènes en drama's, de zogenaamde bedienden-perkaras, zo vaak het onderwerp van Indische verhalen, kwamen bij ons niet of hoogst zelden voor. Nooit heb ik thuis de ajo-lekas commando-toon gehoord of iets gezien dat leek op lijdelijk verzet in de vorm van hoon of sabotage. Wederzijdse beleefdheid was de regel.

Van wat er mogelijkwijs onder de oppervlakte in de inheemse bevolkingsgroepen omging, wist ik niets. Moet ik daarom tot de conclusie komen dat ik opgegroeid ben in een omgeving waar men geen oog had voor bepaalde verschijnselen, of er stilzwijgend aan voorbijging, in de overtuiging dat het zo'n vaart niet zou lopen? Mijn vader had, door de aard van zijn werk (dat vele dienstreizen met zich meebracht naar alle uithoeken van de archipel) stellig gelegenheid in overvloed op de hoogte te raken. Als kind aanvaardde ik zonder voorbehoud het Indië dat ik om mij heen zag. Ik kwam niet in omstandigheden of milieu's die twijfel wekten aan het waargenomene, er was voor mij geen aanleiding vragen te stellen of op onderzoek uit te gaan. Ik was vervuld van spelen en liefhebberijen, van die overrompelende stroom zintuiglijke indrukken. Pluk de dag, een andere verhouding tot de wereld bestond er niet voor mij.

Mijn ouders, die uitgingen van het principe, dat de 'harde werkelijkheid' altijd nog vroeg genoeg komt, hielden alle problematiek op een afstand. Zij wilden mijn broer en mij gelukkig zien, onschuldig en argeloos in het Paradijs, en vanuit die heldere natuurstaat door zorgvuldige opleiding gevormd tot het klassieke ideaal van mens sana in corpore sano. Er bestond voor ons in onze kinderjaren geen andere actualiteit dan die van het dagelijkse leven thuis en van de eigen vertrouwde gedachtenwereld. Dat ik in Indië geboren was en er woonde, beschouwde ik als iets volkomen vanzelfsprekends, zoals alle andere kinderen met wie ik omging.

Ten aanzien van de 'Indonesische kwestie' en alles wat daarmee samenhangt kan ik geen oordeel hebben. Ik weet er te weinig van. Ik

ben in Indië geboren, heb er geleefd, iets van die atmosfeer is onloochenbaar in mij, en toch ben ik er misschien nooit iets anders geweest dan een vreemdeling. Zowel de sentimentele verheerlijking van de ‘goede oude tijd’ door bepaalde oud Indisch-gasten, als de uitlatingen van wie zichzelf pas als ‘progressief’ beschouwen wanneer zij alles wat ooit in of voor Indië door Nederlanders aan verdienstelijks werd verricht, loochenen of doodzwijgen, stuit mij tegen de borst.

Ik was later, op het lyceum in Batavia, een tijdlang bevriend met twee Javaanse meisjes, dochters van een regeringsfunctionaris. Wij maakten samen huiswerk, voerden lange gesprekken, fietsend van huis naar school en vice versa of in de namiddag bij elkaar op het platje. Wij waren practisch burens. Vooral met de oudste kon ik bijzonder goed opschieten. Zij was nogal fors gebouwd, met een zacht, vol gezicht en dikke zwarte vlechten, haar zusje, slanker, met kortgeknipt krulhaar, had fijnere trekken, was gereserveerder en trager van aard. Zij hadden Hollandse voornamen en leefden thuis in ieder opzicht zoals ikzelf dat gewend was. Hun vader zag ik zelden. Ik herinner mij wel hun moeder, een mooie waardige vrouw, die zich tegenover mij steeds vriendelijk maar tegelijk uiterst vormelijk gedroeg. Wanneer ik bij hen thuis kwam, deed ik, althans in tegenwoordigheid van de moeder, mijn best in ceremonieel gedrag niet ten achter te blijven, hoewel iets dergelijks vermoedelijk volstrekt niet van mij werd verwacht. Met de dochters had ik zoveel punten van overeenkomst: onze leeftijd, het samen op dezelfde school gaan, gemeenschappelijke belangstelling, maar van de moeder voelde ik mij door een wereld gescheiden. Wanneer ik met de meisjes samen was, dacht ik nooit aan verschil tussen ons; gaf ik mij er soms toch rekenschap van, dan moest ik op hetzelfde moment vaststellen, dat dit een kwestie van volmaakt ondergeschikt belang was. Sprekende met hun moeder bleef ik mij er echter voortdurend van bewust. Zonder dat de gebeurtenissen er overigens enige aanleiding toe gaven, voelde ik een zeker onbehagen, een vage schaamte; ik wilde haar graag laten zien, dat ik te vertrouwen was, dat ik haar code eerbiedigde en mij bij haar stijl kon aanpassen.

Eens zouden mijn vriendinnen naar een gecostumeerd feest gaan,

zij nodigden mij uit te komen kijken wanneer zij klaar waren met verkleden. Ik herkende hen nauwelijks. De oudste droeg het gewaad van een Balinese danseres, stijf van gouddraad, met een waaiervormige hoofdtooi, de jongste verscheen als Serimpi, sierlijk de slendang manipulerend. Zij waren mooi als vorstendochters uit een legende en even vreemd. Zij keken mij zwijgend, glimlachend aan, met heimelijke trots, nieuwsgierig naar mijn reactie. Toen ik hen zo tegenover mij zag staan, in die kledij van donkerrood en dof goud en blauw die bij hen paste als de schitterende pluimage bij de kolibri, voelde ik voor het eerst een afstand. Dit gevoel scheen echter een zinsbegoocheling zodra zij mij de volgende dag op de fiets tegemoet kwamen rijden, in gymnastiek-pak, met de boekentassen nonchalant over het stuur. Ik meende er het bewijs in te zien dat die plotseling waargenomen afstand op louter uiterlijke elementen berustte.

Zij gingen naar Europa, wij verloren elkaar uit het oog. Na de oorlog zag ik voor het eerst, na meer dan tien jaar, de oudste van de meisjes onverwacht terug, in de trein tussen Amsterdam en Den Haag. Zij scheen zo op het eerste gezicht niet veel veranderd. Maar toen ik drie minuten met haar gesproken had, wist ik dat de vertrouwelijkheid van vroeger voorbij was. Het gesprek sleepte zich moeizaam voort; ik vermeed het te zinspelen op de gebeurtenissen van de dag in Indonesië (het was de tijd van de conferenties te Linggadjati) omdat ik bang was dat zij de vervreemding tussen ons, die zij zonder twijfel ook bemerkte had, zou toeschrijven aan politieke redenen. Maar zij wilde niets liever dan debatteren, zij greep de eerste de beste gelegenheid aan om te beginnen over wat haar tot berstens toe vervulde. De strakke uitdrukking verdween van haar gezicht, er kwam gloed in haar zwartbruine ogen, die zij tevoren na een snelle verkennende blik telkens weer had afgewend naar een neutraal punt in de coupé of naar het landschap buiten de ramen. Zij boog zich wat naar mij toe en praatte op een hartstochtelijk betogende toon, alsof ik haar had uitgedaagd. Misschien had ik dat ook wel, zonder het te willen, juist door mijn voorzichtigheid. Ik antwoordde, verdedigend, verontschuldigend in een poging haar tegemoet te komen en in de hoop haar zo te laten merken dat zij tegenover mij geen aanvalshouding hoefde

aan te nemen, maar terwijl ik naar mijn eigen woorden luisterde, drong het tot mij door dat ik eigenlijk iets heel anders had willen zeggen. Ik had haar, even heftig geëmotionneerd, willen toeroepen, dat ik niet tegenover haar zat als Nederland, als het koloniale systeem, als de blanke met zijn superioriteitswaan, maar dat wij samen vijftien jaar waren geweest, Herodotus hadden vertaald, en gekampeerd op Tjimatjan, en elkaar de bewonderde verzen van Slauerhoff en Leopold hadden voorgelezen. Maar ik kon dat niet uitspreken, het had ook geen zin; ik begreep dat ik zonder het te willen of te weten deel had aan een schuld, zij noch ik kon dat ongedaan maken. In Den Haag stapte zij uit. Ons afscheid had even een schijn van vriendschappelijkheid: tot ziens, de groeten, prettig je weer eens ontmoet te hebben. Ik leunde uit het open raam maar zij keek niet om.

Voor de jeugd van alle rassen zonder onderscheid was de film in hoge mate fascinerend; critiekloos zaten blank en bruin op Zaterdag- en Zondag-kindermatinées de wekelijkse portie stuiversromantiek op te zuigen: eindeloze cowboy-vervolgfيلمs, en sentimentele comedies met de idolen Marilyn Miller, Clara Bow en Janet Gaynor. Het vooruitzicht van een bioscoopvoorstelling maakte rusteloos, die scheen bevrijding van innerlijke spanning te beloven, maar later na afloop, wanneer het woord *Einde* in trillende witte letters op het doek was verschenen en de ‘uitsmijter’ Stars en Stripes op de piano werd gehamerd, bleek die spanning eerder toe- dan afgenomen.

Zaterdagmiddags om drie uur stonden mijn broer en ik in de blakende zon voor het hek uit te kijken naar de tuinjongen, die een sado of kretiek voor ons was gaan zoeken. In zo'n wagentje op twee wielen, waar alles naar paard rook, reden wij dan naar een van de vier of vijf bioscopen van Bandoeng. Trillende hittegolven stegen omhoog van het weke asfalt. Op straat was het nog doodstil. De kree's van de huizen waren neergelaten. Wanneer wij in de bioscoop kwamen, was die gewoonlijk al halfvol met kinderen en opgeschoten jongens en meisjes, die ijs of lollies zaten te eten of tussen de rijen stoelen heen en weer liepen. In de zaal was het schemerig en koel; buiten, achter de openstaande deuren, lag de straat in verblindend wit licht.

Een tegenwicht voor bioscoop-bezoek en andere bezigheden binnenskamers (behalve de school uren en het lezen thuis, was daar het mode-tijdverdrijf voor kleine meisjes, de rhythmische dansles, waar de leerlingen in tunieken op muziek van Chopin - en vooral Sinding's Frühlingsrauschen - tempelpassen en vreugdesprongen uitvoerden) werd gevormd door het zwemmen. Midden in de nieuwe wijk lag een modern bad, gebouwd in dezelfde trant als de woonhuizen. De chloorlucht was adembenemend. Het ontsmettingsmiddel prikkelde het slijmvlies van de ogen, de huid bleef er na het zwemmen naar ruiken, blond haar verkleurde op den duur tot zeegroen. Veel liever gingen wij naar het oude bad Tjihampelas, in een ravijn aan de rand van de stad; de kleedhokken waren daar donkerder en killer, en minder goed onderhouden, de trapjes en de stenen randen langs de bassins met een dunne glibberige laag mos bedekt. Er kwam daar ook een meer gemengd publiek, een argument voor volwassenen, dat voor ons kinderen echter volstrekt geen rol speelde. In Tjihampelas was het toezicht minder streng, men kon er wilde achtervolgingen houden tussen de hokjes door, en om de verschillende bakken heen; op de veranda van het hoofdgebouw was snoep te koop uit grote stopflessen, men had er ook het gevoel 'buiten' te zijn; de kronen van hoge bomen staken boven de huisjes uit, bladeren en vruchtjes dreven op het water. Fantasieën van zeeën, rivieren, roverschepen en verlaten eilanden lieten zich daar spelen, de werkelijkheid drong zich er niet oppermachtig aan ons op, zoals in het al te ordelijke nieuwe bad. Urenlang de ongeremde overgave aan het water: duiken en in alle andere denkbare houdingen omlaag plonzen van de kant, de springplanken, een muur of balustrade; drijven, schuimtrappen, in lange rijen naast elkaar hangend aan de stang langs het bassin 'golven' maken, door met de rug telkens rhythmisch het water op te stuwen naar de overkant; zo lang mogelijk over de bodem zwemmen, met open ogen in die donkergroene schemering zoekend naar een steen; zingen onder water (een geliefikoosd spel: wij bleven, niet zonder inspanning, onder de oppervlakte, de hoofden dicht bij elkaar; reeksen luchtballen stegen omhoog van neus en lippen, uit het doffe gebrom van wie de beurt had, moesten de anderen een melodie her-

kennen); lui achterovergeleund in een opgeblazen auto- of fietsbinnenband met de armen roeien van de ene hoek van het bassin naar de andere, kauwend op geconfijte tamarinde.

Loom van het zwemmen en de zonnehitte gingen we tenslotte laat in de middag terug; de kleren plakten ons weer aan het lijf tegen de tijd dat wij thuiskwamen, zodat onze eerste gang niet zelden weer de badkamer gold. Alleen daar, op die grijze cementen vloer, bij de betegelde bak vol helder water was het werkelijk koel. Alleen het sirammen - telkens weer de inhoud van een klein blikken emmertje uitgieten over hoofd en schouders - bevredigde de behoefte aan verfrissing volkomen.

Wij hadden nog familie in Bandoeng wonen - mijn moeders oudste zuster was er getrouwd met een officier. Gewoonlijk speelden mijn broer en ik met de jongste uit dat gezin, een nichtje, dat wat leeftijd betreft ongeveer tussen ons in stond. Mijn neef, toen een jongen van een jaar of vijftien, beschouwden wij als half-volwassen, vermoedelijk omdat hij nogal lang was, zich zeer onafhankelijk gedroeg en een echt geweer bezat. Met mijn oom ging hij vaak mee naar diens jachthut op de Malabar; hij vertelde later indrukwekkende verhalen over het beloeren en vangen van wilde varkens en vliegende eekhoorns, over de gevaren van het oerwoud. Eens, toen wij weer, in een boom op het achtererf bij mijn oom en tante, hem de oren van het hoofd vroegen over een dergelijk jachtavontuur, liet hij zich de belofte afpersen dat hij ons 'kleintjes' mee zou nemen in de rimboe. Deze excursie moest een geheim blijven voor onze wederzijdse ouders. De kans kwam, toen wij (ik weet niet meer om wat voor reden) enkele dagen bij mijn oom en tante kwamen logeren. Wij kregen, weliswaar met veel moeite, toestemming om een paar dagen onder toezicht van mijn neef te gaan kamperen op Lembang, onder de rook van het hotel daar. Met een tent, dekens en tandenborstels en een rijksdaalder op zak vertrokken wij voor dag en dauw met zijn vieren; wij namen echter niet de bus voor Lembang, maar een andere, in de richting van het natuurreservaat Telaga Patengan, Tussen dessa-bewoners, kooplui met manden vol kippen en vruchten, zaten wij in de wagen, die

rammelend en schuddend, met grote snelheid de talloze haarspeldbochten in het gebergte 'nam'. Onder de bomen hing koelte, en de bittere geur van rook. Uit de huizen tussen het groen kwamen mensen toelopen, zodra de bus stilhield. Met veel debat en plagerijen over en weer werden manden en in vlechtwerk verpakte goederen uit- en ingeladen. Mijn neef, die goed Soendanees sprak, zat te praten en strootjes te roken met de mannelijke passagiers. Later zochten wij te voet onze weg door het bos. Wij waren volkomen alleen op de bodem van die loof-zee. Vingersmalle stroompjes helder water siepelden onder de varens omlaag langs de berghelling: vertakkingen van een beek, een bron. In de dichte boomkronen hoog boven ons floten en lachten onbekende vogels. Het pad steeg en daalde tussen een manshoge vegetatie van struiken en slingerplanten. Aan de oevers van het meer stonden kenarie- en ketapanbomen met hoge stammen ver uit elkaar. De wolkenloze hemel weerspiegelde zich in de watervlakte, een volgelopen kraterput.

Mijn neef meende dat wij het veiligst zouden zijn op een van de drassige schiereilanden. Wij zetten de tent op een droge plek tussen de modderpoelen. De zon ging onder, zwarte en paarse wolkstrepen dreven voorbij aan de vuurgloed in het westen, de bladeren en takken van de hoogste bomen schenen met inkt getekend op een transparante rode achtergrond. De krekels begonnen hun eentonig rhythmisch gonzen. Met het donker kwam een gevoel van los-gelaten te zijn: alléén en toch deel van de nacht, zoals de planten en de dieren in het bos. De sterren verschenen een voor een in de hemel, die snel met blauwe duisternis volstroomde. Later kwam de maan op; in die helder-verlichte en toch kleurloze wereld doolden wij rond, mijn neef voorop met zijn buks over de schouder; hij wilde een vliegende eekhoorn schieten om ons te laten zien hoe dat ging. Wij volgden hem langs de oevers van het meer, heimelijk beangst voor het schot, dat echter niet kwam, omdat die op hun uitgespannen zweefschermen geluidloos van boom tot boom ijlende schimmen te vlug waren.

In de nanacht werd het zeer koud; met zijn vieren dicht tegen elkaar aangedrukt in de kleine tweepersoonstent wachtten wij huiverend tussen waken en slapen op de dageraad. Het schiereiland waar

wij kampeerden, bleek de ochtenddrinkplaats van een aantal karbouwen uit een nabijgelegen kampong. Terwijl de dieren zich in de modder verdrongen, maakten wij ons met ons nachtverblijf uit de voeten. Een eind verder vonden wij een halfvermolmde prauw op de oever liggen. Mijn neef hanteerde de peddel, wij anderen moesten blijven hozen om te voorkomen dat het op vele plaatsen lekke schip zou zinken. Hangend over de rand zagen wij onder de oppervlakte in het donkere maar doorschijnende water een dicht-dooreengestregelde massa stengels en bladeren bewegen in de stroom. Onbekommerd om de gevaren dreven wij urenlang rond over het meer. De kleine golven en het loof van het bos op de oever tintelden in de ochtendglans. Toen wij honger kregen omdat de van huis meegenomen proviand op was, gingen wij naar een dessa in de buurt. Daar aten wij, hurkend bij een waroeng, rijst uit blad, rose en gele krakelingen uit maïs geperst, en zoet week brood.

Nooit vergeet ik dat gevoel van volkomen vrijheid, van opgenomen te zijn in een werkelijkheid zonder innerlijke tegenstrijdigheden. Het langzame lome leven op die open, plek in het oerwoud had de zorgeloosheid van planten. De vrouwen, die met slordig opgebonden haar in een hoog onder de oksels gewonden sarong de kipas heen en weer bewogen boven hun houtskool-komfoor, of kledingstukken aan het wassen waren bij de pantjoran achter de huizen, de spelende halfnaakte kinderen, de mannen die niet op de sawah werkten, waren slonzig en vuil, maar goedlachs en van een laconieke vriendelijkheid. De armoede en achterlijkheid van een dergelijke afgelegen kampong wekten noch onze ergernis, noch ons medelijden, om de eenvoudige reden dat wij die niet zagen, of in ieder geval niet als een misstand voelden.

Wij bleven niet langer dan een jaar in Bandoeng. Mijn vader werd weer overgeplaatst, naar Buiteozorg ditmaal. Hier hing nog iets van de sfeer van het vroegere Indië, waar we in Bandoeng niet of nauwelijks mee in aanraking waren gekomen. De beschaduwde lanen in de omgeving van het paleis van de Gouverneur Generaal, het veld bij de kazerne, het station met bijbehorend plein, deden denken aan de foto's op ouderwetse prentbriefkaarten, anno 1900.

Het huis waar wij zouden wonen, lag ook in een van die oude wijken, met aan weerszijden van de slokan langs de weg in bonte afwisseling warongs en bilikhuizen achter heggen en groepen pisangbomen, en Europese woningen, voor het grootste deel ouderwetse, witgepleisterde. Een tuin van ongekende afmetingen gaf aan ‘Villa Verona’ de allure van een landgoed; wij hadden op het erf een met kippengaas omheinde hertenkamp waarin twee of drie gevlekte kantjils onder de bomen rondliepen, een lege volière, groot genoeg voor een paar roofvogels, konijnenhokken, een vervallen tennisbaan en een muziektent in het genre dat men in België een kiosk noemt. Dit alles overtrof mijn stoutste verwachtingen: de spel-mogelijkheden schenen onbegrensd.

Op de avond van onze aankomst gingen wij in familieverband naar de bioscoop, vermoedelijk om tijdelijk te ontsnappen aan de kistenrommel in het kale, naar verse calcarium en flit stinkende huis. De bioscoop was een langwerpige loods aan het einde van onze straat; op het voorplein van roodachtige aangestampte aarde, stonden staketsels met aanplakbiljetten in schrille kleuren. In het voorprogramma werden de eerste sprekende films vertoond: een trein kwam stampend en fluitend aanrijden, soldaten speelden marsmuziek, een Spaanse schone zong bij de gitaar. Het inlandse publiek reageerde met oorverdovend opgetogen gejoel, wij in onze ‘loge’ - roodfluwelen stoelen uit tempo doeloe achter een bilik-balustrade - waren daarentegen sprakeloos over de - wonderen van de techniek.

In Buitenzorg deed ik toelatingsexamen. Ik geloof niet dat deze school - evenmin trouwens als die in Bandoeng - zich in enigerlei opzicht onderscheidde van soortgelijke onderwijsinstellingen in Nederland. Dezelfde banken, dezelfde platen aan de muur (Luther voor de Rijksdag te Worms, In het Klooster, Floris V door de edelen vermoord, Bonifacius predikt het Christendom), dezelfde onderwijzers, dezelfde lessen. Omdat het maken van vrije opstellen mijn lievelingsvak was, herinner ik mij nog het afgrijzen waarmee ik de wekelijkse opgave van een onderwerp aanhoorde: vertel met eigen woorden de inhoud na van... en dan volgden de beproefde vaderlandse schoolvoorbeelden, het verhaal van de beer op het uithangbord, of van de

kommies, of het vers ‘dat als een nachtkaaars uitgaat’ van Laurillard: 't Was een dag van grote hitte, en de lucht was drukkend zwaar...

Met de beste wil van de wereld kan ik mij van de maanden op die school doorgebracht niets anders meer voor de geest halen dan de dagelijkse speurtochten in het speelkwartier naar de kleine scherpe pitjes die men door een blaaspijpje in de nek van de voorburen in de klas kon schieten, en de gezichten van twee Franse kinderen, die elke ochtend in een auto van him vaders onderneming gereden kwamen. De jongen droeg zijn blond krullend haar halflang, als een meisje, zijn zusje, even tener en bleek als hij, had altijd op haar schouder een heel klein aapje zitten, zijn ketting was aan haar armband vastgemaakt. In de stilte van het lokaal hoorden wij boven het gekras van de pennen het zachte vogelachtige gepiep van het diertje, aan weerszijden van zijn gezichtje stonden gele haarpluimen uit, zijn oogjes schitterden als kralen.

Het blanco vlak in mijn geheugen waar het de Lagere School-jaren betreft schijnt mij een eenvoudig geval van verdringing. De leerstof interesseerde mij niet in het minst, het langdurige stilzitten in een lokaal zonder boeiende bezigheden vond ik een straf. Hoe ik ook zoek naar beelden van die omgeving en dat werk (ik was tenslotte zes uur per dag op school), ik weet er niets meer van. Des te meer herinner ik mij van het eigen leven thuis, van de warme middaguren met boek en tekenschrift in mijn kamer, van het spelen in de tuin, tussen de pisangbomen achter in de hertenkamp, of op de gescheurde en gedeeltelijk verzakte cementen vloer van de tennisbaan, waar nu eens hier, dan weer daar een stroom mieren zich snel van het ene gat naar het andere verplaatste. Ik had een vertaling van Georg Ebers' historische roman *Eine Aegyptische Königstochter* in handen gekregen Het slot, waar de heldin aan de Nijl geofferd wordt, maakte diepe indruk op mij. Maandenlang was dit spel favoriet: gehuld in slepende lappen met een bloemenkrans op het hoofd, daalde ik onder het uitspreken van een bijpassende monoloog langzaam neer in de grote stenen waterbak in de badkamer, om daar tenslotte als een tweede Ophelia in rond te drijven. Daar het streng verboden was het water waar de andere huisgenoten nog mee moesten srammen te gebruiken,

deed ik dit bij voorkeur in het stilste uur van de middagrust, met de deur van de badkamer op het haakje.

De genoegens van ons eigen erf en van de eenzame verkleedpartijen verbleekten toen wij de Plantentuin ontdekt hadden. Temidden van die rijkdom van tropische gewassen scheen iedere verbeelding werkelijkheid te kunnen worden. Het wandelen door die doolhof van paden en lanen, het lezen van de latijnse namen op de bordjes bij planten en bomen bevredigde al gauw niet meer. Zelfs het aquarium, het natuur-historische museum met het walvis-skelet, en het honderd-jarige Hollandse kerkhof (zerken en kruisen tussen vochtige donkere struiken in het oudste, meest schaduwrijke deel van de Plantentuin) boden op den duur minder attracties dan onze tochten, met een zwerm buurkinderen en een wasmand vol verkleed-materiaal naar de als bos aangelegde terreinen achter het paleis van de Gouverneur-Generaal. Er kwamen daar minder wandelaars en minder oppassers. Uitgedost in bonte lappen gaven wij ons met hart en ziel over aan de verrukkingen van het doen alsof. Nooit vergeet ik die uren, in dat op zichzelf al fantastische woud van uitgezochte exotische boomsoorten, gerangschikt als een décor; onder het loot tintelde het zonlicht op gras en struiken, in de lucht hing een sterke geur van in de warmte vol ontloken bloemen. Tussen het groen en in de met grote keien bezaaide droge bedding van de Tjiliwoeng, die op die plek door de Plantentuin stroomde, renden wij heen en weer, op blote voeten, met sluiers en mantels behangen, die in de wind fladderden, met mutsen en kronen op, soms schrijlings op een stok, ons paard, dat wij hoorbaar lieten draven, tjeplàk, tjeplàk, tjeplàk.

Ik weet nog goed, hoe ik eens, tijdens een dergelijk spel, een eind van de anderen vandaan op een open plek tussen de bomen, plotseling overweldigd werd door een gevoel, hevig als pijn; omdat de tijd voorbijging, omdat deze middaggloed, dit glorieuze spel niet zouden duren; de dag, het bos, het samenzijn met de anderen waren onuitputtelijk, bevatten oneindig veel meer mogelijkheden dan ik kon opnemen en verwerken, ik was tot berstens toe vol van dit alles, en nog had ik er niet genoeg van, nooit - de zon zou ondergaan voor ik mij zat gespeeld had.

Omstreeks die tijd hadden de lichamelijke veranderingen plaats waardoor ik mij bewust werd van het feit dat ik een meisje was. Ik had - tenminste, zo scheen het mij toe - over deze dingen nog nooit gehoord, laat staan nagedacht; mijn leven was zo vervuld van spel en droom en liefhebberijen, dat ik doof en blind voorbijgegaan moet zijn aan wat er toch naar alle waarschijnlijkheid in mijn omgeving betreffende 'the facts of life' merkbaar was. Straattaferelen, gesprekken op school, tekeningen op muren, lectuur, die de kennis van een kind op dit gebied plegen te vergroten, hadden op mij blijkbaar niet de minste indruk gemaakt. Kinderen die al jong goed op de hoogte zijn leven. òf in een omgeving waar vrijmoedig over alles gesproken wordt òf zijn door wat zij heimelijk gehoord en gezien hebben al geprikkeld om zelf op onderzoek uit te gaan. Ik was niet nieuwsgierig, stellig niet uit aangeboren braafheid, maar misschien uit onbewuste angst. Het is mogelijk dat de schroom van mijn ouders waar het deze dingen betreft, de oorzaak was van mijn onschuld. Of echter in die 'onschuld' zich een werkelijk niet-weten of de wens om voor onwetend aangezien te worden manifesteerde, kan ik niet meer achterhalen. Voorzover ik nu kinderen ken, lijkt het eerste mij onwaarschijnlijk. Er is geloof ik geen kind, of het is zich - met of zonder begeleidende schuldgevoelens - wel bewust van bepaalde ervaringen en gedachten. Bovendien: in welke voedingsbodem wortelden mijn angstdromen en verbeeldingen?

De plotselinge confrontatie met de natuur verliep schijnbaar zonder stoornis, in een sfeer van liefderijke en enigszins plechtige zorg thuis. Er kwam een boekje bij te pas, met de gebruikelijke poëtische verhalen over bijen en bloemen, die ik belachelijk en stroperig vond en waar ik mij innerlijk tegen verzette, ongeveer zoals ik mij jaren tevoren ontoegankelijk had gemaakt voor de natuurlyriek van de dames van het Zondagsklasje. Ik wilde er geen woord meer over horen. Mijn moeder borg het boekje weer weg. Daarna werd het delicate onderwerp als afgedaan beschouwd.

In werkelijkheid was de schok veel groter. Tegen de maandelijks terugkerende hevige krampen, die mij tot bedrust en in mijn ogen smadelijke voorzichtigheid dwongen, hielp geen doktersrecept. Ik

voelde mij erdoor tot een uitzonderingspositie veroordeeld. Ieder inzicht in deze allesbehalve zeldzame situatie ontbrak. Ik verafschuwde uit de grond van mijn hart het vrouw-zijn omdat het dergelijke kwellingen met zich meebracht.

Waarschijnlijk-voorzover ik nuin staat ben te begrijpen wat er bij die overgang naar de puberteit verdrongen werd en waarom - lag de zaak juist andersom. Ik wilde geen meisje zijn, misschien omdat ik onbewust vreesde dat dit een remming zou betekenen.

De tijd van spelen was voorbij, voorgoed. Zoals het vaak gaat, werkte plotseling alles tegen. Vriendjes en vriendinnetjes verhuisden, of hadden geen zin meer in de verkleedpartijen, of hun ouders vonden het niet goed, of het huiswerk in de periode voor het toelatingsexamen was er schuld aan. Misschien wilde ik zelf niet, zeker is, dat ik meer dan ooit tevoren mijn heil zocht in eenzame spelen en liefhebberijen.

Wanneer ik terugkijk op mijn kinderjaren valt mij het regelmatig ritme op van dat schommelen tussen eenzelligheid en de behoefte aan saamhorigheid. Keerde ik mij naar buiten toe dan volgde na verloop van tijd onherroepelijk een vervreemding van de anderen die ik had gezocht. Ik besepte dat er eigenlijk maar twee mogelijkheden bestonden in de verhouding tot een groep: men moest in die groep opgaan, als een kameleon de kleur van de omgeving aannemen, of, vrijwillig of niet, optreden als aanvoerder, maatstaf, overheersend en daarom bindend element. Voor het één was ik te veel mijzelf, voor het ander miste ik de nodige eerbied. De consequentie van deze instelling was, dat ik binnen kortere of langere tijd niet meer 'meedeed'; de kinderen die van nature volgelingen waren en voor wie als hoogste belang gold zich in niets van het groepsgemiddelde te onderscheiden, bekeken mij met wantrouwen, de geboren 'leiders' zagen in mij een gevaar en handelden dienovereenkomstig door mij van de activiteiten uit te sluiten.

Zeven

DE zonnige zomermiddagen met die bedrieglijke glans van vrijheid en welbehagen, wanneer de bakstenen achtergevels van het huizenblok rozerood glanzen in het heldere licht, de bloemen en heesters in de segmenten grond die wij stadsbewoners tuinen noemen, met getintel van loof en kleurige kelken bewegen in de zoele wind, uit de open ramen geur van verse koffie, radio-muziek komt aanwaaien, on de balkons de zonzonaanbidders voor- en achteroverogestrekt in de roerloze houding die religieuze trance suggereert, met alle poriën van hun huid de gloed opzuigen, witte wolkenveren luchtig gepenseeld schijnen op de transparante mooiweershemel.

Mijn kinderen dansen naakt op en neer in twee teilen met water, de druppels spatten fonkelend over het gras en de rozen. De teilen zijn beurtelings zwembassins, zeeën, en schepen die naar Afrika varen. De beweeglijke lichaampjes - cherubijn-mollig het kleintje, tot de lenige slankheid van het schoolkind uitgroeïend de oudste - glanzen honingbruin. Nooit meer kan ik deze dag, deze warmte, dit licht nog eens zo ondergaan als zij: de gloed van groen en rood, de ruimte rondom tot berstens toe gevuld met dingen en kleuren en geluiden, die aanstormende zee van fenomenen, heel dat onbekende, eindeloze, dat al druppelsgewijs begint door te dringen, binnen te vloeien in de duikerklok van hun argeloosheid.

De kinderen zijn oneindig veel directer dan wij verbonden met die raadselachtige stroom leven, zij bezitten niet of nauwelijks het vermogen tot afweer, beheersen, verwerken van wat er in hen binnen-

vloeit. Wie een kind onbevangen zonder enig vooroordeel tracht gade te slaan, moet wel altijd opnieuw getroffen worden door die graad van directheid, on-vermengdheid, waarmee de snel om en om wentelende kaleidoscoop van bewustzijnstoestanden in hun nog niet op *vasthouden*, op 'ik'-zijn ingesteld wezen waarneembaar is. Zij staan onwetend, naïef, hulpeloos open, nu eens een en al lichamelijke: pijn en honger en dorst en slaap, dan weer bezeten door emoties: begeerte, afgunst, drift en spijt, stormachtig verdriet, angst, schuldgevoel, verwachting, intens plezier, of zij gaan volkomen op in illusies en verbeeldingen; slechts sporadisch worstelen zij met de kiem van een keuze, een gedachte, het allereerste begin van geestelijke zelf-werkzaamheid. Wat kan opvoeden ooit anders zijn dan dit proces stimuleren? Wat kunnen wij, in die zin, anders voor onze kinderen doen dan hun zoveel als het in onze macht ligt de gelegenheid geven op het niveau van hun leeftijd en aanleg voor zichzelf de *werkelijkheid* te ontdekken? Wij moeten het hun niet nodeloos moeilijk maken door hen te omringen met schijn, namaak, façades. Er is maar één manier waarop wij de kinderen kunnen helpen: door onophoudelijke arbeid aan eigen innerlijke waarachtigheid.

Alle tekenen wijzen erop dat wat de creatieve mens van deze tijd boven alles bezighoudt, *dit* is: hoe de kunst haar bevrijdende functie te hergeven, hoe haar weer te doen zijn een aansporing tot hulp-middel *bij* het beleven van een katharsis. *Dit* inzicht overheerst: de noodzakelijke taak van afbreken, ontluisteren, aan de kaak stellen, om der wille van de waarheid, is vervuld. Er is op die weg geen verdergaan mogelijk zonder dat onherstelbare schade wordt berokkend aan de meest wezenlijke vitale kracht van de menselijke geest. Alles kan men, met vrucht, ontbinden en uitrafelen, maar de splitsing van de laatste, kleinste éénheid, de kern, leidt onherroepelijk tot algehele vernietiging. Dit geldt, al bewezen, voor de materie, hoe veel groter nog zijn de gevaren van die drang tot ontleden en delen voor de uiterst kwetsbare tegenvoeter van de stof: geest.

De slinger heeft het punt van de verst mogelijke uitzwaai bereikt. De spanningen worden geremd door de zwaartekracht. *Dit* is ons

lot; te leven op het tijdstip van de omzwaai, op dat kritieke punt vóór de richting verandert - daar waar de aandrift van een vroegere periode omslaat in haar tegendeel, dat reeds voorvoelde, en in de vertraging van het laatste opzwaai-moment als verlossing gewenste élan van de tegenbeweging. Moeten wij onze plaats bepalen, dan hier, in dat ene ademloze ogenblik (tè geladen met herinnering áán en verwachting ván vaart om een rustpunt te mogen heten) dat het rythme van ‘the swing of the pendulum’ markeert.

Nu in de ware zin van het woord *progressief* te zijn: bereid tot, voorbereid op die duik méé met de slinger door het golfdal van een nieuwe uitzwaai, een huiveringwekkend vreemde sensatie, want immers dwars tegen de draad, de richting van het vroeger aanvaarde en ervarene in.

Balancerend op de golftop worden wij geconfronteerd met het weidse panorama van de opgave die ons wacht: uit splinters een eenheid te herstellen, het her en der verstrooide te rangschikken en te bundelen, een andere orde, een nieuwe synthese te vormen op grond van onze waarnemingen uit het tijdperk van chaos en analyse.

Van nu at aan geldt het voor de mens te zijn: gelovig, zij het ook zonder ‘God’. Want geloven is die neiging tot constructie, die energie van geest en hart, die nooit eindigende bereidheid tot bewust leven, die drang uit de overstelpende veelheid en verscheidenheid een éénheid, uit kracht en tegenkracht een evenwicht te scheppen. Bij de gratie van *dit* willen is de mens waarachtig mens in de periode van de komende slingerzwaai, zoals hij in de era van de tegenbeweging de waardigheid van zijn staat alleen kon ophouden door het doden van het afgeleefde, het delen en versplinteren van het noodlottig verstarde.

Dit zich altijd bewust zijn: deel te hebben aan dat rythme, die levende adem-beweging van al wat is, adem kenbaar in tijd en ruimte, in geest en stof, van het raadselachtig functioneren van het allerkleinste organisme tot het krimpen en uitzerten van het heelal toe.

Het universele principe van uitzetten en weer samenkrimpen, van de ademhaling van al het bestaande: ook waarneembaar in de steeds wisselende tendens tot collectiviteit en individualiteit zowel in de mens-

als-enkeling als in de *mensheid*. Alle stadia van dit proces zijn op aard. voortdurend naast elkaar aanwezig. Het overgaan van het ene uiterste naar het andere, het onophoudelijk van richting veranderen, met als begeleidend verschijnselen nooit eindigende onrust en beroering. Misschien is die drang de wereld als massa te beleven een noodzakelijke beweging, de onvermijdelijke periodieke reactie op de splitsing in allerindividueelste individualiteit. Misschien verlangen mens en mensheid soms in alle vezels naar de bevrediging van het massa-zijn, waar-door de ijlheid zal worden opgeheven, het evenwicht tijdelijk hersteld - totdat ook in die toestand oververzadiging intreedt en individualiteit weer als het ware, het nastrevenswaardige wordt ervaren.

De mens bevindt zich altijd op de tweesprong, voor de keuze, gepijnigd door een verlangen naar harmonie dat hij niet weet te duiden, tussen individueel en collectief leven. Hem kan het een noch het ander ooit bevredigen, want hij is zowel één als *allen*. Hij is nooit van het besef van deze onlust verlost.

Wat mij te doen staat, is mijzelf geleidelijk distanciëren van iedere ‘schijn-werkelijkheid’, dat dichte weefsel van duizend en een innerlijke en uiterlijke dingen dat wij gemeenlijk bedoelen wanneer wij spreken van ‘de wereld’ en ‘het leven’, alles waarin men zo graag de werkelijkheid wil zien, omdat het voor de hand ligt, en omdat het aanvaarden van deze praemisse ons schijnt te vrijwaren voor het moeizame, blinde verdertasten in onbekende duisternis. *Dit* moet ik van dag tot dag ontdekken en mij eigen maken: dat deze zogenaamde realiteit, waaraan wij geloven als aan een vertrouwd bezit, een oeroud erfgoed, iets wezenlijks dat blijft wanneer alle andere illusies ons begeven, op de keper beschouwd óók valt onder de categorie van ‘the stuff that dreams are made of’.

Tragiek van het lot van de mens: dat hij juist uit hoofde van zijn mens-zijn levenslang zowel vastzit aan die schijn-werkelijkheid als onophoudelijk bewust of onbewust verlangt naar een andere *in*, achter of bóven haar verborgen waarheid. Wat kan tragischer zijn dan die vrijwillige knechtschap in dienst van dat ongrijpbare, onzichtbare, imaginaire en toch zo huiveringwekkend reëel schijnende,

reusachtige complex van stelsels en organisaties, gebruiken, wetten, voorschriften en conventies en religies, een toren van Babel, in laag boven laag opgetrokken uit het niets door de om zingeving worstelenpe menselijke geest?

Wat geeft zin aan het naakte lichamelijke bestaan, wanneer de mens heeft afgerekend met de schijn-werkelijkheid van zijn toren van Babel? Misschien de moed en de eerlijkheid, om zonder die schijn-werkelijkheid te durven leven, in het volle besef van eigen onvermogen om van wat *is* ooit méér te kunnen waarnemen dan bepaald wordt door het feit van ons mens-zijn. Zoeken naar een menswaardig klimaat om in te bestaan, naar de ‘oprecht’-heid, die, letterlijk en figuurlijk, de mens bepaalt.

Het probleem: in deze tijd bewust te kiezen vóór de mens, vóór werk, voedsel, veiligheid en geestelijke vrijheid voor iedereen, zonder zich over te leveren aan de beperkingen en eenzijdigheid van een politieke partij. Gelovig te zijn, zonder een ‘geloof’ te belijden. Te verlangen naar helderheid van ziel en orde, zonder de fascistische domme afschuw voor ‘ontwortelden’ te delen. Vrije uitingen van creativiteit te eisen, zonder de scepsis te laten varen ten aanzien van de vormeloosheid en onbeheertheid die aan zovele voortbrengselen van hedendaagse kunst het karakter van oplichterij of infantiele zelfbevrediging geven. Respect en waardering te voelen voor bepaalde vormen van traditie, voor de stijl en de houding die veel conservatiefs eigen zijn, zonder evenwel ooit te vergeten hoeveel verblinding en egoïsme en gebrek aan waarachtig sumpatheïen verbonden kan zijn aan deze geestesgesteldheid. Waakzaam te staan tegenover Vrijmetselarij en Rotary, Oxford-groep en Christian Science, Vegetarisme en Rein Leven, Theosofie en Rozenkruisers, en iedere andere ‘beweging’-geworden menselijke poging tot zingeving, zonder te ontkennen dat in elk systeem, elke leer, voor het individu de weg tot bewust-ording kan beginnen. Kortom, als een koorddanser te balanceren tussen waan en niets, tussen leugen en verblinding, op het streepsmalle vlak van de waarachtigheid.

Niets ter wereld heeft meer macht dan het geschreven woord. De schrijvers, die het woord laden met de ferventie van hun persoonlijkheid, zouden zich dubbel bewust moeten zijn van hun verantwoordelijkheid. In een gesprek, een debat op het niveau van een uiteenzetting van mens tot mens, kan men het zich veroorloven te polemiseren, te generaliseren, eenzijdig te zijn, toegespitste meningen te verkondigen, met vuur iets te verdedigen waaraan men de dag tevoren niet geloofde en dat men de volgende dag misschien loochenen zal. Het gesproken woord is vluchtig - iedereen weet dat. Wat geschreven staat heeft hogere pretenties. Mocht de auteur het willen vergeten, zijn werk zal hem er steeds aan herinneren, hem letterlijk aan zijn woord houden.

Wij leven in een tijd waarin de noodzaak tot vormgeving van dag tot dag dwingender wordt. Het bewust-zijn hiervan betekent nog geen inzicht, en waar het vermogen tot kiezen, samenvatten en handelen, tot creatief leven, ontbreekt, zoeken de gistende krachten een uitweg langs doodlopende paden. De noodzakelijke reactie tegen de verregaande, in een gevaar ontwaardende, deling, splitsing en analyse van alle dingen onder de zon, uit zich op een niet minder angstaanjagende wijze, als een groeiende neiging tot orthodoxie, massavorming tegen wil en dank, samenklontering in groepen, klieken, met eigen codes en taboes. Dit verschijnsel is niet anders dan een gevolg van de alom toenemende drang eigen onzekerheid en angst voor de toenemende ijllheid te ontvluchten in de beschermende nabijheid van vele gelijkgezinden. 'Niet slim maar sterk (in aantal).' Het vereist in onze dagen, op de grens van de omzwaai, een bijna bovenmenselijke moed en wilskracht om geestelijk onafhankelijk te blijven. In aanleg vrije en zelfstandige persoonlijkheden bezwijken keer op keer voor het lokkende vooruitzicht van geborgen te zijn binnen de orde van een bepaalde groep, een bepaald systeem.

Het is verbijsterend te zien, hoe denkende individuen, na kortere of langere weerstand, vrijwillig of onder dwang, de geestelijke onafhankelijkheid prijsgeven, omdat de slogan van onze tijd 'kleur bekennen of vogelvrij verklaard worden' hun gevoel van zekerheid aantast.

Men kan niet op huisbezoek gaan, of op markt en straathoeken vanaf een zeepkistje de mensen toeschreeuwen dat homo sapiens geen

kostbaarder bezit heeft dan de rede; dat de enige kracht die oorlog en ellende en hel en dood overwinnen kan, besloten, ligt binnen het eigen kleine schedeldak. Maar daar blijft het geschreven woord. Een auteur die in zijn werk propaganda maakt, polemiseert, afbreekt of ophemelt binnen de beperkingen van een geloof of politieke partij, een maatschappelijke groep of welk stelsel ook, onderschat de ernst van wat hij doet. Zijn pen is een werktuig in dienst van massa-vorming, hij ijvert voor de abdicatie van de rede, al zijn goede wil, zijn idealisme, zijn honnêteté, kunnen dat niet verhinderen. Hij miskent de meest essentiële verplichting van het schrijverschap: het verlangen naar geestelijke zelfstandigheid te wekken of aan te wakkeren, en (dit is de tour de force die met het meesterschap wordt beloond) in zijn werk aanschouwelijk te maken dat in de mens die vrijheid en zelfstandigheid voorwaarde, waarborg zijn voor de liefde tot de naaste en het besef van menselijke eenheid.

De schrijver moet angst en twijfel niet vergroten, maar evenmin schijn-zekerheden bieden. Leugens ontmaskeren, maar er geen halve waarheden voor in de plaats geven. In de enig goede zin van het woord *af-zijdig* zijn van de mêlée, maar hartstochtelijk altijd en overal partij kiezen vóór de menselijke waardigheid. Dat betekent: waak-zaam zijn. Vrij blijven. Strijden tegen wat de mens verlaagt, dat is alles wat de rede remt of vernietigt. Strijden vóór 'la dignité intellectuelle du prochain' (Jean Rostand).

Hoe dat begrip 'rede' te definiëren, dat toch niet identiek is met 'verstand' of 'intellect'? Rede: het vermogen van de mens om de wereld, de werkelijkheid, zowel die *binnen* als *buiten* hem, te onderzoeken, de resultaten van dat onderzoek te verwerken en er gevolg-trekkingen uit te maken; 'het vermogen zowel tot logica als metaphysica', zoals de Zwitserse filosoof Driesch het noemt, die er aan toevoegt dat deze meest superieure vorm waarin de 'ratio' zich kan uiten in iedereen in min of meer sterke mate aanwezig moet zijn, aangezien anders de mens niet zou kunnen leven.

Een aspect van de zogenaamde 'experimentele' kunst: dat hier vorm

gegeven schijnt te worden aan het bewuste of onbewuste inzicht dat de waarheid pas bereikbaar is door middel van een volkomen omkeren, opwoelen van het tot nog toe als werkelijk aanvaarde; dat er een poging wordt gedaan de grenzen van die onbevredigende werkelijkheid van ons te doorbreken en contact te krijgen met die ruimte in de mens die men enerzijds als onder-bewust anderzijds als bovennatuurlijk pleegt aan te duiden, en die men strikt genomen eigenlijk niet tot het ‘gewone’ menselijke leven rekent.

Credo quia absurdum. De mens moet zich door een zône van schijnbare on-zinnigheid heenworstelen om te komen binnen de grenzen van het ervaringsgebied dat het ons al vertrouwde terrein afrondt tot vollediger werkelijkheid.

‘Er bestaat een graad van bewust begrijpen die lijnrecht tegengesteld is aan wat wij gewoonlijk redelijk noemen.’ (Sebastiaan Franck) ‘Wat wij gewoonlijk redelijk noemen’: zinspeling op een veelverbreid misverstand. Voor ons is rede al te vaak synoniem met intellect, wij weten niet of willen niet weten van haar even wezenlijk bestanddeel, de contemplatie, het vermogen op te gaan in een onvergelijkbaar andere orde.

Vaak schijnt het mij toe dat men de experimentele poëzie, waar de woorden losgemaakt worden van hun ‘redelijke’ schikking en betekenis, zou kunnen zien als een van de vele mogelijkheden tot manifestatie van die drang om op de een of andere manier contact te krijgen met de *vollediger* werkelijkheid. Het traditionele wordt afgewezen, als uiting van schijn-werkelijkheid, van de wereld van verblinding zowel door materie als door illusie.

Het experiment is hier verzet tegen de traditie (en óók tegen de verkeerd begrepen rede); het is een teken van de behoefte tot groei. Maar wanneer het conflict ontaardt in een louter formele aangelegenheid, is het op grond daarvan zèlf al weer een bijdrage tot de schijn-werkelijkheid. Het leven is er uit. Het is een uiterst fascinerende bezigheid te speuren naar het dode of beslist niet levensvatbare in het experiment en naar de vitale elementen in het traditionele. Wat men tenslotte aan weerskanten aan groeimogelijkheden overhoudt, vertoont een veel grotere verwantschap dan men, afgaande op de vorm, en het verschil

in uitdrukkingmiddelen, aanvankelijk zou denken. De oppositie is in die gevallen slechts schijnbaar.

De strijd tussen experiment en traditie is het waarneembaar worden van een ander, groter, essentiëler conflict.

De volgende uitspraak van Herakleitos (met betrekking tot de Pythia die op haar drievoet boven de magische dampen in vervoering de waarheid zowel ontvangt als doorgeeft, zij het dan ook veelal in raadseltaal, die de toehoorder niet dan met inspanning in de menselijke ‘werkelijkheid’ transponeert) zou in zekere zin het credo van de experimentele dichters kunnen zijn: ‘Sibylle met uitzinnigen mond on-gelachen en on-geblankette en on-geparfumeerde woorden zeggend, reikt met haar stem door duizend jaren, dank zij den God’.

De experimentele dichters noteren de gemoedstoestanden, de oneindige verscheidenheid van ‘ik’-instellingen. maar ook de chaos van het *nog niet of niet méér* ‘ik’-zijn zij brengen het bonte materiaal onder woorden, maar willekeurig; er zijn immers x mogelijkheden van combinaties van beelden en associaties denkbaar. Zij wantrouwen het rangschikken, de bewuste keuze, de constructie, de gebondenheid, als *schijnwerkelijkheid*, of in ieder geval als aanloop tot de slechte weg.

De experimentele kunst: een reactie tegen de ‘rede’, ‘de harde zelfzuchtige rationaliteit van de economisch-technische werkelijkheid’ (Prof. H.J. Pos), en verzet tegen de sentimentele cultus van het Hoge en Schone die een dekmantel kan zijn voor levensangst, onverdraagzaamheid, eigenbelang.

Ook de experimentele poëzie: een poging om een *nieuwe* werkelijkheid weer te geven. Pas in de volste zin van het woord ‘experimenteel’, dáár waar zij de uiting is van een oprechte worsteling om het tot nog toe schijnbaar on-uitsprekelijke onder woorden te brengen.

‘Hij die aan de rede haar verstandelijkheid verwijt, helpt mee om de dualiteit te verergeren die het noodlot van ons Europa is. Hij bereikt daarmee, terwijl hij moest opkomen voor de ziel, voor het geestelijke en hogere, dat de technische nationaliteit, waartoe zijn verwerpend oordeel de rede versmalt, nog heerszuchtiger, egoïstischer en brutaler,

en zijn eigen spiritualiteit nog machtelozer en onwerkelijker wordt. Alleen de hernieuwde ontmoeting van rationaliteit en spiritualiteit zal de scheur van het West-Europese leven kunnen herstellen.’ (Prof. H.J. Pos)

Het verlangen die scheur te dichten schijnt mij ten grondslag te liggen aan veel wat wij ‘experimenteel’ noemen. Het maakt er de kracht van uit. Waar die drang in sterke mate aanwezig is, doorstraalt zij het stamelen en razen, de ‘war’-taal waarin het aan ‘rede’ en ‘gezwijmel’ vijandige bewustzijn van de dichter in kwestie zich uit, met een gloed van onmiskenbare waarachtigheid. Die warmte, die noch begrijpen, noch esthetische bevrediging bij de lezer garandeert, en evenmin stichtend en leerzaam werkt, is vooralsnog, geloof ik, in dit stadium van tasten en verkennen de enige maatstaf, en kan alleen worden waargenomen door wie zelf ‘bezeten door de daimoon’ zoekend op weg is naar een werkelijkheid, door wie zich volledig open durft stellen, de doorbraak van oude afweer-mechanismen niet schuwt, door wie in het stromend-zijn, in de uitbreiding van zijn werkelijkheid-ad-infinitum zijn heil ziet.

Als men zich echter met ziel en zaligheid overgeeft aan het experiment als zodanig, het middel voor het doel houdt, en, gevangen in wéér een dogma, al het naar de vorm niet-experimentele, of niet op het experiment gelijkende met de term formalisme doodverft, dreigt een nieuw gevaar. De weg naar de vrijheid zal een doodlopende straat blijken te zijn.

Het enige criterium: of zich in het werk openbaart een drang tot bundelen van de *levende*, dat is groeikracht bevattende elementen zowel in de rede als in de ziel, zowel van de tastbare als van de uit hersen-spinsels bestaande menselijke werkelijkheid, ‘Tezamen heeft het zin, versplinterd leidt het tot niets.’ (Lao Tse)

Acht

Ik vermoed dat mijn vaders overplaatsing naar Batavia, na een zo kort verblijf in Buitezorg, te maken had met het feit dat ik naar de middelbare school moest. Ik had natuurlijk spoorstudent kunnen worden: een uur heen en een uur terug met de Dòdòl Depok Expresse, zoals de trein in die tijd door de reizende schooljeugd werd genoemd. Mijn ouders kozen de andere mogelijkheid: verhuizen.

Zo kwamen wij terug in mijn geboortestad, waar ik - het zes maanden-intermezzo van het verlof niet meegerekend - tot na mijn eindexamen zou blijven. In de loop van die zeven of acht jaar veranderden wij nogal eens van woonwijk, het verhuizen zat ons blijkbaar in het bloed, misschien werd het in het algemeen ook wel als een welkome afwisseling in de dagelijkse sleur beschouwd. Van een oude buurt trokken wij naar een nieuwe, om tenslotte terecht te komen in een omgeving waar de ruimte en de bomen-schaduw van een vroegere tijd verenigd waren met modern comfort.

Maar wat deden de huizen ertoe? De onregelmatige reeks kamers en galerijen op Kebon Sirih met dat enigszins verwilderde achtererf, beplant met djeroek- en pisangbomen, en het grasveld vóór, door een verzakt, witgepleisterd muurtje gescheiden van de schaduwrijke weg; of het nieuwe, symmetrisch gebouwde hoekhuis op de Grisséweg, toen de uiterste rand van de stad (aan de andere kant van het kanaal dat parallel liep aan de straat, strekte zich open terrein uit tot aan de horizon), beknopt en helder, met glas in lood-ruitjes en geglazuurde tegels; of de zeldzame étagewoning in de Kramatlaan, waar wij 'net als in Holland' een trap op moesten naar de slaapkamers. Vanaf

het balkon kon men over het dichte groen van struiken en heggen kijken tot ver in de tuinen van zij- en overburen; de laan liep dood aan de oever van de kali, daarachter lag een van de grootste kampoengs van de stad onder hoog geboomte.

De omgeving veranderde, het leven thuis niet. De bekende voorwerpen hadden een andere plaats, waren anders geschikt, maar de totaalindruk bleef dezelfde. Waar wij ook woonden, altijd schenen de uren buiten schooltijd gevuld volgens een bepaald schema: de lijnen van ieders individuele gericht-zijn samengevoegd tot een herkenbaar patroon. Altijd het beeld van mijn ouders, lezend bij de theetafel in de voorgalerij, of ieder afzonderlijk verdiept in eigen werkzaamheden, die zich voor anderen hoofdzakelijk manifesteerden in geluid: het gerikketik van mijn vaders schrijfmachine, de klanken die mijn moeder aan de vleugel ontlokte; voorzover mijn broer en ik niet in onze eigen kamers huiswerk maakten, of bezig waren met liefhebberijen - *hij* met treinen en loden soldaten en met verzamelingen van vliegtuig- en autoplaatjes, later ook met postzegels, *ik* met schrijf- en tekengerei - zaten wij óók voor, dwars in een stoel, met de benen over een van de zijleuningen en een boek op schoot. Wij hielden niet van thee, wij dronken stroop of aer djeroek, met een brok ijs erin. In die jaren gingen wij, behalve voor onze dagelijkse tocht naar het zwembad, 's middags zelden van huis. Ik herinner me niet ooit neiging te hebben gevoeld mee te rijden met de troepen jongens en meisjes die tot na zonsondergang op de fiets rondzwierven door de lanen aan de rand van de stad, of in het winkelcentrum over Passar Baroe, om ijs te eten bij de Chinees of bij een van de vele ijshuisjes in de woonbuurten; zonder die opgeschoten kinderen, gillend en lachend achter elkaar of in rijen naast elkaar rijdend, handig manoeuvrerend met de fietsen, trachtend, elkaar te 'sikatten', was het beeld van de straten in de namiddag niet volledig.

Wij gingen school op de Carpentier Alting Stichting, kortweg CAS genoemd, eigenlijk een complex van scholen, in de loop van dertig of veertig jaar gegroeid rondom het oorspronkelijke gebouw, een groot oud-Indisch woonhuis, waar in de tijd die ik mij herinneren kan, een

internaat voor meisjes gevestigd was. Op het terrein lagen een Lagere School, een Lyceum, een vijfjarige en naar ik meen ook een driejarige HBS. De meisjes-leerlingen van de CAS waren op de dagen van de gymnastiekles te herkennen aan de voorgeschreven uniform, witte bloes en helderblauwe plooirok; wie voor het eerst op school kwam, kreeg terstond een gestencilde beschrijving van dit model mee naar huis. Het heette in de wandeling CAS-pak, en werd ook gedragen bij alle gelegenheden waar de school vertegenwoordigd door een groep of in haar geheel officieel aanwezig was: bij excursies en sportwedstrijden en bij de jeugdmanifestaties op het Koningsplein ter ere van de 31ste Augustus (alle kinderen van Batavia, met oranje getooid, schoolsgewijze in vakken opgesteld rondom het bamboeplatform van waar af het in koor zingen van vaderlandse liederen, respectievelijk in het nederlands, maleis en chinees, werd gedirigeerd).

Een gedeelte van de CAS lag op een terrein aan het Koningsplein, een andere afdeling was te bereiken via Gang Batoe, een doodlopende steeg tussen hoge witte tuinmuren. De school kon bogen op één gebouw met verdieping, de andere lokalen waren in rijen of in de vorm van een rechthoek gerangschikt, met betegelde overdekte galerijen langs de open zijde van de klassen. Hier liepen in het vrije kwartier de meeste leerlingen hun brood te eten; op het erf was weinig schaduw, van het met grint bestrooide gedeelte rondom de fietsenhokken steeg de hitte trillend omhoog, de kale grasvelden werden overdag alleen gebruikt op de uren dat wij in plaats van gymnastiekoefeningen in de pendoppo 'buiten' hadden, dwz kastie, rounders of kiepers, of een dergelijk spel met bal en slaghout.

Het jaar rond, dag in dag uit, tussen de gewitte wanden, met uitzicht op een stuk tuin aan de andere kant van de galerij: de droge aarde, de struiken, schitterend in de zon. Geluiden uit de eigen klas en andere lokalen, duidelijk hoorbaar omdat er geen afsluitende muren waren: het kraken van banken, het gepiep van een stuk krijt op het bord, de stem van een leraar, gelach, gedempt geroezemoes, de galm van voetstappen op de tegels. Buiten waren tuinlui aan het vegen. In de regentijd heerste grijze schemer; de ene wolkbreuk volgde op de andere, het erf stond blank, dikke waterstralen gutsten onophoude-

lijk uit de afvoerpijpen boven de galerij, de regen hing als een beweeglijk gordijn tussen hemel en aarde. Wij zaten met licht aan in de klas; toch zagen we, tijdens onweersbuien, de wereld buiten secondenlang helwit in het bliksemlicht; de klap daarna ging nagenoeg verloren in het dreunen van de regen op de zinken daken.

De klasgenoten, de leraren - stemmen en gezichten, na twintig jaar nog vertrouwd als een levend deel van het nu en hier. De lagere klassen vormden een éénheid, niet alleen omdat saamhorigheid binnen een bepaald groepsverband sterk spreekt tot twaalf- en dertienjarigen, maar vermoedelijk ook omdat er tengevolge van het grote aantal leerlingen voor de eerste drie leerjaren verschillende parallelklassen waren ingericht, hetgeen aanleiding gaf tot onderlinge rivaliteit. Proefwerken, sportprestaties, 'loltrappers' en 'mooie kippen' werden tegen elkaar uitgespeeld door 1a, 1b, 1c. Er heerste een stemming van vijandigheid en onderdrukte opwinding, die zich in het vrije kwartier en bij het uitgaan van de school uitte in opstootjes bij de fietsenhokken en in gang Batoe, met debatten, schermutselingen of een uitwisseling van opschepperijen en quasi-ernstig gemeente beledigingen en scheldwoorden. Ook buiten de schooluren bepaalden wij ons in vriendschappen en gemeenschappelijke activiteit in het algemeen tot klasgenoten. In gesprekken markeerde de toevoeging aan een naam van klasse-cijfer en letter de vreemdheid: niet een van ons. Jongens en meisjes uit de eigen klas werden bij achter- of bijnaam genoemd, Visser, de Boer, Kepala (een jongen met een groot hoofd), ik heette natuurlijk Konijn. Hoewel ik niet thuishoorde in de kern, maar meer aan de periferie van deze klas-gemeenschap (ik had nooit meer dan één vriendin tegelijk, die ik dan nog niet zelden deelde met andere meisjes) herinner ik mij die periode van de eerste drie middelbare-schooljaren als een tijd boordevol stimulerend samen-zijn met leeftijdgenoten. Het fietsen naar en van school, met lange omwegen, omdat er zoveel te bepraten viel, het wandelen in de pauze, gedragen door die uiterlijk en innerlijk waarneembare stroom van school-leven (de verhouding tot bepaalde leraren, gebeurtenissen in de klas, confidenties en nieuws), het gemeenschappelijke zwemmen (voorzover er niet voor een wedstrijd getraind of waterpolo gespeeld werd, urenlang

bij-elkaar-klitten op de kant of in het zonnebad, met alleen zo nu en dan wanneer wij behoefte aan afkoeling voelden, een duik), het ieder jaar weerkerend genot van in een groep zonder ouderlijk toezicht naar de Pasar Gambir te mogen (waar we de stands links lieten liggen om zonder aarzeling het meegekregen geld te gaan opmaken bij de zweefen draaimolens, in de lachspiegel tent of de doolhof of in de showkramen met hula-hula girls, vuureters, monsters en zeemeerminnen).

Dan de school-escursies, gewoonlijk onder leiding van de meest populaire leraren en leraressen, warm en vermoeiend, maar onvergetelijk; naar de benedenstad (het oude stadhuis met archieven op zolder, het fort, de Portugese kerk - koperen kaarsenkronen in een lichte ruimte -, de woning van de Gouverneurs Generaal uit de Compagniestijd - *binnen* zeventiende-eeuwse meubels, land- en zeekaarten, porselein, een vergeelde globe, en ingelijste perkamenten, *buiten* een formele 'Franse' tuin -, het hoofd van Pieter Both, witgekalkt als de muur waarop het aan een speer vastgestoken stond); naar de eilanden (Onrust, Purmerend, Edam, Hoorn, dichtbegroeid, omvat door wit schitterend zandstrand, boeiend om de verlatenheid, de resten uit het verleden: een oud bolwerk met half-ingestorte gangen vol ongedierte, slangen, woekerplanten; een kerkhof met verwilderde graven, op de scheefgezakte kruisen, geschonden zerken, namen en jaartallen sprekend als evenzoveel levensgeschiedenissen, kolonisten van de voorhoede, telkens weer na een verblijf van luttele maanden aan de 'koorts' bezweken, mannen, vrouwen, kleine kinderen de een na de ander, en nu twee-, driehonderd jaar of langer al grond geworden); naar Krakatau, een reis van een dag, met de hele CAS (voor zonsopgang al in de vervelozige wagons van een voor die tocht afgehuurde trein door Bantam, met meer aandacht voor onze eigen koorzang bij banjo-muziek - *Oh Mono!* en *Stormy Weather* - en voor de in overvloed rondgereikte flesjes spuitwater, dan voor het landschap in de geelrose glans van de dageraad; aan de steiger van Merak de boot, een oud passagiersschip van de Paketvaart; in de schaduw van de tegen de zonnegloed boven de dekken gespannen zeilen bij spel en zang en erwtensoeop - zeldzame tractatie -, eensgezindheid zonder vete of vooroordeel; tenslotte het doel van de tocht,

indrukwekkend oprijzend uit de zee in middagloed: de naakte met zwart puin bedekte kegel van de vulkaan-; wanneer de volgende uitbarsting?)

De schoolfeesten, in het versierde gymnastieklokaal (de jongens en meisjes uit de lagere klassen, die niet dansen konden, op zijn paasbest uitgedost, angstvallig kunne bij kunne, in de luwte van het podium waar de band speelde, met onderdrukt gelach nieuwsgierig de danskunst en de flirt van de groten bespiedend, en in de pauzen glijbaan spelend op de met talk bestrooide vloer).

Verliefd zijn was een min of meer verplichte gemoedstoestand. ‘Op wie ben jij?’ luidde de vraag die iedere nieuweling vrijwel onmiddellijk werd gesteld. Genegenheid hoefde volstrekt niet wederkerig te zijn; ander contact met de uitverkorene dan kijken uit de verte, andere reacties dan een passieve hounding of van rich afbijten wanneer men ‘met elkaar gepest’ werd, verwachtte niemand. Liefdesbetuigingen werden uitsluitend geduld in de vorm van plagerijen, briefjes (door de hele klas gelezen en van commentaar voorzien) of geheimzinnige St Nicolaas-cadeaux. Met zijn tweeën alléén fietsen, een gesprek onder vier ogen, ‘plakken’, een verstandhouding waar de groep niet bij betrokken was, golden als belachelijk, als een soort van verraad. De meisjes die ‘gingen’ met een jongen uit een hogere klas, lagen eruit.

Die tijd stond in het teken van tegenstrijdige emotionele spanningen op de grens van een nieuwe levensphase, tussen schroom en speelsheid en de kitteling van verwachting. Die lange tropische dagen tot berstens toe geladen met kleur en gloed, die warme nachten, brachten iets aan het gisten dat zich in een ander klimaat, een andere omgeving, misschien later geopenbaard zou hebben. Het heimelijke spieden naar een blik of een teken van belangstelling, de kinderlijke opwindning om een hart met letters, getekend op de bank of in een atlas, of om een briefje met de bekende streepjes-proef (van twee namen de gelijke letters doorhalen en dan aftellen: vriendschap, liefde, hartstocht, haat, helemaal niets...), de bitterzoete pijn van teleurstelling, dat alles moest wel plaats maken voor een dwingender, vrij wat minder speelse instelling. De jongens, met schaduw aan kin en bovenlip en onvaste

stemmen, met magere gebruide benen in witlinnen broeken die snel te krap en te kort werden, in shirts met opgerolde mouwen, de kraag aan de hals open; gebogen over het stuur van hun fietsen die zij beheersten als een deel van henzelf, langzaam of razend vlug scherend tussen het verkeer op de rijweg door - de meisjes, van vandaag op morgen rijpend, met prille rondingen, met iets ondefinieerbaar anders in de ogen, in het lachen, zich plotseling bewust van het effect van kleur en sieraad aan eigen lichaam, waren geen kinderen meer. De erotiek was het enig werkelijke voor ons, ook al durfden wij het onszelf of anderen niet toegeven. Ik zag de lessen op school, de wekelijkse voorstellingen en jeugdconcerten, de uitstapjes, iedere bijeenkomst met leeftijdgenoten, uitsluitend in het licht van mogelijke nieuwe ervaringen op dit gebied; altijd immers waren daar bepaalde jongens, wier belangstelling een gevoel van roes, wier onverschilligheid daarentegen intense onlust kon veroorzaken. Lectuur, film, gesprekken met andere meisjes vermeerderden de kennis en vergrootten tegelijkertijd de spanning. Hardhandige stoeipartijen in het zwembad, het naast elkaar zitten in de bioscoop, gezelschapsspelen waarbij alles draaide om zoenen, hielden ons bezig zodra wij in onze vrije tijd, bij sport of op een feestje, in een groep bij elkaar waren. Ik wilde nu ook naar dansles, en mocht lid worden van een tot dat doel door enkele ouders opgerichte club. Deze Zaterdagmiddag-gemeenschap verving voortaan het oude klas-verband. In de achtergalerij van de danslerares, tussen 'moderne' meubels met paarse en oranje kussens, schuifelden jongens en meisjes van allerlei leeftijden, uit verschillende klassen, met van inspanning verhitte gezichten en op elkaars voeten gerichte blik, onhandig rond op de tonen van gramfoonmuziek: foxtrott en tango en de onvermijdelijke engelse wals. Naarmate onze vaardigheid groter werd, kregen wij meer aandacht voor elkaar. De smeltende muziek van *Im Rosengarten von La Plata* en het dwingende rythme van *St Louis Blues* verenigden ons in een vrij wat boeiender belangengemeenschap dan die van het samen school-gaan. Eerst fietsten wij na afloop van de les in groepen naar huis, later vormden zich als bij stilzwijgende afspraak paren. Nog herinner ik mij levendig die gedenkwaardige ochtend, toen ik ontdekte dat de jongen die mij de

vorige Zaterdag van dansles naar huis had gebracht, op de hoek van de straat op mij stond te wachten, één been op de grond, het andere nonchalant slingerend over de stang van zijn fiets. Verlegen en zwijgend, beiden onder de indruk van de situatie, reden wij naast elkaar naar school. Om één uur vond ik hem weer bij de uitgang van het fietsenhok, alsof het nooit anders was geweest. Op de stille buitenwegen in de buurt van mijn huis begonnen wij te racen, zonder aanleiding of doel, met snelle zijdelingse blikken naar elkaar om te zien hoelang de ander het nog zou volhouden. Hij remde, door het voorwiel om te gooien en de benen op de grond te zetten, bij het tuinhek. Tot morgen. - Ik holde naar binnen, naar mijn kamer, en keek verwonderd in de spiegel. Ik heb een vriend, dacht ik opgewonden.

Toen de danslerares met verlof ging, verhuisde de club naar een ander instituut, dat in die tijd gold als *de* gelegenheid van Batavia. De directeur was een gezette, maar lenige Duitser. Hij gaf de lessen in zijn eigen woning, een groot oud-Indisch huis aan het Koningsplein, dat bijzonder duur was ingericht, met antiek meubilair en manshoge Japanse vazen. Wij werden er gewoonlijk door een assistente ontvangen in de achtergalerij; later, wanneer iedereen aanwezig was, verscheen Herr... zelf, in een licht shantung kostuum, met snelle elastische passen, terwijl hij zich zachtjes fluitend geaffaireerd in de handen wreef. Het meest Duits aan hem scheen mij toen niet zozeer zijn sterk accent als de manier waarop hij bij het lesgeven plotseling van een bijna overdreven operette-achtige hoffelijkheid kon overgaan in een bijterige commandotoon. De houding van de jongens corrigeerde hij door hen tijdens het dansen onverhoeds met de vuist of de vlakke hand tussen de schouderbladen of in de lendenen te slaan - zonder twijfel was dit burschikos bedoeld, maar het maakte de indruk, alsof hij bezig was vee op te drijven. De meisjes nodigde hij, fronsend, onder verwijtend hoofdschudden, met een gebaar van: laat mij dit maar eens even in orde maken, persoonlijk ten dans. Met ternauwernood merkbare spierdwang legde hij zijn wil op, leidde ons door de moeilijkste figuren. - Na... und? - vroeg hij daarna schourderophalend, terwijl hij ons weer naar de toekomstige partner schoof. Eens in de maand maakten wij na

afloop van de les queue voor zijn studeerkamer, om hem daar in een enveloppe het lesgeld te overhandigen. Hij zat aan een bureau ministre en schreef kwitanties uit. Achter hem, tussen zware portières, hing een schilderij: een man in een bruin hemd, die een band met hakenkruis om de bovenarm droeg; de man had een nors gezicht, een lok haar dwars over het voorhoofd, een vlek snor tussen neus en bovenlip. Het was het eerste portret van Hitler dat ik bewust zag. Wij stootten elkaar aan, onderdrukt lachend om de tempelsfeer in die schemerdonkere kamer vol pompeuze meubels als een filmdécor.

Wanneer ik mij rekenschap tracht te geven van de stemming die mijn meisjestijd bepaald heeft, dan vind ik in mijn herinnering een allesoverheersend gevoel, kenmerkend voor de gemoedsgesteldheid waarin ik de jaren 1930 tot 1938 heb doorgebracht: leven in een wereld die alleen voor mij bestond, in een droomsfeer, die als een regenboog, een fonkelende ring van Saturnus gespannen stond buiten de werkelijkheid. Toch wist ik wel, dat mijn leven niet het volledige was, ik gaf mij er ook zonder kennis van of inzicht in die werkelijkheid, wel rekenschap van dat andere dat lag te wachten buiten de grenzen van de lichtcirkel die zich met mij verplaatste waar ik ook stond of ging. Zonder het te willen zie ik me genoodzaakt dichterlijke beelden te kiezen voor dat isolement. Ik vermoedde dus andere werkelijkheden maar ik wist er niets van en had er geen verlangen naar. Er viel nog zoveel te beleven op die paradijselijke vluchtheuvel die mijn ouders voor zich en ons hadden opgeworpen midden in een wereld vol gevaar. Ik wilde pas weg uit mijn toverkring, toen ik alle mogelijkheden ervan had uitgeput. Ik doorbrak tenslotte de grens, niet bewust, uit eigen vrije verkiezing, maar uit bittere noodzaak, omdat ik uit mijn wereld groeide, omdat ik ruimte nodig had om te kunnen leven. Deze drang manifesteerde zich laat, tussen mijn twintigste en vijfentwintigste jaar, op een leeftijd dat de meeste andere mensen door schade en schande wijs geworden, zich de zeepbelkleuren, de bonte glans van hun jeugd nauwelijks meer kunnen of durven herinneren.

Met de danslessen begon een nieuwe periode. De vriendschappen met meisjes weken naar het tweede plan. Doordrenkt van literatuur

(Aart van der Leeuw, Couperus, van Schendel, Slauerhoff, Walter Scott, Zola, Balzac, Schiller en Goethe en Hebbel, Galsworthy, Sigrid Undset, kortom alles wat mij aan toegestane en verboden boeken in handen kwam), met mythen en sagen uit alle landen van de wereld, met ridderzeden en rokokogalanterie (uit de cultuurhistorische werken die ik verslond in onverzadiglijke nieuwsgierigheid naar détails van leven uit vroeger tijd), met de biografieën van schilders en componisten (de bibliotheek van de kunstkring was op dit gebied rijk voorzien, en men gaf mij daar mee wat ik wilde hebben, omdat ik met de kaart van mijn ouders kwam), met kunstgeschiedenis (tempels en paleizen, klederdrachten en gebruiksvoorwerpen van de dagen van Assurbanipal tot het Fin de Siècle), met dromerijen, muziek en fantasie, keerde ik mij boordevol ongeduld en verwachting naar het nieuwe lokkende aspect van het leven, dat vervulling, vervolmaking beloofde, de noodzakelijke afronding van alle andere ervaringen. Mijn vader en moeder lieten mij mijn gang gaan. Zij kenden de jongens in kwestie, vaak ook de betrokken ouders. Zij kantten zich niet tegen het samen fietsen, zwemmen en naar fuiven gaan. Zonder het in mij gestelde vertrouwen te beschamen, was ik toch vrij wat minder argeloos dan zij misschien dachten. Welk kind in de puberteitsjaren geeft zich onbevangen zoals het voelt en denkt? Het weet bewust of onbewust dat de ouders het rijpingsproces met gemengde gevoelens gadeslaan. Het duldt geen critiek, geen inbreuk op de eigen opvattingen en levenswijze, en is tegelijkertijd heimelijk beschaamd en verward om de nieuwe ervaringen en verlangens. Onder elkaar experimenterden wij met wat wij voor volwassen gedrag hielden, in tegenwoordigheid van onze ouders droegen wij het masker van kinderlijkheid dat ons zo goed paste omdat het eigenlijk nog een deel van onszelf was. De ouders waren gerust - zij wilden immers niets liever dan dat - en *wij* hadden onze verkenningen veilig gesteld.

Met de uitverkorene van het ogenblik in de gloed van de namiddag fietsen, en dan ergens zitten praten, praten, over leven en dood en God en liefde en kunst en wat al niet; naar de open terreinen aan de rand van de stad, buiten het gezicht van de een of andere kampoeng

en de inlandse kinderen die bij het geluid van stemmen op de weg nieuwsgierig kwamen toelopen, tussen het onkruid en de her en der verspreid liggende grote eementen ringen van een riool in aanbouw; of in het oude park midden in de stad, op de berm tegenover het monument met de leeuwen; of in een van de schaduwloze plantsoenen in de moderne wijk, waar de stenen banken onder nog maar schaars begroeide pergola's ternauwernood gelegenheid boden hand in hand te zitten. De ogen gericht houden op de silhouetten van bomen tegen de horizon, op de daken van de woonhuizen, of op de grond vlak voor onze eigen voeten, op dat raadselachtige wroeten van rode en zwarte mieren, torren en andere insecten onder het gras, maar tegelijkertijd intens zich bewust zijn van de nabijheid van de ander, van de geur van door de zon verwarmde haren en huid.

Naar de vioedbossen, voorbij de Pasar Ikan, op een Zondag of in de vakantie; tussen de bleke stammetjes door zagen wij de zee schitteren, er hing een sterke moerasgeur en de "wind voerde van de vismarkt achter ons een stank van trassi en ikan kering aan. Het was er broeierig en vol met muggen, dicht bij zee bewogen kleine krabben in de modder tussen de boomwortels. De plek was niet gunstig voor het voeren van amoureuze of diepzinnige gesprekken, maar lag tenminste een eind buiten de bewoonde wereld.

's Zondags, op de Jachtclub, de zwem- en zeilgelegenheid van Tandjong Priok, terwijl de volwassenen onder de bomen naast het clubhuis zaten en de kleinere kinderen op en neer sprongen in de bruine golven vlak bij het strand, samen in een kano, snel en gelijkmatig de peddels hanterend, verdwijnen in de richting van de visfuiken verderweg in zee. Het bootje lieten wij deinen langs zij de tussen stokken uitgespannen netten; het flitsen van zonlicht op het onrustige water deed pijn aan de ogen, en het was benauwd onder de badhanddoeken die wij als bescherming tegen de gloed over onze hoofden hadden gehangen, maar wij waren daar, een eind buiten de kust, ongestoord alléén.

De huisfuiwen ter ere van de verjaardagen van vrienden en vriendinnen, met spelletjes (sur qui? en pluisje blazen), stoelendans en charades; de schoolfeesten op de CAS, de Koning Willem III- of de Prins

Hendrik-school (de laatste twee waren HBS-en, met een groter aantal halfbloed-, Indonesische en Chinese leerlingen dan bij ons): in een met slingers en papieren vlaggetjes versierde pendoppo, binnen een ring van wanordelijk door elkaar geschoven stoelen en tafels, deinden de paren als een compacte massa op de jazz van 'Brown's Sugar Babies' of een andere bij de jeugd geliefde band; de toezichthoudende leraren zaten op een veilige afstand van de opstuvende talk en het gedreun van het slagwerk bij elkaar. Wie niet danste zoog door een rietje limonade uit een fles of lepelde snel-smeltend ijs uit kartonnen bekertjes, waarmee later de grond als bezaaid scheen.

Het was de tijd van de yo-yo-bevlieging; muurbloemen en al te schuchtere jongens lieten met meer of minder grote vaardigheid de bontgekleurde schijfjes op en neer schieten aan het touwtje. Erkende paren dansten vrijwel uitsluitend met elkaar, al naarmate hun durf inniger omstrengeld. Bij het verstrijken van de avond ging het decorum van gala steeds meer verloren, de stroken en linten van al die lichte lange japonnen hingen slap en verkreukeld neer, de corsages verwelkten, de jongens leden zwijgend in overhemd-met-boord en colbert. Denk ik terug aan die feesten, dan ruik ik weer die merkwaardige geur, een mengsel van odeur, haarvet en de scherpe lucht die de verbinding tussen zweet en stijfjel kenmerkt. Om een uur of tien kwam de fotograaf: jullie daar vóór op de grond zitten, jullie daar *achter* op de stoelen staan. Ik ging altijd met grote verwachtingen naar een dergelijke fuif; de voorpret overtrof echter verreweg de lang-verbeide uren zelf. Het warm en kleverig mee-hossen op de tonen van *Hold the Tiger of Alexanders Ragtime Band* (er was niet genoeg ruimte om behoorlijk te dansen), het fluiten en trappelen en instemmend mee-joelen met de jazz, lieten bij mij gewoonlijk een zeker gevoel van schaamte en teleurstelling achter. Er was een grens waar ik niet overheen kon. Ik kon maar tot aan een bepaald punt meedoen, daarna werd ik toeschouwer, buitenstaander. Beoordeeld vanuit deze gezichtshoek ontpopte mijn cavalier, de vriend en vertrouwde van fietstochten en gesprekken, zich soms tot mijn verbijstering in een volslagen onbekeade, verhit en uitgelaten, wiens woorden mij vreemd in de oren klonken. Er kwam als gevolg van een dergelijk feest niet zelden

een zeker element van vijandigheid in de verhouding. De wederzijdse toewijding maakte plaats voor een onrustig spel van aanval en verdediging, voor een elkaar tergen en vermijden uit moedwil of misverstand. Die geprikkeldheid waarvoor geen uitweg of oplossing bestond, leidde tot het einde van de ene, verhaastte het begin van een nieuwe vriendschap.

De jongenskamers, met wapentropen aan de muur, een boekenplank, een tafel waarop algebra-schrift en Grieks themaboek opengeslagen lagen om het doel van mijn komst voor eventuele indringers duidelijk te maken. Schouder aan schouder samen aandachtig een fotoalbum bekijken, een stuk schrijven voor de schoolkrant, platen op de gramfoon zetten. Ik herinner mij een middag in de binnengalerij van een huis waar iedereen scheen te slapen. De vrouw des huizes lag ziek in bed, een baboe zat met gesloten ogen geleund tegen de put in de achtertuin, de katjong lag languit met zijn topi op zijn gezicht in de schaduw onder een struik. Het was een uur of vier, de luiken van de ramen waren nog dicht. Wij zaten op een leren canapé in die schemerige learner; de radio stond aan. Eerst hadden wij er niet naar geluisterd, later konden wij niet anders, omdat het geluid ook uit de voorgalerijen van de buurhuizen naar buiten stroomde. Het was een uitzending uit Nederland, het ooggetuigeverslag van de begrafenis van koningin Emma. Terwijl op 17000 km afstand de rouwklokken beierden, stortte de jongen zijn hart uit: over de huwelijksmoeilijkheden van zijn ouders, over lichamelijke en geestelijke onrust en de kwelling van het alléén-zijn zonder hulp of raad van anderen. Tijdens onze dagelijkse hooggestemde gesprekken over gedichten, of parapsychologie, of over de composities van Chopin, en bij de haastige omhelzingen achter een deur of ergens buiten in de schaduw van een heg of een boom, had ik mij met een gevoel van trots en overmoed voorgoed kind-af gewaand, ook al gedroeg ik mij thuis en op school en in het algemeen in een groep uit een soort van verlegenheid en waarschijnlijk ook om het eigen heimelijke leven te camoufleren met opzettelijke kalverachtige nonchalance, jongensachtig onverschillig waar het uiterlijk en decorum betreft. De problemen van mijn vriend

kon noch durfde ik onder de ogen te zien, misschien omdat ik onbewust begreep dat ik daar de consequenties dan van zou moeten aanvaarden, dat wat tot nog toe spel geweest was ernst dreigde te worden. Ik trok mij verschrikt in mijzelf terug. Het beeld van die binnengalerij met de versleten leren fauteuils staat mij zo helder voor de geest als zat ik er nog, in een hoek van de bank, zinnend op middelen om zonder ‘gemeen’ te zijn een einde te maken aan een situatie waar ik geen raad mee wist. Tegen de bittere verwijten dat de halfheid en preutsheid van blanke meisjes zoals ik de jongens naar inlandse vrouwen dreven pantserde ik mij in kinderlijke koppigheid. Wij vonden onszelf tragisch, om onze jeugd, onze afhankelijkheid, ons gebrek aan inzicht en ervaring, omdat wij veroordeeld waren tot een zo langzaam, pijnlijk volwassen- worden.

Op school zat ik te dromen. Het enige dat mij interesseerde waren de lessen die de fantasie prikkelden of daar een beroep op deden, literatuur, tekenen, geschiedenis. Wis- en natuurkunde beschouwde ik als zinloze kwellingen, ik bracht er dan ook niet veel van terecht. De bekoring van het logische denken ontging mij te enenmale. De leraren en mijn vader, die mij er van trachtten te overtuigen dat dit een sleutel tot hoger inzicht kon zijn, hoorde ik met wantrouwen en onwil aan. Ik werd natuurlijk alpha. Bijzonder ijverig was ik niet, ook niet in de vakken waar ik van hield. Ik had een goed geheugen en een snel begrip voor dingen die mij belang inboezemden. Met een minimum aan werkelijke studie en een grote dosis aanpassingsvermogen kwam ik de schooljaren door; de lage cijfers voor exacte vakken konden dank zij achten en negens voor de rest niet catastrofaal worden. Opstellen maken en klassieke schrijvers vertalen deed ik daarentegen met een naar verhouding overgrote toewijding. Ik besteedde daar bij het huiswerk meer tijd aan dan aan alle andere vakken bij elkaar. In mijn kamer, 's middags of 's avonds, wanneer de larongs rondom de lamp snorden, om na een kort maar hevig leven in de lucht vleugelloos op mijn schrift te vallen, met mijn blote voeten behaaglijk gekromd om de dwarsbalk onder de tafel, met een glas ijswater vóór mij, terwijl door het wijdopenstaande raam de geluiden van de buurt

binnenstroomden, muziek, praten en lachen van de mensen op straat en in de tuinen, het roepen van ijs- en snoepventers, zat ik te broeden op de best denkbare weergave van een bepaalde versregel, niet alleen letterlijk, maar zo dat rythme en klankschoonheid behouden zouden blijven. Dit werk, ook al betrof het een fragmentje van tien regels, gaf mij bevrediging, zelfs nog meer dan het opstellen maken, waar ik altijd met hartstocht aan begon, maar tenslotte na eindeloos in klad en weer overschrijven, wanhopig een eindstreep onder zette. Ik kon alles beschrijven, maar wat ik eigenlijk *bedoelde* ontglipte mij op het moment zelf dat ik er woorden voor zocht. Het veranderde in mijn gedachten. Daarbij kwam nog het besef, zodra ik de dop van mijn vulpen afschroefde om te beginnen, dat alles om mij heen en in mijzelf mij onophoudelijk prikkelde tot vormgeving, door schrijven, tekenen of wat dan ook, maar dat ik niet bij machte was die chaos van het waargenomene te ordenen in een figuur, die er met de natuurgetrouwe copie, maar de essentie in de vorm van een gelijkenis van zou zijn.

Het leven van middelbare-scholier in een stad als Batavia was er een van betrekkelijke regelmaat en eentonigheid. Iedere ochtend om half zeven door de koelte, onder de hemel waarin de kleuren van de zonsopgang nog niet geheel waren verbleekt, naar de CAS. Na de lessen, om één uur, door de verblindende hitte van de voormiddag langs Pegangsaän en Tjikini naar het zwembad, te loom om baantjes te trekken of met een bal te spelen, slechts vervuld van de allesoverheersende behoefte de bezwete kleren uit te trekken en in het water te plonzen. Dan huiswaarts om te eten. Met een boek in bed. Baden. Huiswerk maken. De uren tot de avondmaaltijd met een vriend of vriendin, thuis, of op de fiets op straat. Soms gingen mijn broer en ik met mijn moeder mee, de stad in, als zij daar boodschappen te doen had; in een taxi reden wij naar het postkantoor, naar de grote Europese zaken op Noordwijk en Rijswijk, aan weerskanten van het kanaal, of naar Pasar Baroe, die bonte aaneenschakeling van winkels: de Bombay-toko's met rollen zijde en brokaat en gaas in alle kleuren van de regenboog opgestapeld in een schemerige ruimte waar boven de kasten en toonbanken geschilderd op stof en stroken papier afbeeldingen

hingen van duizend en één Hindoe-godheden; de Japanse speelgoeden snuisterijenbazaar, propvol poppen, vazen, spiegeltjes, beelden en papieren bloemen - er hing daar altijd een eigenaardige, zoete onaangename geur; de Chinese schoenmakers en zilversmeden en toekang-gigis, de laatste te herkennen aan hun uitchangborden, de dwarsdoorsnede van een menselijk hoofd, met gebit en omringend tandvlees realistisch gekleurd; de levensmiddelenwinkels en warenhuizen, zoals Toko de Zon; wanneer mijn moeder dáár inkopen deed, dronken mijn broer en ik de ene beker ijswater na de andere aan een electrisch gekoelde fontein, de speciale attractie van die zaak. Ik wachtte ook graag in een tweedehands-boekwinkel daar in de buurt; tussen de planken met stapels en rijen stoffige en veelal uit-elkaar-hangende banden had ik geen besef van tijd. Ik kwam er nooit met lege handen uit. Was mijn zakgeld op, dan zwichtte mijn moeder wel voor mijn smeekbeden. Verborgen achter romans van Ethel Dell en Marie Corelli vond ik allerlei begerlijke zaken: een serie uniforme deeltjes met de korte verhalen van Katherine Mansfield, de *Trois Contes* van Flaubert. Ethel Dell en consorten, hoe fascinerend ook soms door de plaatjes op de omslagen en de bij het doorbladeren in het oog vallende erotische passages, vond ik toch zonde van het geld, ik had ze waarschijnlijk ook niet mee naar huis durven nemen. Later was ik eens een tijdlang bevriend met een meisje die al deze en dergelijke boeken bezat; ik leende er een paar, in het geheim; zij leken op elkaar als druppels water, en waren mij al betrekkelijk gauw de poespas van het stiekem lezen niet waard. De zwoele sentimentaliteit werkte op mijn lachspieren, maar bezorgde mij geen hartkloppingen zoals de onbegrijpelijker maar subtielere en daarom waarschijnlijk verderfelijker Kitsch van *Alraune* van Ewers of *Fräulein Else* van Schnitzler, die ik bij toeval in handen had gekregen.

Behalve zo nu en dan naar de bioscoop of naar de Kunstkring en 's Zondags naar de Jachtclub, gingen wij in familieverband niet uit. Een enkele maal aten wij, bij wijze van tractatie, in de benedenstad bij de Chinees. Gezeten aan wankele tafeltjes op de veranda van de tweede of derde verdieping konden we tijdens het nuttigen van de maaltijd

uitkijken over de straten vol avonddrukte. Lange smalle uithangborden met Chinese letters hingen vertikaal langs de gevels van de huizen. Uit de warongs stroomde rossige lantaarnschijn, uit de winkels wit electrisch licht. Er dreef een lucht van carbid, walmende olie, vis en paardenmest. Inlands en Chinees publiek slenterde in dichte drommen over de trottoirs. Beneden naast het restaurant was een bioscoop; alle muren van het gebouw en van de aangrenzende huizen waren bedekt met aanplakbiljetten die woeste taferelen van achtervolging, moord en doodslag te zien gaven in schelle kleuren. Lichtreclames flitsten aan en uit boven de daken, Bayers Aspirin, de tijger van Obat Matjan.

Wanneer het wachten tussen twee gerechten lang duurde, hingen mijn broer en ik over de balustrade aan de binnenkant van het restaurant te kijken naar de keuken op debegane grond; daar in de diepte liepen de koks halfnaakt, glimmend van zweet, tussen de fornuizen en komforen heen en weer.

In de vacaties bet verblijf in de bergen, tochten te voet, te paard, door de uitgestrekte theetuinen op de hellingen, of hoger het oerwoud in, naar een waterval of een verborgen meer. Urenlang over steile paden klimmen door steeds schraler bos naar de naakte met steenbrokken en gruis bedekte top. In de koude wind daarboven uitzien over de ruige plooiën, de met schaduw gevulde kloven van het gebergte, het wazig geelgroen glanzende laagland verweg aan de horizon. Over de keien in een rivierbedding klimmen, tegen de stroom in, tot die zelfgekozen weg zo smal werd, dat men diep gebukt onder een tunnel van struikgewas door het heldere klaterende water moest waden. In de kille droppelmist hurken, aan de oever van de kom waarin een waterval donderend, schuimend neerstort, waar varens op de vochtige rots in de luchtstroom trillen, en een sterke geur van aarde, rottend hout en blad onder het welige groen blijft hangen. De regenbuien, wanneer een zee van mist de ravijnen kwam binnenstromen, het water van bomen en struiken droop, de paden veranderden in eentonig kabbelende modderbeken. De heldere lucht, de koelte van Tjitjalengka, Pengalengan, Sindanglaja. Het meer van Leles, en

dat verscholen tussen de bergkegels op de Poentjak-pas, het bosspark van Tjibodas, de dichte wouden op de hellingen van de Gedeh-Panggrango, de Salak, de Goentoer, de Malabar. Die namen roepen de herinnering op aan een beleven van de natuur, vol genot en kwelling tegelijkertijd, omdat ik het niet begreep, alleen onbewust onderging. De overdaad van groen, de verstrengeling, overwoekering, triomf en breideloze expansie van het meest vitale; de openbaring van een groeikracht die ook in *mij* was. Soms, alleen tussen bomen en planten, alleen met het ritselende ruisende onzichtbare leven tussen het loof en het gras en onder de stenen, rook ik aan de bast, nam de dikke zwarte aarde in de hand, kauwde ik verschillende soorten van bladeren, zat ik lang stil op een steen, in vruchteloze pogingen mijzelf één te voelen met een vorm van bestaan waarin de onrust, de spanning, de drang om uit te barsten niet geordend of ingetoomd hoefde te worden.

Eens werd ik door kennissen mee uit kamperen genomen. Wij brachten de nacht door in een tent op de top van een berg, boven de boomgrens. In de koude van de vroege ochtend zagen wij, in dekens gewikkeld, de sterrenbeelden een voor een verbleken, en de ruimte volstromen met daglicht. De zon schoof, voor zij zelf zichtbaar werd, immense stralenbundels als vingers tastend vooruit. In het oerwoud op de berghellingen begonnen tienduizend vogels tegelijk te zingen. Wij zaten met de zon op ons gezicht, maar de voet van de berg en de laagvlakte waren nog in schemer gehuld. Voor de afdaling was een steile kam gekozen, bij gebrek aan een pad moesten wij onszelf een weg banen. Met een kapmes in de hand waadde ik omlaag door het struikgewas van varens en slingerplanten. In het dichte schemerdonkere bos verloren wij elkaar herhaaldelijk uit het oog. Ik treuzelde met opzet om de gewaarwording van volkomen vrijheid des te sterker te ondergaan. Het urenlang vechten met het groen op de steile berghelling gaf mij een met niets anders te vergelijken bevrediging. Het zweet stroomde langs mijn gezicht, ik was van top tot teen met modder en vuil bedekt, en had mijn trainingspak aan talloze dorens opengehaald, maar ik leefde wild en adembenemend, met alle zintuigen, alle vezels van mijn lichaam.

Negen

HET rangschikken van de boeken, als altijd een fascinerende en ook verleidelijke bezigheid. Opruimen vergt niet zoveel tijd, maar het loopt in mijn geval meestal uit op doorbladeren en lezen. I.A. Richards, *Practical Criticism*, een boek dat ik zou willen hebben (de etikettes op de rug herinneren mij eraan dat het eigendom is van de onvolprezen Universiteitsbibliotheek en dus eerstdaags teruggebracht moet worden). In verband met dit vooruitzicht schijnt het mij nuttig het maken van aantekeningen bij de gedeelten die mij bij het lezen bijzonder getroffen hebben (repen krantenpapier tussen de bladzijden gestoken wijzen de weg) de voorrang te geven boven ander werk.

I.A. Richards heeft jaren geleden bij wijze van experiment dertien gedichten voorgelegd aan een aantal studenten in Engelse taal en letterkunde, met het verzoek over elk vers afzonderlijk een tot in details gemotiveerd oordeel te geven. Van de antwoorden die hij ontving (voornamelijk van in poëtische problemen geïnteresseerden) zijn er geen twee gelijk of zelfs maar enigszins op elkaar gelijkend qua waardering van vorm, inhoud, techniek, enz. Het kost moeite twee beoordelingen te vinden met ongeveer dezelfde interpretatie van de bedoeling van de dichter. De lectuur van deze kritische fragmenten verbluft en stemt tot nadenken: in het hartstochtelijke pro of contra, in de koel aesthetiserende beschouwing, de nuchtere ontleding, de onvetschillige afwijzing wordt niet in de eerste plaats het gedicht in quaestie met zijn merites en feilen, zijn poëtische en intellectuele eigenschappen maar vooral de geestesinstelling van de beoordelaar weerspiegeld. Tevens springt in het oog de Babylonische spraakver-

warring op het gebied van de vak-terminologie. Allen gebruiken dezelfde woorden maar bij ieder zijn die woorden een nuance anders in betekenis.

Het bovengenoemde experiment is voor Richards aanleiding geweest zich diepgaand bezig te houden met wezen en zin van de critiek. Hij gaat hierbij in het poneren van stellingen en trekken van conclusies en vooral bij het opwerpen van mogelijkheden, aanzienlijk veel verder dan men zou verwachten.

Citaten uit *Practical Criticism* van I.A. Richards:

‘Bijna ieder die wel eens geprobeerd heeft mondeling of schriftelijk een bepaald algemeen onderwerp uitvoerig en zo nauwgezet mogelijk te behandelen, heeft ruimschoots de gelegenheid tot het inzicht te komen dat het genoeg te kunnen zeggen wat men te zeggen heeft niet opweegt tegen de kwelling van zich rekenschap te moeten geven van de dingen die men volgens de toehoorder of lezer beweerd zou hebben. Deze bezwaren worden gewoonlijk haast traditioneel eer onder- dan overschat. Zij nemen in omvang toe naarmate onze pogingen tot intensieve communicatie menigvuldiger worden. Het schijnt van primair belang een middel te vinden om deze moeilijkheden te bezweren, of te omzeilen. Het is niet mogelijk aan het gevaar te ontsnappen door abstracte discussie te vermijden of door dergelijke kwesties aan specialisten over te laten. Waarschijnlijk zijn het vooral de specialisten die zich het meest te buiten gaan aan wederzijdse misverstanden. Een oplossing ligt evenmin in nauwkeuriger definitie van de algemeen gebruikelijke vaktermen en in een meer rigoureuze gebruik daarvan. Dit zou men de *militante* oplossing kunnen noemen van een probleem, dat berust op het feit dat het denkproces bij ieder mens op verschillende manier werkt. Deze methode moet falen, omdat men nooit anderen kan dwingen het eigen persoonlijke standpunt te aanvaarden. In het gunstigste (of juist minst gunstige) geval accepteren zij het schijnbaar.

De enige oplossing ligt in feite in tegengestelde richting, niet in strenger vasthouden aan een vastgestelde betekenis, maar in grotere soepelheid. De geest die van standpunt kan veranderen zonder de

koers te verliezen, die de winst van vroeger in ander verband opgedane ervaringen kan overbrengen in een voor hem volslagen nieuwe code; de geest, die snel en zonder verwarring of te grote inspanning naar de eis van dat overbrengen systematisch kan metamorfoser, is de geest van de toekomst.’

‘Maar deze veranderende (want immers levende) basis voor iedere reactie in de vorm van een oordeel, dwingt niet - gelijk misschien bepaalde intellectuele defaitisten, misleid door het woord “subjectief” zouden menen - tot een houding van agnosticisme of indifferentie. Iedere reactie is subjectief, in die zin, dat die is een psychische belevenis, bepaald door de behoeften en de achtergrond en inhoud van de menselijke geest in kwestie. Hieruit volgt niet dat die reacties kwalitatief gelijk zijn. Wij mogen ook wel aannemen dat wat voor het denken van de een “goed” is, nog niet juist hoeft te zijn voor het denken van een ander, in een andere toestand verkerend, met andere behoeften, en in een andere situatie. Desondanks blijft het fundamentele vraagstuk van “waarde” in hoge mate belangrijk. Maar het moet gesitueerd worden op een ander terrein. In plaats van het *schijnprobleem* van een waarde die inhaerent zou zijn aan de gedichten zèlf, zitten we met het werkelijke probleem van de relatieve waarde van verschillende geestestoestanden, van het aantal variëteiten van vormen en graden van “orde” in de persoonlijkheid.’

‘Orde’ betekent voor mij een zeer bepaalde onderlinge verhouding en wisselwerking van levende delen, organismen, *niet* het starre ondergeschikt zijn aan een beginsel dat onder alle omstandigheden onveranderlijk gehandhaafd moet blijven, niet zielloze *ordelijkheid*.

In de ver-volmaakte geest blijven geen chaos, geen, frustratie over. Waar de mens ten aanzien van het bereiken van een dergelijke perfectie nu eenmaal onherroepelijk te kort schiet (tengevolge van zijn aard en constitutie en van de levensomstandigheden waaraan hij is blootgesteld), bestaat er een neiging in hem te streven naar toenemende ordening, een streven dat resultaat heeft, wanneer het niet wordt geremd door lichamelijke stoornissen, zoals ziekte, of door een vast-

geroest-zijn in gewoonte, dat ieder zich-verder-ontwikkelen door middel van de ervaring onmogelijk maakt, of door gedachtencomplexen, zó geladen met emotie dat nieuwe “storende” ideeën geen kans krijgen, of doordat er een te losse, oppervlakkige samenhang bestaat tussen de eigen belangen en behoeften onderling (die oppervlakkigheid misschien het gevolg van energieverspilling op ander gebied) zodat er voor een streven naar ordening geen vaste ondergrond kan worden gevormd.

Dit streven zou dan noodzakelijk zijn, in de hierboven aangegeven zin, en in feite gebaseerd op de toestand van niet-evenwicht, die naar men veronderstelt, de oorzaak is van de biologische ontwikkeling. Die ontwikkeling schijnt bij de mens en zijn naaste verwanten onder de dieren voornamelijk te gaan in de richting van grotere gecompliceerdheid en fijnere differentiatie van reacties. Men kan zich zonder moeite voorstellen dat het organisme, door middel van die differentiatie, de spanningen waar het door het leven in een gedeeltelijk vreemde en vijandige omgeving aan blootgesteld is, tracht te verlichten. Maar één stap verder en men zou zich kunnen indenken dat het organisme ook streeft naar het opheffen van *innerlijke* spanning en druk, ontstaan als gevolg van deze van buitenaf opgelegde ontwikkeling. Een opnieuw “ordenen” van al die impulsen, met de bedoeling de mogelijke remmende en schadelijke onderlinge invloeden tot het minimum te beperken - dat zou de beste en eigenlijk meest “natuurlijke” vorm zijn waarin dat menselijke streven zich zou kunnen uiten.

Zulk een opnieuw-ordenen kan een gedeeltelijke zelf-vervolmaking zijn, tijdelijk en voorlopig, in een uitwendige wereld die voor het individu niet of nauwelijks verschilt van die hij altijd gekend heeft. Door een dergelijke zelf-vervolmaking zou de mens inderdaad een samensmelting van “uiterlijk” en “innerlijk” bereiken. De geest die in zichzelf een hogere mate van harmonie bezit, die zich bewust is van een innerlijke éénheid, reageert daardoor meer en nauwkeuriger op de buitenwereld.’

‘Is deze toestand gelijk aan wat Confucius in het Chung Yung (de Leer van Evenwicht en Harmonie) aanduidt wanneer hij spreekt van waar-

achtigheid (dit woord gekozen bij gebrek aan een Westers equivalent van de bedoelde term)? Waarachtigheid als \rshet begin en het einde van persoonlijkheid, het geheim van goed leven, de enige manier om goed te regeren, en om te komen tot een zo volledig mogelijke ontwikkeling van het eigen bewust-zijn, en dat van anderen.’ Wil dit zeggen dat vrijheid vrijheid tevoorschijn roept, dat diegenen die het meest zichzelf zijn, bewerkstelligen dat anderen in hun omgeving ook in grotere mate zichzelf worden? ‘Waarachtigheid is de weg des Hemels. Het verwerven van waarachtigheid is de weg der mensen.’ (Chu-ng Yung)

‘Waarachtigheid is datgene waardoor zelf-vervolmaking wordt bewerkstelligd. In de zelf-vervolmaking streeft de mens mede naar de vervolmaking van andere mensen en dingen.’

‘Naarmate de fijnere vezels en weefsels van onze gevoelstraditie verslappen in het algemene proces van uit-zetting en ontbinding dat zich binnen de menselijke gemeenschappen afspeelt, naarmate wij tot het inzicht komen hoe we door de stromingen van de moderne wetenschap en techniek worden meegevoerd naar diepten waar niet alleen wij doorsnee mensen maar ook de intellectuele reuzen grond verliezen, zullen wij in steeds toenemende mate behoefte hebben aan iedere denkbare vorm van houvast-gevende zelftucht. Wanneer we niet blindelings als een school vissen willen meezwemmen met de mode van de tijd, noch huiverend ons voelen verstarren van aangezicht tot aangezicht met de onvoorstelbare ingewikkeldheid van het bestaan, moeten we middelen vinden om gebruik te maken van het ons gegeven vermogen om te kiezen.’

‘De les die in het probleem van de “critiek” schuilt: bij het maken van een keuze hebben wij geen ander punt van uitgang, en geen andere maatstaf dan onszelf.’

‘De les die schuilt in het probleem van “ware” kunst, schijnt deze te zijn: wanneer wij daar iets van hebben begrepen in de mate waarin wij onszelf kunnen ordenen, hebben wij niets anders meer nodig.’

Citaten uit *Living Time* van Maurice Nicoll:

‘Teder hoger stadium van onszelf ligt in onszelf, en boven onszelf. Onder ons ligt wat wij al zijn, wat wij al gedaan hebben. Onder ons, achter ons, is de passieve overgave aan dingen, de inertie van het verleden, de gewoonten van jaren, en de passieve zintuiglijke instelling, ons geloof in een wereld van schijn en in de tijd als beweging. Zo bevinden wij ons voortdurend tussen twee tegenstrijdige krachten: de macht van dat wat verwezenlijkt en de macht van dat wat *niet* verwezenlijkt is, van wat wij zijn en geweest zijn en van wat wij zouden kunnen zijn. Want wat wij zouden kunnen zijn bestaat al, als een gevoel van onbevredigd zijn, van onlust, van onvolkomenheid, Wat wij zouden kunnen zijn ligt aan een nog onbetreden weg, die alleen de actieve geest kan vinden. Zo is er diep in het hart van de mens een probleem verborgen, dat op zo oneindig veel verschillende en ontoereikende manieren weergegeven en geformuleerd kan worden.’

‘De wereld, de “werkelijkheid”: een reeks van mogelijke geestelijke transformaties. Onze plaats in die werkelijkheid wordt bepaald door ons bewustzijn.’

‘De mens gaat telkens van de ene bewustzijnstoestand over in de andere. Wanneer hij zich in een bepaalde toestand bevindt, is die voor hem de werkelijkheid, en andere, vorige of mogelijkere volgende toestanden schijnen hem onwezenlijk als schaduwen. Wij zijn altijd in de een of andere bewustzijnstoestand, in de een of andere menselijke situatie. Die bestaan allemaal al, zijn allemaal reeds gegeven. Iedere mogelijke toestand is al volledig uitgewerkt. Maar wij kunnen dit niet op die manier waarnemen. Wij kunnen de situaties waarin wij dagelijks verkeren niet objectief beschouwen, in de zin van: “*Dit* is denken dat je verkeerd begrepen wordt, *dit* is iets verliezen dat grote waarde voor je heeft, *dit* is boos-zijn, *dit* is zelfbeklag, *dit* is anderen de schuld geven, *dit* is bedrogen worden,” enz. Wij beschikken niet over voldoende inzicht en ons vermogen om ons van de dingen los te maken is niet groot genoeg, wij herkennen de toestand dus niet, maar

wij *zijn* zelf die bewustzijnstoestand, en desondanks is die evenmin ons “ik” als de andere instellingen die samen onze psychische kaleidoscoop vormen. Het menselijke individu bestaat niet uit de som van alle situaties waarin zijn geest tijdelijk kan verkeren, maar omdat wij geen contact hebben met die eigen individualiteit, is datgene wat wij “ik” plegen te noemen eigenlijk niets anders dan die reeds bestaande toestand waar wij ons op het gegeven ogenblik toevallig in bevinden.

De individuele identiteit is eeuwig, dat wil zeggen: die staat buiten de tijd-als-beweging en wordt niet gevormd door al die tijdelijke “ik”-instellingen. Maar als een mens uit niets anders bestaat dan uit die reeks steeds veranderende bewustzijnstoestanden (waarbij inbegrepen de onbewuste imitatie van de waargenomen situaties van anderen), en wanneer hij dit alles houdt voor zijn “ik”, dan komt hij nooit toe aan een werkelijk bestaan-in-zichzelf. Hij handelt dan vanuit een bewustzijnstoestand, niet vanuit zichzelf. Hij gelooft dat die toestand zijn “ik” is, zonder te begrijpen dat er iets in hem bestaat dat wel degelijk van die toevallige tijdelijke bewustzijnstoestand onderscheiden moet worden en dat hij, ten aanzien van iedere situatie die zich in het leven voor kan doen, wel degelijk méér moet zijn dan alleen het bewustzijn van die situatie zonder meer.

Die bewustzijnstoestanden zullen onophoudelijk terugkeren in ons bestaan, tenzij wij ze herkennen, begrijpen en trachten op te nemen in een ander groter verband.’

‘De bewustzijnstoestand waarin men geneigd is het heelal te beschouwen als de schepping van een demon, is tenslotte ook maar een tijdelijke situatie, die men achter zich laat zodra men er het *stadium* in herkent, zodra men die toestand ziet in zijn ware gedaante.’

‘Wanneer iemand alle kanten van zichzelf zou kunnen waarnemen en kennen, wanneer een mens zich kon herinneren *wat* en *hoe* hij gisteren geweest was en dat gevoel, dat besef kon toepassen in zijn leven van vandaag, dan zou hij de ervaring opdoen, dat dit “geheel” worden, deze volledigheid, dit “all-round” zijn, in werkelijkheid Eén, “*ik*”- worden betekent.’

Citaten uit *Le Désirable et le Sublime* van Albert Caraco:

‘Wat buiten mijn onderscheidingsvermogen ligt, is juist daardoor in de gelegenheid mij te misleiden, en wat ik soms, even, vluchtig kan waarnemen, overtuigt mij er alleen des te méér van dat ik ook werkelijk bedrogen *word*. Hoe vind ik een middel om het onkenbare te vermijden en het on-ware te omzeilen? Buiten mij geen werkelijkheid en in mij dwaling en leugen. Dat is het tragische lot van de mens, daarom zoekt hij altijd een oplossing; maar er bestaat geen andere uitweg dan doorzetten, eeuwig volharden.’

‘De mens bezit geen hoger goed dan het leven, zonder dat is de rest zinloos. Desondanks hebben wij niet het recht over het leven een oordeel te vellen, kunnen wij niet anders dan het *ondergaan*. Wij vinden het heel gewoon om dit kostbare bezit (ook waar wij dit niet willen toegeven, beven wij van angst het te zullen verliezen) met een zekere geringschatting te behandelen, ermee te spelen, het stelselmatig te vernietigen en weg te werpen. Er wordt van ons verlangd dat wij onze eigen ondergang helpen bespoedigen en dat wij, zodra wij eens een keer buiten gevaar zijn, ons in blinde drang weer terughaasten naar onze voor het leven verderfelijke oogmerken; wij worden gedwongen het leven en niets dan het leven lief te hebben, en dat te tonen doordat wij ons vermenigvuldigen; het lief te hebben ten koste van onszelf en ondanks onszelf; om alles voor het leven op te offeren, tot schade van onze ziel. Er worden laagheden van ons geëist om het leven in stand te helpen houden; wie er te roekeloos mee omspringt wordt uitgestoten, maar een jaar later bestaat de kans dat ge als een outcast wordt beschouwd wanneer ge uw leven *niet* in de waagschaal durft stellen. Het ongeluk van de mens: dat hij zo *half* moet blijven en nooit het recht heeft zichzelf toe te behoren.’

‘Hoevelen van ons kunnen, vrij van verblinding of slavernij, zichzelf staande houden, hoevelen kunnen er waarachtig *leven*? Is het zo onbegrijpelijk dat de mens innerlijke kwellingen moet verduren als het inzicht in wat “zijn” eigenlijk is zijn hele wereld ondersteboven en keert?’

‘Ja, het heelal als toekomstig domein van de mens is onbegrensd. De mens kan er alleen bezit van nemen, naarmate hij het overwint, en er alleen boven uitstijgen op voorwaarde dat hij het meest ongemotiveerde in zichzelf leert bepalen. De mens en het heelal moeten elkaar wederkerig in wisselwerking veranderen, of in elkaar te gronde gaan.’

‘Niets verwachten en toch alles hopen, berusten in het “gewone” en toch het onmogelijke beproeven, de wereld in haar meest verschrikkelijke gedaante onder de ogen zien en toch geloven aan zielegrootheid en orde, dat is de instelling waaruit geboren wordt wat de naam wijsheid verdient.’

‘De ziel bezit de Rede die zichzelf vermeedert.’ ‘Na niet mij, maar de Rede gehoord te hebben, te zeggen: “Alles is E\’en”, is wijs.’

(Herakleitos)

‘Inzicht in het verloop van de Weg is mogelijk: ontwikkeling, groei uit zichzelf.’ ‘De Weg bevat, ondeelbaar en tegelijkertijd onverenigbaar, al het stoffelijke, en al wat gedacht kan worden, maar ook al het wezenlijke; en dat laatste berust bij de mens.’

(Lao Tse)

‘Weet je wat individualiteit is?’ ‘Nee.’ ‘Bewust willen. Je er van bewust zijn dat je een wil hebt en handelen kunt.’

(Katherine Mansfield, *Journal*)

‘De grote opgave waar onze tijd zich voor geplaatst ziet is zonder enige twijfel het weer aankweken en in ere herstellen van de wil.’

(Lionel Trilling, *The liberal magination*)

‘Wanhoop bestaat niet voor wie verder kijkt dan zijn eigen leven.’

(Maurice Nadeau)

‘In de toekomst zullen in ons denken het begrip “God” en het begrip “menselijke geest, menselijke creativiteit in al zijn uitingsvormen” één zijn.’

(W.B. Yeats)

‘God is in de wereld of nergens. Onophoudelijk gaat hij voort te scheppen, *in* ons en *rondom* ons. Voorzover de mens deel heeft aan dit scheppingsproces, heeft hij deel aan het “goddelijke”, aan God, en dat deel-hebben is zijn onsterfelijkheid. Dat brengt de vraag, of de mens-als-individu de dood van het lichaam zal overleven of niet, terug tot een kwestie van volmaakt ondergeschikt belang. Zijn ware bestemming als mede-schepper in het heelal schenkt hem waardigheid en grootheid.’

(Alfred North Whitehead)

‘In een toestand die van dag tot dag moeilijker te dragen valt, die van onze werkelijkheid niets over dreigt te laten, maar er toch niet in slaagt ons anders te maken dan wij van nature zijn, heeft de mens de voosheid van de droom-als-bevrediging doorzien en zich afgekeerd van een litteratuur, die zijn leven inhoud en even wicht wil geven met behulp van elementen, ontleend aan een denkbeeldig bestaan. Wij willen niet meer dat geschreven creatief werk ons surrogaat biedt; wat wij nodig hebben is een litteratuur met innerlijke kracht en waarachtigheid, die het ons mogelijk maakt door te dringen onder de oppervlakte van ons eigen leven: een heldere litteratuur, vol van die helderheid die het product is van een uitzonderlijke morele instelling, helderheid die niet meer van licht te onderscheiden is, helderheid die het meest wezenlijke van het leven, leven *puur* zou moeten zijn. In de tijd, waarin wij leven, groeit een schrijver slechts dan tot werkelijke grootheid, wanneer hij leert *mens* te worden. Het gaat er om uit het eigen *individuele* bestaan een instrument te vormen, waarmee men het *collectieve* bestaan kan verkennen en peilen. En men kan die uiterst moeilijke opgave alléén vervullen door de eigen individuele ervaring waarneembaar te maken in litteratuur.

(J. Bousquet)

‘Wanneer men geen enkele partij aanhangt, maakt men zich al gauw bij *alle* partijen verdacht. ‘Hij is niet één van de onzen, dus speelt hij onze tegenstanders in de kaart. Hij staat alleen, hij moet niéts van ons hebben, wij zullen maar doen alsof hij niet bestaat.’ Deze ‘straf’ is een van de meest eervolle onderscheidingen die een schrijver zich kan verwerven.’

(Marcel Arland)

Tien

Na mijn eindexamen stuurden mijn ouders mij alleen naar Holland terug om daar te gaan studeren. Als de dag van gisteren herinner ik mij het ogenblik van vertrek; de scheepsfluit loeide zoals ik dat zo dikwijls al had gehoord op een dergelijk moment, de strook water tussen het schip en de wal werd breder, de serpentes braken. Op de kade, tussen de andere wegbrengers, stonden mijn ouders. Ik zag hun wuivende gestalten kleiner en kleiner worden, en met hen de loodsen van Priok, de huizen op de achtergrond, en verder weg langs de kust de rijen palmen in een waas van middaghitte. Mijn broer die om het afscheid van thuis minder plotseling te maken, tot Medan met mij mee zou reizen, zei naast mij: Trek het je niet aan, nog twee jaar, dan komen wij ook. Ik huilde niet omdat ik mijn ouders en het land van mijn jeugd moest achterlaten, maar om de overrompelende zekerheid, waar ik niet over spreken kon, dat dit alles voorbij was, voorgoed. Java verdween achter de horizon, een donkere golvende lijn, ik zou er nooit terugkomen, het zou acht jaar duren voor ik mijn ouders terugzag.

Bij het aan het ontgroenen verbonden kruisvuur van vragen op het gebied van algemene ontwikkeling bleek zonneklaar, niet alleen voor de ouderejaars maar ook voor mijzelf, dat ik in maatschappelijk opzicht zo onmondig was als een pasgeboren kind. Ik kon alle maîtresses van Louis XV, alle opera's van Wagner, alle tragedies en blijspelen van Shakespeare in chronologische volgorde opnoemen, desgewenst de inhoud van het Ramayana, de Cuchulain-cyclus, of de Volsunga-

saga vertellen, ik had de kwatrijnen van Hafiz gelezen en Burckhardts *Die Renaissance in Italien*, geproefd van Plato en Tacitus, geroken aan Nietzsche en Schopenhauer, Ter Braak, Ortega y Gasset, Spengler en Ruskin om van nog meer pretentieuze pogingen maar te zwijgen, ik kende de zonnehymne van Achnaton uit het hoofd, driekwart van de muzieklitteratuur tussen Bach en Honegger had ik wel eens gehoord, men hoefde niet te proberen mij een Ingres voor een Delacroix, een Mantegna voor een Piero della Francesca te verkopen, maar ik wist geen enkele naam van een minister of van een Amsterdams gemeenteraadslid te noemen, van programma en streven van de belangrijkste politieke partijen had ik niet het flauwste begrip, de internationale problemen en verhoudingen waren voor mij een gesloten boek, van de meeste bekende Nederlandse instellingen, ondernemingen, verenigingen enz had ik nog nooit gehoord. Wat ik mogelijkwijs op school of thuis over deze en dergelijke dingen had opgevangen, was mijn ene oor in en het andere weer uitgegaan, omdat het in geen enkel verband stond tot de werkelijkheid waarin ik leefde. Ik had ook van huis uit geen maatschappelijke eerzucht meegekregen. Ik was in die overigens korte studietijd onmiddellijk bereid met overgave voor de een of andere festiviteit een stukje te schrijven, op het toneel een rol te vervullen, décors te schilderen, aan een voorstelling mee te doen, maar tot officiële functies, recipiëren, representeren, voelde ik mij volstrekt niet aangetrokken. Ik had geen enkele neiging om ‘maatschappij-in-het-klein’ te spelen, en alle bijbehorende formaliteiten nauwkeurig na te bootsen. Verreweg de meest waardevolle herinneringen aan die periode hebben betrekking op lange gesprekken onder vier ogen met deze of gene van mijn jaargenoten, of op bepaalde uitgangen in dispuut-verband, waar alle gewichtigheid vergeten werd en geen van ons iets anders wilde of kon schijnen dan zij was: geen kind meer, nog geen vrouw, op de grens van de volwassenheid, in een roes van levenslust tot iedere dwaasheid in staat. Ik moet denken aan een bacchantische rit op de fiets door het Vondelpark, omstreeks middernacht, nadat wij ergens in de Haarlemmerstraat een sappig volksstuk hadden gezien, met zijn tien of twaalven, door het dolle heen lachend en elkaar kolder toeschreeuwend, voorbij aan iedere mogelijk-

heid tot zelfbeheersing. Nog nooit had ik voordien, nooit meer heb ik daarna, zo gelachen, de reinigende en stimulerende kracht van werkelijk uitzinnige vrolijkheid zo bewust, zo hevig ondergaan.

Werkelijk studeren deed ik in die jaren slechts bij vlagen; ik werd volkomen in beslag genomen door een activiteit die ik oneindig veel boeiender en belangrijker vond: de wereld van de volwassenen, het leven in de maatschappij ontdekken. Dat vooralsnog het inzicht niet opwoog tegen de stortvloed van raadsels, dat verwarring en ontsteltenis de aangename verrassingen in frequentie en intensiteit verre overtroffen, schaadde mijn honger naar ervaringen niet, integendeel.

In de Meimaand van het jaar 1940 woonde ik alleen, als huisbewaarster in de flat van een dame die op reis was naar Griekenland. Ik hoorde de vliegtuigen boven mijn hoofd dreunen en zag 's nachts de lichtbundels van de schijnwerpers de zwarte hemel aftasten. Ik kwam het huis niet uit, ik zou ook niet geweten hebben waar ik heen had moeten gaan. In het zonnige lenteweer met die reuk van bloesems in de lucht schenen het bombardement van Rotterdam, de capitulatie en de consequenties daarvan ongerijmd.

Wat ik later met harde spijkerlaarzen aan door de straten zag stampen, op tanks en vrachtwagens voorbijrollen, waren voor mij niet in de eerste plaats de vertegenwoordigers van één bepaald vreemd vijandig volk, maar de personificatie van een universeel gevaar, van een mentaliteit die, in min of meer aangelengde vorm, waarneembaar was bij een groot deel van de mensen die ik kende of gekend had, ook - en dit was de bitterste maar tegelijkertijd waarschijnlijk de meest heilzame ervaring van alle - in mijzelf. Vanaf het ogenblik dat ik mij dit bewust werd, had ik gekozen, eens en voor altijd. Ik kwam in verzet, maar dit verzet gold vooral het gevaar in *mij*. Ik kweekte weerbaarheid, met mijn eigen on-geest, anti-geest als vijand nr 1. Naar het behoud van die instelling heb ik sindsdien voortdurend gestreefd.

Die Odyssee van huurkamer tot huurkamer ta de oorlogsjaren. Kamers aan de grachten, met uitzicht over het groenbruine water, een rij iepen, een brug, de gevels aan de overkant; woonde ik laag dan

zag ik spiegelende ramen en hoge stoepen, woonde ik hoog, dan keek ik uit over een voor het leven beneden onbekende wereld van trapgevels, stuc-ornamenten, beelden van dieren en allegorische figuren, jaartallen en gevelstenen; ik zag echter ook de stangen en stutten op de daken achter die pronkfaçades van pleisterwerk. Stille grachten, waar bladeren en papiersnippers dreven op het spiegelbeeld der huizen, grachten vol druk verkeer, met af en aan varende schuiten, het rinkelen van kettingen, het kletsen van kisten en vaten op de keien aan de kant, het dreunen van de drillboren van stratenmakers, de holle echo's onder de bruggen als er een schip door die tunnels kwam tuffen, karren op straat, de muziek van een draai-orgel, nu eens onder mijn raam, dan weer verder weg in een van de zijstegen. In de zomer die altijd en overal herkenbare geur van Amsterdam, de zwakke rottingslucht van grachtwater vermengd met de lucht van teer en rook. Duiven, bij mooi weer klapwiekend boven boomkronen en daken, en 's winters het gekrijs en pijlsnel voorbyscheren van hongerige meeuwen. Kerktorens, zichtbaar of onzichtbaar, maar altijd aanwezig in de klank van uurslag en klokkenspel. Ik herinner mij vooral een zonnige Septembermaand in het eerste jaar van de oorlog: bloemenschuiten in de gracht; na het optrekken van de ochtendmist bleef in de lucht heel de dag lang een ondefinieerbare geur hangen, een aankondiging van regen en ontbinding, al zeilden de wolken nog wit, van licht vervuld, door de hemel en was de vergeling van het loof nauwelijks begonnen. Vaak zat ik onder het omhooggeschoven raam in de vensterbaak te lezen, de reflex van het beweeglijke, door de zon beschenen water tintelde in een gewemel van licht- en schaduw-vlekken over mij en mijn boek; vóór de torenklok sloeg, speelde het carillon: O Nederland let op u saeck, de tijd en stond is daer...

Soms woonde ik in achterkamers, laag en donker, met een door dwarsbalken geschraagde zoldering, of met hoge ramen, en vol van helder koud licht uit het noorden, een uitzicht op platte en schuine daken, schoorstenen en antennes, duivenhokken, tuinen in de diepte (een lange smalle strook gras, een geschonden beeld of sier-urn, een bank, een onder klimop bedolven tuinhuis), en tuinen op balkon en dakplat (een rij geraniums in potten, gouden regen langs latwerk),

lijnen met wasgoed, stapels oudroest, dozen en lege flessen buiten een raam op een vergeten afdak, katten behoedzaam sluipend door de dakgoot; glimpen van kamers achter de ramen (een bed, een kast, een fornuis); in de zomer, wanneer alles openstond, de geluiden: radiomuziek, stemmen, het huilen van een kind, hamerslagen, op hout, het gerammel van keukengerei.

Het inwendige van al die pensions: de eendere verschaalde etenslucht in de gangen, het kaalgeworden zeil op de vloer, de visitekaartjes op de deuren, de kamers, met hun gordijnen van handweefstof voor raam en opklapbed, met een draperie boven de schoorsteenmantel, kamers vol vaalbruin, stoffig rood, verbleekt geel. Uit de kasten stroomde de geur van vroegere bewoners, de vloeren kraakten, door de dunne muren drongen hoorbaar maar niet verstaanbaar de stemmen van de burens; de maaltijden, opgediend in gebarsten bloemetjesservies: een rijtje boterhammen, een bokking, een vliedunne plak kaas, een kwakje jam - en de sla, de jus uit een pakje, het schijngenhakt, het puddinkje met synthetische frambozensaus. Eenzaam, eten, met een boek rechtop vóór mij op tafel. Was ik niet en pension dan at ik uit gemakzucht en voor de goedkoopte niet anders dan brood en alleen bij uitzondering warm in de stad, in een cafeteria, of in een van de vele studenteneethuizen waar men een knipkaart kon kopen. Een tijdlang woonde ik in een oud grachtenhuis met een keuken voor gemeenschappelijk gebruik, een keuken uit de negentiende eeuw, groot genoeg om er een dansfeest in te houden, leeg en kaal, met uitgestrekte vlakken marmeren aanrecht, een eeuwig druppelende kraan, een zwartgeblakerd fornuis. In dit ondergrondse gewelf stond ik dagelijks mijn aardappelrantsoen op te bakken in een geleende pan. Het was een huis als een labyrint, met holle gangen, trapjes op, trapjes af, nissen met fonteintjes, muurkasten en opkamertjes. De overblijfselen van pronk uit voorbije tijden (vruchten en bloemen van pleisterwerk aan het plafond, lambrizingen en parketvloeren) contrasteerden vreemd met het meubilair van studenten en artisten, de boekenkasten van geverfde sinaasappelkisten en ijzerdraad, de springmatrassen op vier houten klossen, de spichtige kamerlinden, de affiches van tentoonstellingen en reisbureaux aan de muren.

In een van die pensions werd de kamer achter de mijne bewoond door een jonge vrouw, die door de hospita en de andere huurders werd aangeduid als Esther, zonder meer. In de eerste maanden van mijn verblijf kreeg ik haar niet te zien. De vervelozende deur aan het einde van de gang bleef gesloten. Soms hoorde ik een snel en schichtig geschuifel van sloffen over het zeil in de richting van toilet of trap. In haar kamer klonk wel eens geritsel van papier, of een geluid van schuiven, dat was alles. Zelf was ik maar zelden thuis in die tijd. Ik was het bestaan van mijn muis-schuwe achterbuurvrouw al vergeten, toen zij zich op een avond plotseling uit eigen beweging bij mij vertoonde. Ik stond kousen te wassen in de muurkast. Zonder omkijken riep ik Ja! toen er aan de deur gekrabbeld werd. In de spiegel zag ik iemand binnenkomen die ik niet kende. Nog voor zij een mond had opgedaan, begreep ik dat dit Esther moest zijn. Boven wat eens een gewateerde peignoir was geweest - een versleten, verschoten vod van een kledingstuk, waar de voering in flodders onderuit sleepte, de grijze wattine in plukken uit de scheuren hing - stak een hoofdje als een mager vogelkopje, met wat uitpuilende ogen, een te grote neus, een smalle roodgeverfde clownsmond. Haar haren droeg zij, lang voor de mode het voorschreef, kortgeknipt, alsof de ratten er aan geknaagd hadden. Zij vroeg mij of ik een Frans woordenboek voor haar te leen had. Toen ik haar het gevraagde gegeven had, verdween zij weer. Maar het ijs was gebroken. Zij kwam vaker, eerst alleen in de avond, later ook op andere uren van de dag. Blijkbaar beluisterde zij mijn komen en gaan. Gewoonlijk was het haar om een boek te doen, maar zij had ook wel andere dingen nodig, een veiligheidsspeld, een aspirinetablet, lijm of aceton, een klosje garen, een enkele maal een kopje melk, wat suiker of thee. Zij bleef nooit langer dan een paar minuten. Hoewel zij de indruk maakte dat zij wel graag eens wat had willen praten, nam zij nooit de aangeboden stoel, kon ik haar nooit tot een gesprek krijgen. Altijd droeg zij haar oude kamerjas. Haar schuwheid weerhield me ervan uit eigen beweging bij haar aan te kloppen. Zij vroeg ook niet of ik op haar kamer wilde komen. Eens ging er een week voorbij zonder dat ik haar zag. Ik was zo gewend geraakt aan haar dagelijkse bezoeken, dat de stilte op de gang en achter de ge-

sloten kamerdeur me onheilspellend toescheen. Tenslotte tikte ik op de panelen en riep: Je bent toch niet ziek, Esther? - Kom maar binnen - antwoordde een dunne stem uit de verte. Esthers kamer was ongeveer tweemaal zo groot als de mijne, door twee bijzonder hoge en brede ramen had men er uitzicht op de sombere achtertuin.

Aangezien hier nooit de zon naar binnen scheen, was het Victoriaanse bouquettenbehang tamelijk fris van kleur gebleven, alleen wat donkerder op de ovale en vierkante kleine en grote plekken waar in vroeger jaren schilderijen hadden gehangen. Nu hing er niets aan de muren en evenmin voor de ramen. Op de stoffige planken vloer lag geen kleed. Er stond geen enkel meubel in de kamer, behalve een ijzeren ledikant in de enige hoek waar geen inkijk van achterburen mogelijk was. In dat bed zat Esther in haar oude peignoir, omringd door boeken en paperassen. Stapels kranten lagen onder het ledikant. Een naakte elektrische peer aan een snoer was met behulp van een eindje touw en een spijker in de muur in een leeslamp herschapen. Midden in de kamer stond een oude wasmand van ongekende afmetingen, een wasmand voor een weeshuis, gevuld met verfrommelde, gekreukelde, groezelige, kledingstukken. Linten en kousen hingen over de rand. Op de schoorsteen, onder de hoge met vliegenvuil en stof bedekte spiegel, waren de meest uiteenlopende voorwerpen kriskras door elkaar neergegoid, kettingen en brieven, tubes, jarretelles, haarspelden, een bosje sinds maanden verdroogde bloemen.

‘Wat is er, wat heb je?’, vroeg ik. ‘Ben je niet goed, kan ik iets voor je doen? Je moet wel half verhongerd zijn zo langzamerhand.’

Esther haalde haar schouders op en wees met een hoofdgebaar in de richting van een paar lege spuitwateressen en een bordje met beschuitkrumels naast haar bed op de grond.

‘Ik ben niet ziek.’

‘Maar wat is er dan met je?’

‘Ik heb er genoeg van, ik wil weg.’

Zij leek op een gevangen vogel, met haar mager kopje, benige neus en onrustig schitterende donkere ogen. Het verbaasde mij niet dat zij weg wilde uit die kamer, die niet bij het huis scheen te horen, die nergens bij hoorde, die in een niemandsland lag op de grens tussen de

werkelijkheid en een bizarre fantasie-wereld in het genre van Cruikshank. Ik begreep niet hoe zij het er ooit zo lang had uitgehouden, met bed en wasmand als enig gezelschap tussen die met rijen ruikers bedrukte muren. Aan de andere kant kon ik mij geen voorstelling maken van Esther in een andere, gewonere, omgeving, in contact met mensen, opgenomen in de stroom van dagelijkse gebeurtenissen.

‘Waar wil je naar toe?’

‘Naar mijn vader.’

Ik vond dit een uitstekend plan. Ik had in verband met Esther nooit aan ouders of familieleden gedacht, zij was een zo volstrekt unieke figuur, schijnbaar zonder banden met de buitenwereld. Maar wie kon beter dit onmaatschappelijke wezen beschermen en verzorgen dan een vader? Ik vroeg haar waar hij woonde.

‘In Zuid-Frankrijk’, zei Esther.

‘Mijn God, hoe wil je daar komen?’

Esther keek mij aan maar antwoordde niet.

Een paar dagen later kwam ik, op het punt uit te gaan, Esther tegen in de gang. Zij droeg een halflang Grieks gewaad, een soort van chiton, van gele stof, met een koord om het middel bijeengehouden. Ik had haar nooit anders gezien dan in haar oude kamerjas; de overgang naar dit kostuum, als van een figuur uit een antiek koor, of van een danseres uit de school van Isadora Duncan, was zo onverwacht, dat ik haar sprakeloos bleef aanstaren. Zij wuifde mij verlegen glimlachend toe, voor zij in haar kamer verdween. Toen ik 's avonds thuiskwam, lag er een stapel bruingekafte boeken op mijn tafel met een briefje er bovenop: Wil jij deze voor mij terugbrengen naar de bibliotheek, ik ben weggegaan, naar mijn vader. Esther. Ik holde naar de overkant van de gang. Het bed was afgehaald, de wasmand gesloten. Op de schoorsteenmantel lag afgedankte rommel op een hoop bij-elkaar-geveegd. Van Esther geen spoor. Beneden stuitte ik op een huisgenoot die verklaarde dat hij haar nog geen tien minuten tevoren de voordeur had zien uitgaan.

‘Met een koffer?’

‘Nee, ze had niets bij zich.’

‘Wat had ze aan?’

‘Een soort van gele jurk, geloof ik.’

Ik rende de straat op. Het was een stille zomeravond, muggen dansten boven het grachtwater, en om de boomkronen. Esther zag ik niet, ook niet in de winkelstraat waar de trams doorheenreden. Ik sprong op de eerste de beste wagen die bij de halte op de brug stilhield, in de hoop haar ergens op het Centraal Station nog te zullen vinden. Ik wilde haar afbrengen van haar voornemen om op die manier in oorlogstijd naar Zuid-Frankrijk te gaan. Hoe moest zij daar komen, vanaf de grens te voet, clandestien? Had zij papieera, geld? Ik wilde haar dutdelijk maken, dat zij hoe dan ook, niet in een crocusgele chiton, zonder mantel, zonder bagage, vaag en dromerig voor een lange en stellig niet ongevaarlijke reis kon vertrekken alsof zij even naar de bus ging om een brief te posten. Ook in de hall van het station vond ik haar niet. Ik ondervroeg de beampte aan de contrôle. Het kon wel zijn, zei hij, dat hij een dame in een avondjapon of zoiets had gezien. Op de in de schemering maar vaag verlichte perrons geen Esther. Zojuist was de laatste trein in zuidelijke richting vertrokken.

Op een avond terugkerend naar huis (weer een ander huis, op een andere gracht) merkte ik op de stoep dat ik mijn sleutel niet bij mij had. Door de ramen van de hospita drong geen licht naar buiten, zij was dus niet thuis. Niemand reageerde op mijn bellen. Ih besloot te wachten. Het stortregende, een kille herfstbui. In de portiek waar ik ging schuilen, stond een vrouw, die ik al vaker 's avonds onder de lantaarn voor onze deur langs de grachtkant heen en weer had zien drentelen, een niet meer jonge prostituée uit een van de zijstegen. Ik keek wel eens naar haar door een kier van de gordijnen, hoe zij kalm liep te roken in de lichtcirkel van de lantaarn, het vossebont schuin om de schouders, een soort van zwarte luifelhoed met keelbanden op het geonduleerde baar. Zij verpersoonlijkte een deel van de werkelijkheid waar ik mij bevangen door schrik en verbazing rekenschap van gaf. In Batavia had ik soms in de benedenstad of op de Pasar Gambir door meer wereldwijze klasgenoten een geblankette inlandse vrouw in doorschijnende kabaja ‘hoer’ horen noemen, Natuurlijk wist ik wel wat dat woord impliceerde. Maar pas de gestalte van die eenzame

wandelaarster onder mijn raam, die van tijd tot tijd een voorbijganger zacht een paar woorden toevoegde, wegeringen zonder zichtbare reactie incasseerde, en de ‘klanten’ in achteloze slenterpas voorging in de richting van de steeg, bracht de realiteit tastbaar dichtbij. Toen ik in de portiek kwam staan, bekeek zij mij van opzij, zachtjes zuigend aan haar sigaret. Ik maakte een opmerking over het hondeweer zij haalde enigszins verachtelijk haar schouders op alsof zij wilde zeggen: jij bent ook niet veel gewend. ‘Kan u d'r niet in?’ vroeg zij na een tijd, met een hoofdbeweging in de richting van het huis waar ik woonde. Toen ik haar verteld had hoe de zaak zat, hood zij mij een sigaret aan. Ik had het gevoel dat zij het motief van mijn weigering niet geloofde. Zij maakte een snuivend geluid en schudde het pakje zodat de gedeeltelijk door de opening naar buiten geschoven sigaret terugviel op zijn plaats. Ik wilde niet dat zij zou denken dat ik nee gezegd had omdat ik geen zin had iets met haar te delen. Op mijn beurt hield ik haar een zakje met drop voor. Een tijdlang stonden wij zwijgend te kauwen in de donkere portiek, de regen kletterde zo hard op de straatstenen dat de terugspattende druppels ons als mist in het gezicht stoven. Opeens begon mijn buurvrouw uit eigen beweging te vertellen waarom zij juist hier, op de gracht, placht te lopen. Zij wilde geen moffen meehebben; op de pleinen en in de drukke straten kon zij die niet altijd vermijden. Zij was niet ‘in het leven’ om er rijk van te worden, zoals sommige van die stinkmeiden, zij moest eten, zij had een zoon van twintig jaar, die niet helemaal... nou ja, een mongooltje, dan weet u het wel, hè. Hulpeloos als een kind van twee, kan niet praten, alleen maar brullen, net een beest, moet gevoerd worden, doet alles in zijn broek. Ja, zij had hem bij zich thuis; een inrichting? daar was hij wel eens geweest, vroeger, maar hij kwijnde er weg, zoveel besef had hij wel van de dingen dat hij haar miste. Zeg u zelf, kan je van een vreemde verlangen dat-ie dag in dag uit zo'n stakker, want het is een akelig gezicht, hoor juffrouw, verzorgt alsof het iets eigens is? Daarom was het voor haar onmogelijk overdag uit werken te gaan, als een fatsoenlijk mens, zij kon hem niet langer dan een kwartiertje alleen laten. Als ik naar de distributie moet, gaat hij mee, in een wagentje. 's Avonds slaapt-ie tenminste. In elk

geval is-ie dan zoet. Hij heeft zo geen weet van die dingen. Denk maar niet dat het een makkelijke manier is om je brood te verdienen, viel zij opeens heftig uit, alsof ik haar had tegengesproken. In één adem gaf zij een reeks even aangrijpende als weerzinwekkende details van haar leven. ‘Jawel, ik begrijp het wel’, zei ik, toen zij zweeg, in een behoefte om haar het gevoel te geven dat ik wist wat zij bedoelde, ook al klopte het hart mij in de keel van schrik en walging. Ik had afschuwelijke verzonnen avonturen vol zonde en ellende willen biechten om haar eenzaamheid te doorbreken, als een bewijs van solidariteit. Zij vermorzelde de peuk van de sigaret onder haar hak, terwijl zij een ruk gaf aan het piekerige bont. Het regende niet meer zo hevig. Schaamde zij zich over haar mededeelzaamheid, of wekte mijn reactie haar ergernis op? Zij groette kortaf en liep zo snel als haar hooggehakte schoenen het haar toelieten onder de bomen langs de grachtkant in de richting van de brug.

In de loop van de winter zag ik haar eens op het Spui met de jongen in een wagen, een houten bak op drie wielen. Het was nog veel erger dan ik mij had voorgesteld. Een zonderling klein hoofd, halfdichte ogen, een open mond waaruit slijm droop. Lange aapachtige armen hingen slap over de rand van de wagen. Hij lag opzij gezakt met opgetrokken knieën, onder een stuk zeildoek. De moeder zag er, met bleke lippen en wangen, met een doek als een tulband om het vale haar gewonden, uit als een dikke verlepte vrouw. Toen ik haar goedendag zei, keek zij mij met opgetrokken wenkbrauwen een ogenblik achterdochtig aan. Zij herkende mij niet.

Een tijdlang woonde ik in Zuid, in een van die lange rechte enigszins sombere straten die in het begin van de eeuw nieuwbouw waren, huizen met tegelportieken, smeedijzeren balcon, te smal om op te zitten, ‘Jugendstil’-ornamenten in blauw of groen glazuur boven de ramen. Ik had een van die kabinetjes aan de voorkant, naast een suite; een kamertje te klein om er te leven, te groot om niet te gebruiken, zonder kast en stookgelegenheid. Bed en tafel namen alle beschikbare ruimte in. Het rook daar in huis naar katten (de hoofdbewoonster had er een half dozijn); er hing ook een andere, wee-zoete stank, alsof

iemand eens lang geleden een fles parfum op het tapijt had omgekeerd. Ik zag of hoorde er nooit een teken van leven; er waren geen andere onderhuurders dan ik. De vrouw des huizes had mij, toen ik kwam, in een lang met slepende stem voorgedragen betoog gewezen op het voorrecht dat mij ten deel viel; zij nam liefst heren b.b.h.h. die pas 's avonds thuis kwamen en voor dag en dauw weer verdwenen, zij vertrouwde er maar op dat ik geen rommel of lawaai zou maken, niet dan in uiterste noodzaak over de gang of op de trap heen en weer zou lopen, geen bezoek zou ontvangen, niet in haar keuken zou komen. Ik hield niet erg van de manier waarop zij, wanneer zij met mij sprak, over mijn schouder heen door de openstaande deur mijn kamertje binnenkeek; haar ogen bewogen op en neer, heen en weer in de oogkassen, in een poging zoveel mogelijk tegelijk te zien van wat er stond, van wat er misschien verborgen was. Pas na herhaald vragen kreeg ik de sleutel van mijn deur.

Het was winter, en bitter koud. Omdat ik geen electriciteit mocht gebruiken, kon ik niet anders doen dan in bed gaan zitten wanneer ik thuis was. Vaak voelde ik mij als Esther, in ieder geval hard op weg te worden zoals zij.

Ik dacht vaak aan haar, met een gevoel dat niet vrij was van afgunst. Ik wist niet of zij ooit haar doel bereikt had, maar zij had tenminste de moed gehad tot een poging. Zelfs al wilde ik alles achterlaten en de lange reis zuidwaarts ondernemen, zelfs al slaagde ik er in via de Pyreneeën in Spanje en Portugal te komen en van daar uit Engeland te bereiken, dan nog was naar huis gaan voor mij een onmogelijkheid. Het door Japan bezette Indië: even ongenaakbaar als lag het op de bodem van de zee.

Wéér verhuizen, naar de zoveelste huurkamer. Mijn handvol bezittingen, slingerend aan een touw op weg naar het dakraam hoog boven de boomkronen. Tafel en stoel, bed en boekenkast, en tenslotte, in kisten, die beproefde vrienden bij nacht en ontij, de boeken. Ik wachtte ze op in het nieuwe verblijf, dat ik pas werkelijk als het mijne zou erkennen, wanneer ik er geleefd had. Ik stond met gemengde gevoelens aan het begin van die nieuwe etappe van mijn zwerftocht.

Ik was al te vaak verhuisd. De boeken vormden tenminste een houvast in veel onzekerheid. Ik haalde ze met armen vol tegelijk naar binnen, als ze voor het raam kwamen zweven in de tot een zak samengeknoopte paardendecken van de verhuizer: *Oorlog en Vrede* en *Le grand Meaulnes* en *Madame Bovary* en *Das Leben Michelangelos* en *Wuthering Heights* en *Le Rouge et le Noir* en *A Passage to India* en *Eline Vere* en *Der Tod in Venedig* en *De Waterman* en *Het Leven op Aarde* en *Point Counter Point* en *Menschen und Moden* en *Du Côté de chez Swann* en *Sons and Lovers*, al die bekende groene, zwarte, bruine, blauwe, grijze banden.

De kamer was licht en tamelijk ruim. Ik had geen zij- of achterburen. Ik zat alleen onder de dakpannen. De hoofdbewoners met hun uitheemse naam en vreemd accent hadden zich in dat ene korte gesprek dat aan mijn verhuizing was voorafgegaan, hoffelijk en weldadig terughoudend getoond. Dagenlang was het doodstil in huis. De dorre bladeren vielen van de bomen. Ik ging de deur niet uit. In reactie op onrust en chaos werd ik kluizenares. Niets en niemand stoorde de stilte op mijn zolderverdieping. De buitenwereld had geen vat meer op mij, en dat beschouwde ik in die tijd als een zegen. Als een slak in zijn huis, een weekdier in zijn schulp, zat ik met mijn kwetsbaarheid weggekropen binnen de vier muren van mijn kamer.

Op een avond hoorde ik voetstappen op de trap, opzettelijk luid gekuch en gefluister; aan het kloppen op de deur ging een woordenwisseling in een Slavische taal vooraf. Het echtpaar van beneden kwam mijn kamer binnen. Hun kordaatheid was kennelijk de vrucht van onderling overleg. Nog schenen zij zelf verbaasd over hun onbescheidenheid. Zij bleven bij de deur staan, dicht naast elkaar, twee schuwe, beminnelijke, bezorgde oude mensen. Zij waren heel klein, zeker een half hoofd kleiner dan ik, tenger gebouwd, donker van huidskleur en ogen. Van seconde tot seconde veranderde hun gezichtsuitdrukking, zij keken mij beurtelings vragend, verontschuldigend, verwijtend, vriendelijk en verlegen aan, zonder te spreken, maar druk gesticulerend met hun vogelbanden. Tenslotte barstten zij tegelijk los in gebroken Engels met rollende r's en brede donkere a en oklanken: was ik ziek? waarom at ik niet, waarom dronk ik niet? had ik iets nodig? konden zij mij soms helpen? - Zij maakten zich ongerust

over mijn thuisblijven, over de stilte op mijn kamer. Was ik lōnly? Had ik trōble? - Tegen die stortvloed van oprechte hartelijkheid baatte geen verweer. Zij waren sterker dan ik. Zij overrompelden mij met hun woorden en gebaren, met heel die entree als een kleine commedia dell'arte-voorstelling, gespeeld met dialogen en terzijdes en wederzijdse plagerijen en kibbelarijen om hun eigen nervositeit en schuwheid te camoufleren. Toen zij zagen dat ik mij zonder voorbehoud had overgegeven, werden zij uitbundig van pure opluchting. Zij liepen rond in de kamer, bewonderden dit, prezen dat, gaven raad, maakten excuses over de toestand waarin plafond en behang verkeerden: 'too bād!' Zij lazen hardop, met een vinger meewijzend, de titels van de boeken in mijn kast. De Bradbury Evans Handy Volumes (een uitgave van de complete Shakespeare in zakformaat-boekjes) ontlokten hun een verrast: ah! ah! *Hij* vooral kon van de groene bandjes niet scheiden. Hij nam ze voorzichtig in de hand, hield ze omhoog vlak onder zijn bril, sloeg knikkend, glimlachend, de bladzijden om. Hij zette ze met tegenzin terug toen zijn vrouw met haar dunne hoge stem in gespeelde wanhoop uitriep dat de soep beneden koud stond te worden. 'Good soup, nice soup, for you too!', zei ze, terwijl ze mij aanmoedigend met haar elleboog in de zij porde. Zij troonden mij mee naar hun kamer, zo volgepropt met grote pluchen stoelen dat men er zich niet kon wenden of keren. Onder het eten bleven zij elkaar toeknikken met een air van samenzweerders. Ah zij zouden wel op mij passen, mij dwingen voor mijzelf te zorgen, en deed ik dat niet... yōng lady, you have got *us*. Zij klopten mij op mijn handen, mijn rug, en waren blij als kinderen. Toen ik later weer naar boven ging, liep de oude man een eind met mij mee de trap op. Hij vroeg mij een deeltje te leen van de Bradbury Evans Handy Volumes. Zijn vrouw schold hem van beneden lachend uit om zijn leeshonger.

Sindsdien lagen er steeds een of meer van de groene boekjes bij het echtpaar op tafel of in de vensterbank. Hij liep er mee in zijn zak, in huis of als hij een boodschap ging doen in de buurt. Vaak zag ik hem in een winkel op zijn beurt staan wachten, met een deeltje Shakespeare op zijn hand tot vlak onder zijn brilleglazen geheven; terwijl zijn ogen lazen, bewogen zijn lippen geluidloos mee.

Bij al hun welbespraaktheid waren de oude mensen zeer zwijgzaam over zichzelf. Ik wist dat zij Poolse Joden waren, voor de oorlog al naar Holland uitgeweken. Hun enig kind, een dochter, had nog kans gezien in de Meidagen van 1940 Londen te bereiken. Zij wilden niet praten over verleden of toekomst. Wanneer bepaalde aspecten van het heden ter sprake kwamen, schenen zij te verstenen: het leven verdween uit hun gezicht, hun ogen werden dof, zij persten hun lippen op elkaar. Heldhaftig trachtten zij hun angst te verbergen, *hij* achter een heftig gebaar vol verachting en verbittering, *zij* achter een lanezaam gelaten hoofdschudden. Maar die ogenblikken waren zeldzaam. Zij vroegen geen medelijden, zij wilden niemand tot last zijn. Zij leefden, bewust, aan de rand van de afgrond, zonder zich door het eevaar te laten beïnvloeden in hun eigen levensstijl. Zij bleven onder alle omstandigheden zichzelf: voorkomend, en vriendelijk, kinderlijk vermaakt om kleinigheden, spontaan en enthousiast, vol belangstelling voor het wel en wee van de student die de kamer achter de hunne bewoonde. Hun zorg uitte zich in kleine vriendendiensten en verrassingen, zij maakten er geen ophef van, zij wilden zelfs niet bedankt worden. Hoe troosteloos zou die winter geweest zijn zonder hun hartverwarmende genegenheid. Vaak zat ik tot laat in de avond bij hen te praten. Zij hadden veel gelezen, zij hielden van muziek. Het was alsof zij tijdens die gesprekken de indrukken van een heel leven wilden samenvatten. *Dit* hadden zij gezien, *dat* gehoord, en o ja zij herinnerden zich dat en dat en dat. *Hij* kwam met citaten in het Frans, Engels en Duits, *zij* neuriede passages uit een sonate, een symphonie, een opera. Hun ogen schitterden, zij vuurden elkaar aan. Onveranderlijk was daar tenslotte het moment dat hij met de vlakke hand klopte op het deeltje van de Bradbury Evans Shakespeare waar hij toevallig mee bezig was: But this one... ah, *this* one poet... everything is there. Nooit vergeet ik die winteravonden om het roodgloeiende kachelkje, wanneer naast onze gedachtenwereld de waarneembare werkelijkheid: stoelen, gordijnen, bonkaarten op tafel, en dat wat buiten de muren van het huis was: winter, oorlog, verschrikking, irreëel scheen.

Toen de omstandigheden mij dwongen in de loop van het voorjaar weer te verhuizen, liet ik (het sprak vanzelf, want wij zouden elkaar

immers geregeld ontmoeten) de helft van mijn Bradbury Evans Handy Volumes bij hen achter. Er kwam minder van die bezoeken dan ik had verwacht en gewenst. Wij telefoneerden van tijd tot tijd met elkaar: How are you? You eat, you drink, eh? en wanneer ik verzekerde dat ik dat deed, haar hoog: oh, good! ea zijn ironisch: noe, noe noe, een stopwoord waarvan ik de herkomst en betekenis nooit heb kunnen ontdekken.

Gedurende de zomer hadden wij geen of nauwelijks contact met elkaar. Toen ik hen in het begin van de herfst weer zag, viel mij de verandering op. Zij waren stil en gedrukt, hun beweeglijkheid kwam voort uit onrust, niet uit de behoefte hun geestelijke levendigheid in gebaren om te zetten. De sfeer in hun kamer was niet meer dezelfde. Voor het eerst gaven zij zich geen moeite om hun angst te verbergen. Zij vroegen mij of ik wist dat de nachtelijke razzia's weer begonnen waren, en noemden namen van mensen die men van hun bed gelicht en naar de Hollandse Schouwburg gebracht had. 'Nu zal het gauw onze beurt zijn', zei zij met neergeslagen ogen. Ik zei, dat zij niet thuis moesten blijven, slapen, maar daar wilden zij niet van horen. Zij waren niet van plan te vluchten, zich als opgejaagde dieren te verstoppen. Zij zouden hun huis niet verlaten, no, no, dat had geen zin. 'Maar het is dat wachten, dat wachten', fluisterde zij, toen zij mij uitliet. Zij bracht haar kleine, geelbruine, gerimpelde gezicht vlak bij het mijne. Ik stond machteloos tegenover de pijn en ontzetting in haar ogen.

Toen zij zich tenslotte toch lieten overhalen om hun nachten buitenshuis door te brengen, beschouwden zij dat als een nederlaag. Soms waren zij ook bij mij. Zwijgzaam, bijna knorrig, afwerend weggedoken in hun mantels, volgden zij mij wanneer ik hen in de schemering kwam halen. Het tasje met nachtgoed wilden zij niet uit de hand geven. In het begin wetgerden zij het zich gemakkelijk te maken. Zij bleven rechtop in hun stoelen zitten, als bezoekers die van plan zijn het volgende ogenblik op te stappen. Dat zij er later in toestemde gekleed op mijn bed te gaan liggen, kwam alleen omdat zij zich ziek voelde. De kringen onder haar ogen werden van dag tot dag dieper en zwarter. 'The trouble is *here*', zei zij soms, terwijl zij een hand op haar hart legde. Die nachten schenen eindeloos. Het huis waar ik

woonde, was een pension, de bewoners bemoeiden zich niet met elkaars komen en gaan en levenswijze. Toch spraken wij niet anders dan in gebarentaal met elkaar, nadat de geluiden, in de kamers en gangen waren verstomd. Wij vermeden ieder onnodig geloop en bewogen ons niet. Zij lag op het bed. Hoewel zij haar ogen gesloten hield, wist ik dat zij niet sliep, de hele nacht niet. Juist haar roerloosheid verried haar. Hij zat aan tafel, bij een klein leeslampje, met een van de Bradbury Evans Handy Volumes voor zich. Dommelend op twee stoelen bij de kachel, zag ik hem, iedere keer wanneer ik mijn ogen opendeed. Het licht blonk in zijn brilleglazen, op zijn schedel, zichtbaar tussen het dunne grijze haar. Tegen de ochtend viel hij soms in slaap, zonder van houding te veranderen.

Op een avond wilden zij niet mee, toen ik hen kwam afhalen. 'I can't, I can't', zei zij, met beide handen gedrukt tegen haar hart. Zij smeekte om één enkele nacht in haar eigen bed.

Had zij er een voorgevoel van dat het lange wachten voorbij was? Om drie uur werden zij gehaald. De student die de achterkamer bewoonde, machteloze ooggetuige van hun vertrek, vertelde het mij. '*Hij heeft die groene boekjes van je meegenomen*', zei hij tenslotte.

Het korte verblijf in een huis dat aan de achterzijde van het Vondelpark grensde. Ik deelde die kamer met een zieke ondergedoken vriendin. Overdag, terwijl ik op de toneelschool was, zat zij in een naast het raam geschoven bed en keek uit over de rode en gele en roestbruine boomkronen. Zij maakte ook het eten klaar op een elektrisch komfoortje in een van de twee muurkasten. De andere werd, aangezien zij zich niet in de gang of op de trap mocht vertonen (beneden in het huis woonde een 'foute' tandarts) als WC gebruikt. 's Avonds droeg ik de toiletemmer naar beneden. Wij wisten dat wij daar niet langer dan een paar maanden zouden wonen; er was geen stookgelegenheid en het liep tegen de winter. Misschien was ook wel dat vooruitzicht van spoedig vertrek de reden dat wij ons zo weinig moeite gaven die kamer op te fleuren. De takken jeneverbessen en de maïskolven die mijn vriendin in een pot had staan, waren de enige kleurige noot. Nooit heb ik zoveel ruimte tot mijn beschikking gehad.

Mijn handvol meubels verdronk er in. Die paar Indische kisten, het Chinese tafeltje, staan in de kamer waar ik op het ogenblik zit te schrijven. Vreemde gedachte, dat zij met mij *toen, daar* geweest zijn; wanneer ik mijzelf de tijd gun aandachtig te kijken naar hun vorm, de krassen op het hout, het snijwerk en koperbeslag, wellen reeksen herinneringen in mij op, een niet meer te stelpen bron.

Aan de muur had mijn vriendin een groot stuk karton gehangen; wij prikten daar dagelijks papiertjes met citaten, spreuken, kolder, wederzijdse op- en aanmerkingen aan; het was niet zozeer een poging tot decoratie dan wel een om elkaars moreel wat te sterken. Het rook in de kamer doordringend naar appels; ik was er in September in geslaagd twee koffers vol fruit uit de Betuwe door de contrôle heen te brengen. Wij bewaarden de appels in rijen op kranten op de grond; de schil werd enigszins rimpelig, maar zij verloren hun eigenaardige zure geur niet. Toen het 's nachts begon te vriezen en wij overdag zelfs met mantels aan niet warm konden blijven, was de tijd rijp voor een nieuwe verhuizing.

Ik liep na 1941 geen college meer. Na een paar maanden in het Instituut Schoevers pogingen te hebben gedaan op de maat van opgewekte dansmuziek snel en correct te leren typen, waagde ik, in een opwelling van verzet tegen die massale kantoor-opleiding, de stap die ik al jaren lang heimelijk had overwogen. Ik ging naar de toneelschool. Wat had ik daar verwacht? Een voortzetting van de speel-vreugde uit mijn kindertijd? Een innerlijke doorbraak, zelfkennis, het zo begeerde evenwicht? Vóór ik mijn eigen schijn herkend en er mee afgerekend had, misschien juist omdat dit herkennen en afrekenen mijn krachten te boven ging, zocht ik steun en toevlucht in de meest gecompliceerde illusie van allemaal, het toneel.

Ik hoopte waarschijnlijk, zonder mij daarvan bewust te zijn, op bevestiging en verdieping, maar vond een wereld van nieuwe indrukken, niet minder chaotisch dan die ik al in mij droeg. Het is wonderlijk hoe weinig ik mij achteraf van die drie jaren herinneren kan. Er zijn geen afzonderlijke gebeurtenissen te herkennen, los van de achtergrond. Alles vloeit samen: het beeld van het oude huis in de

Marnixstraat, de met boeken en papieren volgepropte kamer van de directeur Dr Walch, de kale lesruimten; de stemmen van de leraren: hun 'Bühnen-toon', hun stokpaarden en bon-mots, - in vele gevallen scheen ook het lesgeven een rol - (nog hoor ik Cor Hermus' droog' Ik dank u, dokter', wanneer een leerling zich op het klasse-toneeltje als Maria Stuart of Hamlet had uitgeleefd, de oude heer Veldkamp met zijn hoge enigszins nasale stem eindeloos geduldig spraakoefeningen voordoen, mevrouw Chrispijn-Mulder in het geroezemoes van een verveelde klas een toneelbewerking van Dostojevsky's *De Idioot* regisseren: 'Drie stappen naar links, dan stilstaan, niet met de rug naar de zaal! nu beweging in de richting van die stoel, twee stappen achteruit, etc.' Cor van der Lugt Melsert niet zonder sarcasme de derdeklassers attent maken op hun feilen, die tijdens de lessen op het toneel van de stadsschouwburg meer dan ergens anders in het oog vielen: 'Jongen... kan jij niet lopen? Gauw leren, hoor. Meisje, jij stelt een dame voor. Moeilijk, hè?'); de leerlingen, zowel de toekomstige sterren als de tot mislukken of middelmatigheid gedoemden, hun gezichten en gebaren, hun onderlinge rivaliteit, liefdesdrama's, triomfen en tegenslagen; de steer op school, gespannen in de perioden vlak voor uitvoeringen en examens, overigens gewoonlijk vrij landerig, onder invloed van de toenemende druk en onrust van het leven in oorlogstijd, de persoonlijke en algemene problemen. Het levendigst staan me nog voor de geest de uren in een café, op een afstand van een paar honderd meter van de school gelegen, dat wij als cantine gebruikten. In een opkamertje, met vervelozes stoelen en tafels, waar de vaandels en médailles van een biljart- of kegelclub in glazen kastjes aan de muren hingen, aten wij onder heftige discussies over een stuk, een rol, of over toneel en toneelspelers in het algemeen (uitgangspunt: Du Perrons beweringen in *De smalle Mens*) brood uit een trommeltje of bij gebrek aan eigen voorraad en bonnen, gevulde koeken en 'zwarte' spiegeleieren, die de vrouw van de caféhouder met enig vertoon van geheimzinnigheid boven kwam brengen.

Om het geleerde in de praktijk te kunnen toepassen en bij wijze van bijverdienste, mocht wie dat wilde tijdelijk als 'beroeps' optreden. Geen betere leerschool voor jonge idealisten en voetlicht-aanbidders

dan die tournée's met een jeugdtheater-gezelschap, dat ondanks de hooggestemde beginselverklaring van de leider vrij wat commerciëler was ingesteld dan een beginneling, blij met iedere zelfverdiende gulden, wel kon vermoeden. Reizen, reizen, bij nacht en ontij, met tochtige boemeltreinen en stampvolle Diesels, de provincie in. De theaters: holle loodsen, bioscoopzalen, verenigingsgebouwen met een plankier; *hier* een sombere pijpela, *daar* een staaltje van moderne architectuur, waar alles piekfijn in orde was, behalve de acoustiek. De kleedkamers: hokken, gewelven, een afgeschut gedeelte achter de coulissen, benauwd-hete of ijskoude cellen. Leven bij kunstlicht, tussen gekreukte, vertranspireerde costuums, de vale, fletse lappen en blikken bijoux die in de gloed van het voetlicht de ademloze kinderen in de zaal pracht en praal suggereerden; tussen kisten en manden, requisieten, snoeren, schijnwerpers en rollen doek achter het toneel.

Altijd die geur van schmink en vet en mastiek en surrogaat-koffie. Een oudere actrice, die moeders, koninginnen en heksen voor haar rekening placht te nemen zat wanneer zij niet 'op' was, placide te breien in de kleedkamer, de anderen brachten de tijd door met lezen, roken of brieven schrijven. Er waren binnen het gezelschap ook altijd misverstanden en onrechtvaardigheden, voorvallen op het toneel, persoonlijke problemen bij de vleet die aanleiding gaven tot discussie. De doorgewinterde mensen-van-het-vak deden hun werk, dwz zij leerden en speelden hun rollen, waren stipt op tijd op de repetities, kwamen hun contract na en hielden zich verder enigszins apart; zij spraken over toneel en collega's, meer nog over hun kinderen of kleinkinderen, over kwalen, séjourprijzen, bonnen en dingen van de dag. Vaak kon men niet aan de indruk ontkomen, dat de meesten van hen, ook al zouden zij dat nooit toegeven, ten aanzien van hun beroep een gevoel koesterden dat bestond uit een mengeling van ergernis, sjagrijn en berusting. Voor de beginnelingen was het moeilijk zich te schikken in deze werkelijkheid, die kruising tussen komediantendom en employé-zijn in een bedrijf. Maar het valt niet te ontkennen dat men op die manier een zekere routine verwierf in het op- en afgaan, spreken en bewegen. Acteervreugde en artistieke voldoening bleken in de praktijk niet zo vanzelfsprekend als wij aanvankelijk hadden geloofd.

Wat dat betreft haalde ik in de zomer mijn shade in, door mij aan te sluiten bij kleine groepen, die op de fiets langs sanatoria, rusthuizen en vakantie-oorden trokken; wanneer wij niet bij deze of gene te logeren werden gevraagd, sliepen wij bij boeren in de schuur op het hooi of in jeugdherbergen, wij repeteerden, en kookten ons potje in de open lucht, en speelden 's avonds in de recreatiezaal van een rusthuis, op een hotelterras of in de gangen van een sanatorium voor patiënten op brancards en ligstoelen, een serie uit het Engels vertaalde éenacters of een cabaretprogramma van eigen vinding.

Wanneer ik op de Toneelschool geen lessen te volgen had, zat ik op mijn kamer te lezen, of ik zwierf door de stad. Al die straten, pleinen, grachten, parken, de bomen, huizen en voorbijgangers, en de klinkers op het trottoir, en de af en aan rijdende trams en auto's en fietsen, de winketalages, de schuiten in het water, bij zonlicht en regen en mist, op alle uren van de dag, zomer en winter; zien, horen, waarnemen ad infinitum. Boordevol onrust en onzekerheid, het 'ik' passief, kameleontisch, her en der dwalend door de chaos, onophoudelijk geconfronteerd met nieuwe ervaringen, nieuwe problemen. Die verschrikkelijke, als een nederlaag gevoelde onmacht het hoe en waarom te begrijpen, een vaste lijn te volgen. Van alles proevend, gauw verzadigd, begerig naar houvast maar te beweeglijk om aan bepaalde vormen gebonden te blijven, wars van iedere dwang, nieuwsgierig en naïef ten aanzien van het nog onbekende, andere, vreemde, en tegelijk uit instinct schuw, gereed tot hals over kop vluchten.

Het logeren bij kennissen en de kennissen van kennissen, of door toeval en door omstandigheden bij volslagen onbekenden, nu eens hier, dan weer daar, voor een enkele nacht, een paar dagen, een week, bij villabewoners in Noord-Holland en het Gooi, bij boeren in Brabant en Limburg en Drente, bij een oude dame in het koetshuis van haar landgoed (de Duitsers hadden het kasteel bezet), op kunstenaarsateliers in de stad, bij een onderwijzer, een bakker, een winkelier in een klein dorp, en eens bij een van zwarte-handel grootscheeps levende familie in een flat als een opslagplaats van luxe-goederen en deli-

catessen. Gedwongen mee-leven in de huiselijke intimiteit van anderen; toeschouwer, toehoorder zijn van gezins- en huwelijksverhoudingen, die door de oorlog inniger geworden of integendeel juist tot het ondraaglijke toegespitst waren. Een nooit vermoed panorama van menselijke mogelijkheden: hartstocht, haat, volharding en toewijding, vroom vertrouwen, fiere onverzoenlijkheid, plichtsgevoel, zelfopoffering, lafheid, grootspraak, opportunisme. Al die huiskamers, voor de oplettende waarnemer doordrenkt van het leven dat zich daar afspeelde; de gesprekken, wonderbaarlijk onthullend tot in de meest gereserveerde beleefdheidsfrases. *Hier* een openlijke, *daar* een verzwegen maar daarom niet minder als spanning voelbare preoccupatie met de actualiteit, *hier* gewichtig doen zonder een zweem van rechtvaardiging, *daar* een brutaal beleden afzijdigheid, *hier* de roes van het volkomen losgeslagen zijn, de dolle jacht naar genot, of ‘gevaarlijk’ leven, *daar* de inkeer, of de winterslaap, of de overgave aan de gewone dingen, een cultus van de huiselijkheid, *hier* de behoefte meer dan ooit door vrijgevigheid en gastvrijheid en onvermoeibare zorg een band te scheppen tussen zichzelf en de medemens, *daar* een koortsachtig hamsteren ten eigen bate, blind egoïsme, een lachwekkende en tegelijk afstotende angst voor het verlies van bezit, prestige, positie; *hier* de rust en de luciditeit van wie zijn keuze gedaan, zijn houding bepaald heeft, *daar* lafheid en twijfel, of een met alle winden meewaaien uit winstbejag.

Voorzover een mens zich niet koelbloedig en consequent anders voordeed dan hij was en het meest eigene wist te verzwijgen terwille van een zaak die niet alleen hem aanging, kon men in die oorlogsjaren uit een enkel woord, een reactie, een gebaar, de ander kennen voor wat hij was. Zonder ooit wat men noemt ‘in het verzet’ te zijn geweest, heb ik in die tijd ruimschoots de gelegenheid gehad in de meest uiteenlopende kringen mensen te leren kennen die wel op de een of andere manier regelmatig hun bijdrage leverden aan de ondergrondse strijd tegen de bezetter. Het heeft lang geduurd voor ik bij machte was de aldus opgedane indrukken ook maar enigszins te ordenen. In het begin hield ik het verzet voor een betrekkelijk eenvoudige aangelegenheid, niet waar het de middelen om het gestelde doel te bereiken en de te

overwinnen obstakels, maar zeker waar het de drijfveren van de betrokkenen betreft. Ik wist niet dat er in deze beweging evenveel lagen, nuances, gradaties bestonden als in die onzichtbare toren van Babel, de werkelijkheid van de maatschappij. Was dit niet zo geweest, de eenheid zou standgehouden hebben ook nadat de oorlog voorbij was, men zou uit de praktijk geleerd hebben dat eenheid gebouwd kan worden op nog andere fundamenten dan het gemeenschappelijk verweer tegen één vijand.

Tijdens de bezetting werd het ‘de vervolgdten helpen, de hongerigen spijzigen, de bedroefden troosten’ levende werkelijkheid. In het aangezicht van zijn of niet-zijn smolt de schijn-werkelijkheid weg. In het opvolgen van dat innerlijke gebod tot menselijkheid en gerechtigheid voelde men zich, ondanks alle druk van buiten af, bevrijd en op een hoger plan geheven. De diepe bevrediging, voortvloeiend uit deze acriviteit in een nieuwe andere werkelijkheid, *niet* die van de materie plus illusie, schonk ook het gevoel van eenheid. Deze ontwikkeling werd gestimuleerd, op gang gehouden door de noodzaak van gezamenlijk verzet tegen de vijand. Het verzet, in het algemeen als het doel beschouwd, was in wezen slechts een middel. Er schijnen rampen en oorlogen en epidemieën nodig te zijn om ons mensen zover te krijgen dat wij ons inspannen om datgene te verwezenlijken waarvoor wij geboren zijn.

Voor wie de diepe zin van dit ‘in verzet verenigd’ niet hebben begrepen, moest de saamhorigheid wel tegelijk met de oorlog eindigen. Voor wie in de gebeurtenissen van de bezetting de gelijkenis, de waarneembaar geworden spanning tussen waan en werkelijkheid hebben gezien, duurt dat eenheid-scheppende verzet onverzwakt voort. *De vijand is niet buiten ons.*

Er waren mensen aan wier geestdrift en goede trouw ik zonder voorbehoud kon geloven: de huisvrouw uit de provincie, die dag in dag uit telkens weer andere onderduikers bed en voedsel gaf, de student die op een zolderkamer radioberichten opving, daarna stencilde en verspreidde, de eigenaar van een fietsenstalling, die belangeloos ban-

den en onderdelen afstond en in weer en wind op afgelegen plaatsen rijwielen kwam brengen voor lieden die snel moesten verdwijnen, de verpleegster die in de tijd van de nachtelijke razzia's voor het donker werd Joden van hun woningen afhaalde en naar veiliger slaapplekken bracht, hun kinderen bij pleegouders onderkomen verschaft, de maaksters van pakketten voor de kampen, de mannen en vrouwen die de stoep van menig Sachbearbeiter plat liepen om bepaalde gevangenen te helpen, werden wat ook hun maatschappelijke positie, hun godsdienstige of politieke overtuiging mocht zijn, toch voor alles bezield door verontwaardiging om onrecht, door de oprechte behoefte een daad van menselijkheid te stellen tegenover zoveel onmenselijks, door het verlangen náár en geloof *in* eensgezindheid. Zij spraken niet nodeloos over deze dingen, zij vonden hun houding en optreden vanzelfsprekend. Ik zeg volstrekt niet dat dit niet het geval was bij diegenen achter wie ik een organisatie vermoedde, de koeriers, de drukkers en verspreiders van illegale pamfletten en kranten, de beheerders en verdelers van persoonsbewijzen en distributie-bescheiden, maar hun sfeer was voelbaar anders, zakelijker, toch ook meer gespannen, omdat zij als schakels in een keten zwaardere verantwoordelijkheid droegen, over hen vielen ook vaak de schaduwen van de vooroorlogse religieuze en politieke groeperingen; ik was wel eens getuige van debatten onder medewerkers waaruit verschil in opvattingen, ja principiële tegenstellingen duidelijk bleken; wederzijdse kritiek en klachten tastten misschien de samenwerking niet aan maar hielden de mensen, de *individuen*, gescheiden. Het gewapende verzet, dat van de gevaarlijke opdrachten, kende ik alleen van horen zeggen, uit de verhalen van wie er indirect iets mee te maken hadden; hoe zou het ook anders kunnen, want dit was een kwestie van ingewijden. Ik heb zelf nooit een poging gedaan mij bij de een of andere organisatie aan te sluiten en werd daartoe ook niet uitgenodigd; op verzoek van deze of gene onder mijn vrienden bewaarde ik soms papieren of pakketten of stapels krantjes, ook reisde ik wel eens door het land om koffers met onbekende inhoud hier of daar af te geven; iets anders dan dit te-hooi-en-te-gras-werk lag niet in mijn aard.

Er was echter nóg een soort van verzet, dat ik niet kon thuisbren-

gen. Het scheen zich in hoofdzaak af te spelen tegen een achtergrond van villa's en (nog altijd) geriefelijke hotels, de betrokkenen goochelden in het bijzijn van een outsider als ik was met code-woorden en schuilnamen, en zinspeelden op ondernemingen van het grootste gewicht waar de meest vérstrekkende gevolgen aan vast zaten; er heerste een vreemde sfeer, een zekere gentleman-inbrekers-romantiek. Geen gebrek aan drank, delicatessen en goede sigaretten. Het welslagen van één, het beramen van een volgend 'plan', en ontmoetingen en samenkomsten gingen gepaard met eet- en drinkpartijen in besloten kring, wonderlijke uitgelaten feesten na Sperrtijd, veilig achter met zwarte papier afgeschermden ramen, in een huis dat zich overigens in de duisternis door niets onderscheidde van de stille, schijnbaar slapende villa's in de rij. In die omgeving heersten vlotte, of ronduit cynische opvattingen. Iedereen had een verhouding met iedereen, echtbreuk, scheiding, ménages à trois en à quatre, de wonderlijkste transacties en afspraken, schenen er aan de orde van de dag. Over alles lag de schrille gloed van gevaar, chaos, onzekerheid. Temidden van een dergelijke groep van gecompliceerde, vaak begaafde, ontwikkelde en in vele opzichten boeiende persoonlijkheden, heb ik voor het eerst goed beseft hoe bedrieglijk het uiterlijk kan zijn. Aan de oppervlakte: de zakenman, de dokter, de ingenieur, de jurist, de predikant; nog jonge, niet onknappe, niet onelegante, zich gemakkelijk bewegende vrouwen, zorgzaam voor hun kinderen, voorkomend voor hun gasten; aardige huizen met cretonne gordijnen voor de ramen, smaakvolle meubels; een levendig onderling verkeer, schaken, bridgen, musiceren. Onder de korst van culturele ontwikkeling, maatschappelijke belangstelling, savoir faire, een wonderlijk mengelmoes van emoties: angst, onderlinge rancune, ressentiment, erotische spanningen. Tussen de gebloemde bankstellen, de wortelnoten bureautjes, de rookfauteuils, de boekenkasten en theetafels was ik, ook daar waar men dit niet wenste of verwachtte, vaak getuige van dialogen en scènes vol sous-entendus, van evenzovele versies van *Huis Clos*.

Het gevoel altijd en overal buitenstaander, toeschouwer te zijn, bekleemde mij. Ik was tegenwoordig, maar hoorde nergens bij. Wan-

neer ik broedend op die afzijdigheid, die eenzaamheid, in een opwelling van zelfcritiek de mogelijkheid overwoog van partij kiezen, stelling nemen, mij verbinden aan één mens, aan één groep, kwam toch vroeger of later weer de overtuiging in mij op dat ik voorlopig de zin van mijn leven te zoeken had juist in die ongelimiteerde capaciteit om waar te nemen. Zo heb ik achteraf mijn zwerven in de oorlogsjaren van het ene adres naar het andere, van de ene kennissengroep en belangensfeer naar de andere, kunnen zien in de ware betekenis, die van leerschool. Een overrompelende toevloeiing van materiaal: mensen, dingen, gebeurtenissen. Ik bewoog mij door die stroom, alle zintuigen gespannen, open, kwetsbaar, en toch in het diepst van mijzelf door geen vreemde invloed aan te tasten. Wat ik, bewust of onbewust, niet wilde, spatte op die weerstand af, zoals waterdruppels weggrollen, over de veren van een vogel; wat ik wel wilde, bleef hangen, werd een onvervreemdbaar deel van mijzelf.

Op het niveau van de werkelijkheden die ik kende had er van alles uit mij kunnen worden. Ik was nog vloeiend, kneedbaar, ik had mij in een vorm kunnen laten vangen, ik had daar kunnen stollen, schijnbaar veilig geborgen binnen de orde van de als 'enig echte' erkende wereld. De vakken en laden stonden wijd open, ik hoefde maar te kiezen, links of rechts of het gulden midden, zwart of wit of grijs, onder of boven, bij de nuchtere realiteit of in de regionen van de illusie, die franje des dagelijks levens, en ik zou geclassificeerd zijn, herkenbaar, voorzien van een etiket en daardoor opgenomen, bevrijd van onzekerheid, in het bezit van een richtsnoer, een gedragscode, geldige normen.

Maar ik wilde niet. Zonder zelf klaar te weten waaróm heb ik mij verzet, onbewust heb ik gestreden om het behoud van de enige vrijheid die ik begeer, die van de wil en het vermogen tot wedergeboorte.

Heb ik op een bepaald ogenblik helder geweten dat de grens bereikt was? Ik herinner het mij niet. Terugkijkende zie ik wel hoe ergens in de loop van 1944 de verandering, de tegenbeweging intreedt. Ik had mijzelf tot de uiterste opnemingsgraad volgezogen met indrukken,

ervaringen. Ik kon niet méér bevatten. Ik moest barsten of teruggeven. Die innerlijke spanning, die niet verslappen kon: onherstelbare schade voor de geest, of het beginstadium van zelfwerkzaamheid, van de tegenbeweging, even bitter noodzakelijk als het uitademen na het inzuigen van lucht. Ik had mij passief laten volstromen met de wereld, zoals mijn zintuigen mij die toonden, nu moest ik door eigen geestelijke activiteit dat opgetaste materiaal omvormen, niet ordeloos, lukraak, maar gerangschikt, onderworpen aan een bewuste keuze. Ik moest de chaos ordenen, een zin geven, in het besef dat die zingeving slechts één van de ontelbaar vele menselijke mogelijkheden was, één figuur, één vorm, niet belangrijk om zichzelf wil, maar als symbool van het principe dat hemel en aarde beweegt.

Elf

LEVEN in debreedte alleen: in-compleet zijn. Eenzelvigheid, de angst dat iets of iemand anders het 'ik' van zijn onbeperkte vrijheid zou kunnen beroven: incompleet-zijn.

Wat baat het in staat te zijn alles waar te nemen, wanneer er geen sprake is van ook maar één enkel ding diep begrijpen? Wat heeft het voor zin veel mensen te kennen, wanneer men niet tenminste, één vriendschap, één liefde met inzet van het volledige 'ik' kan winnen? Die vele aanlopen tot vriendschap, tot liefde: voor een tiende, voor de helft, voor driekwart zich overgeven om dan plotseling om een nuance in houding, gedrag of woorden van de ander alles terug te nemen, onherroepelijk afgestoten, overtuigd van de onmogelijkheid van vereniging. Desondanks toch niet bij machte zijn in de ontoereikendheid, het tekort van alle menselijke verhoudingen te geloven. Altijd weer, gedreven door het verlangen naar een orde van méér zijn dan 'ik', de poging ondernemen, totdat een onverhoeds uit het niets oprijzende slagboom de weg verspert.

Lijden om het onvermogen samen te smelten met die ene andere mens die de begeerde weder-helft schijnt te zijn, wiens wezen vanaf de eerste ontmoeting een ongekend hartstochtelijke drang tot responsie heeft gewekt. Geplaatst zijn voor de keuze: wéér onverrichterzake zonder de genade van vervulling terugkeren tot zichzelf, of volhouden: geduldig wachten voor de gesloten hekken tot opengedaan wordt, of de hindernissen 'nemen' als een renpaard, of mollengangen graven naar de ander, door het donker en de wildernis en het schijnbaar ondoordringbare heen. De hoop niet opgeven, de moed niet

verliezen, evenmin zich tot de gevolgtrekking *eenheid* laten verleiden door de vertrouwelijkheid, de vervoering van één vluchtig ogenblik.

In de vechthouding tot de gekozen ander bereid maar tegelijkertijd waakzaam zijn in de volste zin van het woord ‘engagé’. Een heel leven is niet voldoende om de mogelijkheden van dit samen-zijn uit te putten.

Het huwelijk, het samen-leven in gezinsverband, de gemeenschappelijke zorg en verantwoordelijkheid voor de kinderen en het huishouden in de ruimste zin van dat woord, is meer dan wat anders ook een toetssteen. Hier wordt de voortdurende herhaling - tot aan de grens van het onverdraaglijke toe - van altijd dezelfde handelingen, reacties, situaties: ervaring, levende werkelijkheid, Er zijn in verband met die ontdekking drie verhoudingen mogelijk: die van de uit plichtsbesef of gebrek aan vitaliteit geboren berusting in de dingen zoals die nu eenmaal zijn, die van het verzet en de afwijzing, resulterend in onophoudelijke wrijving tussen de individuen die samen het gezin vormen en, al te vaak, in de ontbinding van dat gezin, en tenslotte die van het zich bewust zijn van de in die schijnbare monotonie, die zogenaamde ‘sleur’, verborgen mogelijkheden tot groei. Zo gezien kan het huwelijk zijn: een leerschool tot vorming van de enig aanvaard-bare, want creatieve zelftucht, de gelegenheid om in het klein te streven naar wat in groter verband in menselijke gemeenschappen tot nog toe een vrome wens moest blijven: naar het dienen met inzet van de volledige vrije eigen persoonlijkheid van het belang van het geheel. Het huwelijk: een van de meest vruchtbare mogelijkheden om het inzicht te winnen, dat het kiezen *tegen* het ‘ik’ en zijn onmiddellijke eisen en behoeften geen remming of beperking of dwang hoeft te betekenen, maar vaak is een ‘reculer pour mieux sauter’ in de zin van een innerlijke verruiming, bewust-wording.

De ontmoeting met de ander is altijd een uitdaging, een oproep tot groei, tot de doorbraak, de metamorphose. In de ontmoeting wordt het ‘ik’ ertoe gedwongen zich rekenschap te geven van wat het zoekt, wat het wil; zichzelf tot niet-zijn oplossen òf de ander met huid en

haar als deel van zichzelf bezitten; krijgt het onophoudelijk de gelegenheid te leren inzien dat het hier niet gaat om ‘ik’ of ‘jij’ maar om een *nieuwe* eenheid samengesteld uit ‘wij’. Wie niet rijp is voor de verandering moet zich for better or worse door de problematiek van de ontelbare varianten van de ik-jij-verhouding heen worstelen.

De pijn van dit openbreken van zichzelf. De eis is niet, dat men het eigen ‘ik’ verloochent, uitdrijft, vernietigt, om plaats in te ruimen voor de ander, of dat men uit wat dan liefde heet willoos, weerstandsloos wordt, noch dat men deze overgave van de partner verlangt. De eis is dat ‘ik’ in zijn volledigheid, zijn meest intense geladenheid, te laten samensmelten met de totaliteit van de ander, tot er een nieuwe werkelijkheid is ontstaan, en dan uit die eenheid te bannen wat niet groeien kan.

Het misverstand in de liefde: menen dat men met inzet van zijn hele ‘ik’ de *ander* zoekt, terwijl men in feite met behulp van die ander het ‘ik’ wil dienen. Niet weten dat het doel ‘wij’ zou moeten heten, en dat men pas de mogelijkheid van een orde, bestaande uit méér dan ‘ik’, méér dan ‘jij’, beseft, als men de ander durft liefhebben gelijk zichzelf.

Ons eerste kind werd geboren op de 11e November 1944. De weeën begonnen op de avond van de dag tevoren, juist toen wij naar bed waren gegaan in het slaapkamertje onder de dakpannen (op onze kast lag als een in-elkaar-gerolde slang het dikke touw waarmee de illegalen die 's nachts in het benedenhuis sliepen, zich in geval van onraad door een dakluik in het aangrenzende pakhuis konden laten zakken). Het was al ver na Sperrtijd; terwijl mijn man bij een arts in de buurt ging opbellen om een vervoermiddel te krijgen, pakte ik de benodigde kleren in een koffertje. Tegen middernacht kwamen wij in de kliniek, ergens in een huis in Oud-Zuid. De zusters, die in een kamer vol drogende luiers om een kacheltje zaten, gaven mijn man voor zijn lange wandeling terug naar huis met het oog op mogelijke aanhouding een briefje mee: op straat wegens bevalling. Ik was er niet gerust op; in het vreemde bed, waarin bij wijze van kruik een paar hete stenen in doeken gewikkeld waren neergelegd, in die donkere kamer, waar andere vrouwen zacht lagen te ademen of kreunden in hun slaap,

woelde ik van de ene zij op de andere. Ik was bij het schijnsel van een flets blauw nachtlicht op de gang in bed gekropen, de kamer om mij heen was volkomen onbekend, ik wist niet hoeveel bedden er stonden, en waar. Iets wits, hoogs, stond naast mijn hoofdeinde tegen de muur, ik tastte er langs; een wieg. In de vroege ochtend, toen ik met de vrouwen die zichzelf al of nòg konden helpen, in de badkamer was, kwam de pijn met volle kracht opzetten. Een zuster zei, dat ik wel naar de verloskamer boven kon gaan, twee trappen op, laatste deur rechts in de gang, zodra er iemand tijd had, zou die komen zien hoe het er mee stond. De tocht omhoog scheen eindeloos, ik hees mij van trede tot trede, meer hangend dan leunend op de balustrade, bemoedigend toegesproken door een werkster die met een lysoloplossing het portaal dweilde. In de verloskamer kropen de uren traag voorbij. Er was een ruitje stuk in een van de bovenramen, kille tocht neutraliseerde de straling van een elektrische kachel, waaromheen overigens ook al weer een driedubbele rij van luiers te drogen hing. Toen de dokter geconstateerd had dat het nog wel een halve dag duren kon, werd ik weer alleen gelaten; men zette een bel naast me neer met het verzoek die niet dan in geval van de hoogste nood te gebruiken. Dit was geen hardvochtigheid; heel de ochtend hoorde ik de zusters (er was te weinig personeel) jachtig trap op trap af draven. Hardop pratend tegen mijzelf trachtte ik een middel te vinden om zo goed mogelijk iedere nieuwe aanval te doorstaan. Het bed was hoog en hard, bood nergens houvast, alleen aan de spijlen van het hoofdeinde, koude onwrikbaar stevige staven, maar zo dun, dat mijn nagels in de palm van mijn hand drongen wanneer ik ze omklemde. Boven mij, tegen het plafond, hingen vier lampen van melkglas, halve bollen, ondoorzichtig wit maar sterk spiegelend. Viermaal zag ik mijzelf caricaturaal misvormd als in een lachspiegel, telkens met andere variaties in eigen proportie en verhouding tot het mij omringende. Hier was mijn hoofd groter, daar schenen mijn voeten reusachtig, aan het andere einde van het grillig verkreukelde laken; in iedere lamp blonken de instrumentenkastjes en geëmailleerde voorwerpen rondom het bed met even andere glans, hadden zij iets andere schaduwpartijen. Het elektrische kacheltje glom rood tussen al dat witte,

grijze, zilverige, een robijn, een boos flonkeread oog. Wanneer ik naar dat kwartet van spiegelbeelden keek, schenen zij heel andere dingen voor te stellen. Licht en donker, de bleke vlekken van mijn gezicht en handen, de schittering van glas en metaal, de gloed van de elektrische staven vormden samen viermaal een geheimzinnig tableau. Ik hoefde mij niet in te spannen om in het eerste een kamer te zien, met wijd openstaande ramen; het licht daarbuiten was rossig, diffuus, een zonsondergang, waargenomen door een bladerdak, of door een scherm heen, in de kamer stonden stoelen in wanorde, waar overheen witte kledingstukken in plooiën neerhingen, op de grond lag een mandoline, in de vensterbank een verkreukelde brief. Er was uit die kamer juist iemand in haast vertrokken, die daar in dolce far niente, zingend en spelend in de gloed van de ondergaande zon had gezeten. In de tweede lamp lag dezelfde kamer weerspiegeld, maar nu was er een deur opengegaan, in de donkere gang daarachter stond een gestalte met een brandende kaars in de hand; de dueña, dacht ik, die verschrikt naar binnen kijkt, zoekend naar de aan haar hoede toevertrouwde. De derde lamp fascineerde mij het meest, ik meende een perron van een groot verlaten station te zien, in de verte brandde een rood seinlicht. Er stond een groep te wachten, het viel niet uit te maken van hoeveel mensen, dicht tegen elkaar aangedrongen. Dit is het vertrek, zei ik hardop, le départ, een naam voor een schilderij. Le départ, maar waarheen? De vierde lamp gaf nog meer raadsels op: een heksenkeuken, de werkplaats van een alchimist, met een blinkende ketel boven het vuur. Naar le départ keerden mijn ogen na elke pijnaanval terug. Waar gaan die daar boven naar toe, waarom, vroeg ik, alsof het einde van de kwelling zou afhangen van het antwoord. Tenslotte greep ik ten einde raad in blinde angst naar de bel. Een uur later werd het kind geboren, een meisje. Het was grauwwit van kleur. De dokter hield haar bij de voetjes omhoog en sloeg haar zachtjes. Na een tijd scheen het alsof het bloed ging stromen, de huid werd lichtrood. Het kind begon te huilen.

Een kindje als een roos, met zachte bolle wangetjes, een hoofdje waarin men het leven geheimzinnig kon voelen kloppen achter de fontanel.

Ogen van ondoorzichtig blauw, die nog niets bewust zagen, kleine tot vuisten gebalde handjes altijd ter hoogte van de oren op het kussen. Zij sliep in de schaduw van het witte gordijn, haar slaap had een oneindig aantal zachte geluiden: zuchten, smakkend proeven, slikken, haast huiverend ademen, het begin van een schreeuw, hoog en dun als die van een vogel.

Onze kamer in het grachtenhuis was van haar vervuld. Haar luiers hingen in guirlanden van muur tot muur te drogen, haar kostbare voorraad Nutricia-flessen sierde de schoorsteenmantel. 's Nachts warmden wij haar melk op een oud waxine-komfoortje, dat was het eerste waar zij met aandacht naar keek; de ring van gele vlammetjes stond weerspiegeld in haar ogen.

Op oudejaarsdag, zes weken na haar geboorte, moesten wij de stad ontvluchten. Nog voor de dageraad gingen wij op weg, met het onmisbare in rugzakken. Het kind sliep tussen kruiken in een oud groentenkistje, een geïmproviseerde reiswieg. Wij liepen langs de weg door de Haarlemmermeer naar Oegstgeest bij Leiden, een dagtocht. Links en rechts de velden in het valse licht van die laatste dag van het jaar' 44, natte sneeuw stoof over ons heen; soms moesten wij schuilen onder een van de viaducten. Bij een boer warmden wij melk voor het kind. Behalve zo nu en dan een eenzame voedselzoeker op een fiets met houten banden of achter een handkar, en een colonne Duitse vrachtwagens, kwamen wij niets en niemand tegen. In het bevroren gras van de berm lagen hier en daar de verroeste resten van stukgeschoten auto's, en brokken beton. De boerderijen, eenzellig in elkaar gedoken als dieren in de winterslaap achter bomen en bosjes onder de lage loodgrijze hemel.

Wij brachten die volgende maanden door bij mijn schoonouders. De werkelijkheid kromp samen tot het leven in de huiskamer, de zorg om het kind, de dagelijkse tochten naar de centrale keuken. Wanneer de benauwenis van het wachten mij te machtig werd, ging ik naar de kamer waar de wieg stond. Was zij wakker dan nam ik haar op de arm. Zelfverzonnen liedjes zonder kop of staart neuriënd liep ik met haar heen en weer langs de ramen. Buiten, bet winderige kale land, de torens van Rijnsburg aan de horizon. Kraaien zaten in de takken van

de nog bladerloze bomen. Op de straatweg in de verte, als vette insecten in mimicry, een rij met bruin en groen gevlekt zeildoek bedekte vrachtwagens van de Wehrmacht. Ik voelde tegen mijn hals de nog ongecoördineerde rukbewegingen van dat kleine warme hoofd. Zij rook, als alle babies, naar melk en talk en vaakgewassen wol. Ik klopte haar zacht op het ruggetje, een gewoontegebaar. Terwijl ik aan andere dingen dacht, zong ik door. Altijd betrapte ik er mijzelf na een tijd op, dat ik eindelijk een refreintje uit mijn eigen kindertijd herhaalde: ‘Trararetje, trararetje een koetje en een klein paardje’. (Een kamer vol schaduw, een naderend lichtje, mijn moeder met een nachtmutsje op het haar, de stem van mijn vader. Hoe lang geleden die veiligheid, die snelle troost? Waar zijn zij nu, leven zij nog, zijn zij dood, dood, dood?)

Die eerste werkelijke dag van de vrijheid. Wij namen haar mee naar Leiden, waar iedereen op de been was, zingend, dringend, juichend, en tilden haar op zodat zij de vlaggen kon zien wapperen. Zij was niet bang voor het geschreeuw en evenmin voor de kaallen van de rondom ons ontploffende voetzoekers.

Een week later keerden wij terug naar Amsterdam, met de schuit, over de Brasemer en de Westeinder. Een triomfantelijke intocht, achter het stadion langs, door de vaarten en grachten naar de aanlegplaats aan de Singel. Op de luiken over het ruim zaten wij in de voorjaarszon als herboren groetend de bomen, de boogbruggen, de huizen, de mensen op straat.

De geboorte van het kind en de eerste paar maanden van haar bestaan waren, zonder twijfel door mijn lichamelijk aandeel daaraan, iets dat ik toch vooral als ‘ik’ onderging. Haar leven: twee jaar bij ons, met ons, en haar plotselinge dood echter zijn - ik ben mij daarvan bewust geworden toen ik geprobeerd had onder woorden te brengen wat dit alles voor mij betekend heeft - eens en voor altijd deel van de ‘wij’-werkelijkheid. Wanneer ik het vanuit mijzelf alleen wil beschouwen, het als een individueel beleven tracht te beschrijven, ben ik onvolledig, erger, bega ik een onrecht. Zelfs de persoonlijke verhouding tot het

kind, het in eigen hart en ziel ondergaan van vreugde en verdriet om harentwil, zijn niet meer los te maken uit de eenheid 'wij'. En wat zich hierbinnen voltrekt is, dat weet ik nu, niet rechtstreeks mededeelbaar.

Misschien ben ik nog eenmaal onder de druk van bijna niet meer te verdragen pijn teruggedreven in de eenzaamheid van 'ik'. Aan de andere kant staat juist dat ogenblik scherp in mijn geheugen gegrift als een bewust verblijven in een overgangsgebied.

Wij gingen op een warme dag in de vroege zomer van '47 naar Westerveld om de urn uit te zoeken. Van de volle boomkronen, van de begroeide aarde stroomde een gloed van leven. Men gaf me een klein zwart busje in de hand, het deksel was met een loodje verzegeld. Wanneer ik het bewoog, hoorde ik binnenin een droog ritselen en rammelen, als van zeer kleine steentjes. Achter een van de parkwachters liepen wij naar de plek van bestemming, op de helling van een heuveltje, onder een boom. Ik zei tegen mijzelf: dit is mijn kind geweest, een klein warm lichaam, zacht haar, handjes, voetjes, een kloppend hart, een helder stemmetje. Er is niets van haar overgebleven dan een handvol as in een bus. Ik stond met die resten in mijn hand, mij bewust van het viermaands embryo van het andere, nieuwe kind in mij, niet bij machte dit alles te rijmen, maar evenmin in staat het zinloos te vinden. Pijn en de sensatie van *verlichting*, in de dubbele betekenis van het woord, stroomden verblindend samen.

De kinderen voorlezen. In hun nachtgoed zitten zij naast mij, ieder aan een kant. Hun blote voetjes steken uit de pijpen van hun pyjamabroeken. Het licht schijnt op hun gladde, glanzende, ronde hoofdjes. Van bovenaf gezien liggen hun wimpers als zwarte waaiertjes op hun wangen. Het kleintje begrijpt geen woord van het verhaal, zij vraagt alleen iedere vijf seconden: waar ben je? en eist dan dat ik de plaats op de bladzij aanwijs. De oudste is er volledig in, zij zit met aandachtig gebogen hoofd; wanneer ik iets oversla of een zinsdeel met eigen woorden omschrijf, valt zij mij onmiddellijk in de rede en zegt hoe het moet zijn. Het is een geliefde, vaak voorgelezen geschiedenis, ik geloof dat zij die uit het hoofd kent. Zij zou uren kunnen luisteren; het kleintje wordt gauw rusteloos en klimt en springt dan achter ons

op het bed heen en weer. Zij hangt over mijn schouder en tracht mijn wollen vest dicht te knopen. ‘Jij krijgt het zo warm als een eekhoortje’, belooft zij met een vlei-stem. Even later keert zij een volle knikkerzak om, zodat de stuiters tot in de verste hoeken van de kamer rollen en zingt daarbij haar lijflied: ‘O die arme Ding, Ding, Ding, viel met zijn neus in het wa-ha-ter, en toen kwam er een snoek, en die beet hem in zijn broek, en toen kwam er een reus en die beet hem in zijn neus...’

De verleiding van het gekke woorden en bizarre combinaties verzinnen is te groot voor de oudste. Vergeten het verhaal. ‘En toen kwam er een spin, en die beet hem in zijn kin, en toen kwam er een olifant en die beet hem in zijn hand...?’

Gierend van het lachen tuimelen zij over elkaar heen. Door dreigementen noch smeekbeden laten zij zich in bed jagen. Na eindeloos toe en vooruit en kom nou mijnerzijds zijn zij bereid te gaan slapen, op voorwaarde dat ik het zg pakketten-spel met hen zal spelen. Ik moet de kamer binnenkomen en doen alsof ik hun twee in-elkaar-gerolde lichaampjes voor verloren pakjes houd.

‘Wat zou dat zijn, wat is dat zwaar, even optillen’, enz enz. Het is pas mooi wanneer er veel verbaasde uitroepen aan te pas komen. De bedoeling is dat de pakketten achteloos in de bedden gegooid worden, waar zij zich dan plotseling als kinderen ontpoppen. Hoe kon ik verwachten dat het daarna stil zou worden?

Zij willen een slokje water, een zakdoek onder het kussen, vaseline op een onzichtbare kwetsuur, een bepaalde pop in bed, een zuurtje in de mond - *ik* citroen, *ik* frambozen. Er moet een po onder het bed gezet, een nachtlichtje in de gang aangestoken worden. Dan pas staan zij toe dat ik hen, terwijl zij half onder de dekens liggen te sabbelen op het snoepje, ergens op hun zachte warme kruintjes een nachtzoen geef. Nauwelijks zit ik binnen met de krant, of ik hoor het tap-tap-tap van blote voeten in de gang. Aarzelend komt de oudste de kamer in. ‘Mamma, ik wou je wat vragen.’ ‘Zeg het maar.’ ‘Wat gebeurt er eigenlijk als de wereld vergaat?’ ‘De wereld vergaat niet, nog lang niet.’ ‘Ja maar, wat gebeurt er als de wereld vergaat?’ ‘Ik weet het niet, kind.’ ‘Jawel, je weet het wel, als je maar even nadenkt.’

‘Als de wereld vergaat, zijn er al lang geen mensen meer.’ ‘Waar zijn die dan?’ ‘Als het zover is met de wereld dat die bijna vergaat, dan kunnen er hier geen mensen meer leven.’ ‘Zijn die dan dood?’ ‘Ik denk het wel.’ ‘Hebben die dan een doodskop?’ (in het sprookjesboek staat ergens een afbeelding van een skelet, door de kinderen ‘de dode mijnheer’ genoemd). ‘Ja, dat is best mogelijk.’ ‘*Hoe* zijn ze doodgegaan?’ ‘Kind, dat weet ik niet. Gewoon. Iedereen gaat eens dood.’ ‘Door een bom?’ ‘Wie heeft jou van bommen verteld?’ (zij trekt het gezicht van kinderen die voelen dat er sprake is van een taboe). ‘Mamma, kunnen er eigenlijk bommen vallen, nu nog?’

Wat moet ik daarop antwoorden? Tot mijn geruststelling toont zij zich even plotseling voldaan als daarnet weetgierig. Terwijl ik haar naar bed terugdraag, wil zij nog even weten of het waar is dat er in een bad vol water honderdduizend *mal* joen ontelbaar druppels zijn. Ik beaam dit en dan rolt zij zich als een egeltje in elkaar onder de dekens. Vijf minuten later komt het kleintje op háár beurt de huiskamer binnen, zij houdt haar afzakkende pyjamabroek met beide handen omhoog over haar bol bloot buikje.

‘Wat wil je?’ ‘Ik zie de gele maan’, zegt zij verheugd en gewichtig. Ik moet haar een hand geven en met haar meegaan naar het slaap-kamertje. Zij tilt het gordijn op. ‘Zie je wel? Kijk maar. Hij doet niets’, verklaart zij, alsof zij het hemellichaam uitgevonden en aan het uitspansel geplaatst heeft.

Nauwelijks ben ik terug in mijn stoel of een tweestemmig geroep stijgt omhoog. Zij willen hun vader zien, voor het traditionele allerlaatste toedek-ritueel. Pas nadat dit naar behoren is uitgevoerd, wordt het werkelijk stil.

Ik sta in de niet-verlichte huiskamer door het raam te kijken naar de straat, naar de huizenblokken aan de overkant. Achter vitrage-nevels de gele en witte gloed van lampen. Boven de daken, de glasheldere staalblauwe hemel. Het is windstil, er beweegt geen blad aan de bomen op het pleintje. In de kamer hiernaast: het gerikketik van de schrijfmachine van mijn man. Bij de burens studeert iemand Scarlatti. (Al luisterend naar die vertrouwde klanken ben ik hier en nu en tege-

lijkertijd hoe ver weg, in hoe oneindig veel tijdseenheden van mijn jeugd, een golf van herinneringen: gedachten, bewustzijnstoestanden, waarnemingen, associaties, opgeroepen door pianomuziek.)

Door het open raam dringt de gedempte geluiden-chaos van de stad-bij-avond, al vermengd met dat na inval van de duisternis zo duidelijk hoorbare suizen, dat wij stilte plegen te noemen.

Plotseling, zonder dat ik er op verdacht ben geweest, heb ik gedurende een onmeetbare spanne tijds, zowel eeuwigheid als ogenblik, die ervaring die zich niet in woorden laat vangen (er zijn hier geen andere mogelijkheden dan non-sens stamelen of zwijgen); zoals een vliegende vis, op eigen kracht uit het water omhoog gesprongen, voor één kort moment vogel is, en zweeft door dat hem onophoudelijk lokkende, vreemde ea vooralsnog dodelijke element, lucht.

Dit is dus gegroeid uit wat aanvankelijk als een poging tot rekenschap over de opzet van dat seer voorlopige ‘Boek der geschiedenis’ bedoeld was. Het boek van *mijn* geschiedenis is het echter ook niet geworden. Nu ik het geschrevene bekijk, die *mélange* van herinneringen en ontboezemingen, citaten en bespiegelingen, valt het mij op hoeveel ik verzwegen heb. Niet onbewust: waar ik geschrikt of achterwege gelaten heb deed ik dit, omdat ik meende dat de afstand tussen mij en wie dit onder ogen krijgt, kleiner dreigde te worden dan de goede smaak toelaat. Geen biecht, geen exhibitionisme op papier, geen uit subjectieve doeleinden geschetste, eenzijdige en daardoor misschien on-ware portretten van anderen. De geschiedenis van wat bij uitstek een privé aangelegenheid is, liefde, vriendschap, verdriet en vervoering, misstappen, dwaasheden en hard werken, laat zich niet direct vertellen. Wat heb ik gehoopt toen ik aan deze bij voorbaat al onvolledige en dus nooit tot een gaaf geheel te voltooien legkaart begon? Dat de oprechte wens zonder vermomming, dat is zonder angst of valse schaamte of wantrouwen door de woorden heen door te dringen tot de mens die de lezer is, voldoende excuus zou zijn voor de onbescheidenheid om het bladzij na bladzij over 'ik 'ste hebben? Ik ben uitgegaan van de veronderstelling dat het mogelijk zou zijn zonder toevoeging van dichterlijke verbeelding de eigen ervaringen te

gebruiken als bouwstof voor iets dat niet alleen mijzelf aanging. Ik meende dat eerlijkheid en een zekere mate van inzicht daartoe voldoende waren. Al schrijvend heb ik mij echter rekenschap moeten geven van de remmingen en beperkingen, onherroepelijk aan een dergelijke onderneming verbonden.

Wie de waarheid tracht te vangen door natuurgetrouwe weergave van de ‘werkelijkheid’ krijgt een vlakke prent waaraan juist de leven-suggesterende dimensies ontbreken, een beeld, bedrieglijk gelijkend op het gezochte, maar een *schim*. De waarheid laat zich alleen verbeelden met behulp van een *precédé* dat niet op fotografische nauwkeurigheid is gericht: ‘...savoir mentir pour exprimer la vérité’ (Marcel Arland).

Het meest wezenlijke in een individu, dat wat hem het diepst vervult, het hevigst beroert, kan niet langs directe weg overgebracht worden, of het moest zijn in de intimiteit van een gesprek onder vier ogen, een brief, een bekentenis. Het is mogelijk uiterlijke gebeurtenissen en waarnemingen te vertellen, een standpunt, een overtuiging te formuleren, van voorkeur of tegenzin te getuigen. Maar wie het eigene wil herscheppen tot iets dat allen aangaat, en dat voor ieder als zodanig herkenbaar is, verwijdt zich, zodra zijn creatieve vermogen wordt ingeschakeld, verder en verder van de strikt ‘eerlijke’ weergave van het eenmaal beleefde. Om het essentiële uit de chaos te lichten en te onderstrepen moet men kiezen, rangschikken, en het resultaat van die activiteit dekt zelden of nooit de ervaren werkelijkheid. De vlucht voor de ‘roman’ uit behoefte aan geestelijke hygiëne berust op een misverstand, een gebrek aan inzicht. De onzindelijkheid waarmee men wil afrekenen, is niet in het genre maar in eigen hoofd en hart. Het ligt aan onszelf of de werkelijkheid onder onze pen de gedaante aanneemt van ‘fictie’ of ‘gelijkenis’. Het is, ook dit, weer een kwestie van bewust-wording. Met deze legkaart heb ik mijzelf opnieuw bewezen dat schrijven en leven één zijn. ‘Tell all the truth but tell it slant.’ (Emily Dickinson)

Al met al zou ik gedoemd zijn dood te lopen in onvruchtbare mystiek (onvruchtbaar, want door mij gezocht als een nieuwe illusie om de vroegere die ik gewogen en te licht bevonden heb te vervangen)

warmeer ik niet onophoudelijk mijzelf kritisch blijf toetsen op waarachtigheid, dat wil zeggen, wanneer ik niet blijf controleren of de schalen van mijn innerlijke balans niet te eenzijdig doorslaan, nu eens in de richting van abstracties, dan weer in die van al te zeer zintuiglijk leven. Uitbreiding ad infinitum van mijn werkelijkheden en daarbij de voortdurende waakzaamheid van dat ene keuze-bepalende, groeikracht bevattende element dat ik bij gebrek aan een betere term bewust-zijn wil noemen. Streven naar die staat van het 'ik' van waaruit men de andere mens het dichtst benaderen kan, waar het sum-pathein een levende en levenwekkende ervaring wordt - want zònder *die* werkelijkheid ben ik, alle ontvankelijkheid, goede bedoelingen en intelligentie ten spijt, in-valide, niet tot groeien in staat.

Schrijven daarom: niet in de eerste plaats als doel op zichzelf, als roes, als emotioneel stofwisselingsproces, als de uit onlust om eigen onvolledigheid ondernomen weergave van *schijn*, maar vooral om datgene uit te drukken dat belangrijker is dan het schrijven zelf: bewust leven.

Het inzicht wordt gegeven om geleefd, dat wil zeggen van ogenblik tot ogenblik wáár gemaakt te worden. Daarom kunnen wij niet spreken van inzicht bezitten. De waarheid zet uit naarmate wij zelf groeien. Nooit achterhalen wij haar. Ik geloof dat dit onophoudelijk méé-groeien zin en doel van het mens-zijn is.

De 'wereld' afzweren? De 'illusie' verloochenen? Waarom? *Alles hoort er bij*. Hoe meer wij als 'er bij behorend' beschouwen, des te minder zullen wij verdringen. Een beperkt, hermetisch gesloten, ingekapseld 'ik' impliceert een met repressies geladen onbekende ruimte daaromheen, een ontzaglijk gevaar. Leven dus, maar hoe? Als die schelpdieren, die hem eigen klein veilig domein zó gebouwd hebben dat het water van de oceaan er ongehinderd in en uit kan stromen.

Ik heb getracht uit de chaos van grillig gevormde stukjes een samen-hangend beeld bijeen te zoeken, maar mijn arbeid heeft geen ander resultaat opgeleverd dan *dit* inzicht: de legkaart is incompleet en, hoe dan ook, altijd alleen maar een fragment van een onvoorstelbaar veel groter geheel.